

ՀԱՃԱՌՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ

Գիտական հոդվածների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ-2019

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.22
Լ 304

Հրապարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

բ.գ.դ. Վ. Լ. Կատվայան

բ.գ.դ. Լ. Ս. Հովսեփյան

բ.գ.թ. Ա. Ս. Գալստյան

բ.գ.թ. Ն. Ս. Սիմոնյան

Լեզու և խոսք: Գիտական հոդվածների ժողովածու.
Լ 304 –Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
2019.- 289 էջ:
/Էլ. հրապարակում/

Ժողովածուում տեղ են գտել հայերենի ուսումնասիրու-
թյան տարբեր ոլորտներին (բարբառագիտության, հայոց լեզվի
պատմության, կիրառական, ընդհանուր և համեմատական
լեզվաբանության) վերաբերող նյութեր:

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.22

ISBN 978-9939-9234-4-4

ի ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2019 (Էլ. հրատ.):

**ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐ
ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ¹**

Հայերենի բարբառագիտական աստլասի /ՀԲԱ/ նյութերում Արագածոտնի մարզում գործածվող բարբառներից ընգրկված են հետևյալ խոսվածքներն ու ենթախոսվածքները. Մուշի բարբառի Հարթավանի, Մելիքցյուղի, Արագածի, Ափնագյուղի, Արայի և Մուլքի գյուղերի (այսուհետև՝ Հարթավանի գյուղախումբ) և Արագածի, Ղալայչիի և Ուտմայի (այսուհետև՝ Արագածի գյուղախումբ), Վարդաբլուրի ենթախոսվածքներ, Վանի բարբառի Ապարանի ենթախոսվածք, Դիաղինի բարբառի Ծաղկաշենի ենթախոսվածք, Կարինի բարբառի Թալինի, Կարմրաշենի, Լեռնապարի և Նիգավանի ենթախոսվածքներ, Բայազետի բարբառի Կարբիի և Քուչակի ենթախոսվածքներ, Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածք, Փարայիի, Օշականի, Մուղնիի, Կոշի, Տեղերի, Բյուրականի «Երևանի մայլա» թաղի ենթախոսվածքներ, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Բյուրականի, Անտառուտի, Վարդենիսի և Օհանավանի ենթախոսվածքներ:

Հոդվածում ցույց են տրվում երկրագործական աշխատանքներում հաճախ կիրառվող բահ, երկբերան բրիչ, արոր, գութան, փոցխ, մանգաղ, գերանդի գործիքների անվանումները

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ 18Տ-6Յ302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Արագածոտնի մարզում գործածվող բարբառների վերոնշյալ 1 խոսվածքում և 2 տասնյակից ավելի ենթախոսվածքներում:

Հողափոր գործիքների անվանումները

Արագածոտնի մարզում

Բահ

Բահ բառանունն ընդգրկված է ՀՖԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «հնչյունական գուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 685):

Արագածոտնի մարզում գործածվող բարբառներում բառանունը գրական *բահ* ձևով գրանցված է միայն Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Փարպիի ենթախոսվածքում:

Ըստ ՀՖԱ նյութերի՝ հնչյունական տարբերակներ են արձանագրվել Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Օշականի, Մուղնիի, Կոշի, Բյուրականի «Երևանի մայլա» թաղի /*բ'ահ*/, Մուշի բարբառի Վարդաբլուրի, Արագածի գյուղախմբի, Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի, Բայազետի բարբառի Կարբիի և Քուչակի /*բ'ախ*/, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Վարդենիսի և Օհանավանի /*բ'ախ*/, Կարինի բարբառի Թալինի, Լեռնապարի և Կարմրաշենի /*բ'ախ*/, Վանի բարբառի Ապարանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Բյուրականի և Անտառուտի /*պ'ախ*/ ենթախոսվածքներում:

Գրանցվել են առանձին հնչաձևեր Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքում /*բ'ախ*/, նույն բարբառի Տեղերի /*պահ*/, Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի /*բահ*/, Կարինի բարբառի Նիգավանի /*պախ*/ ենթախոսվածքներում:

Երկրերան բրիչ

Երկրերան բրիչը հայերենի բարբառներում կոչվել է բազմաթիվ անուններով: ՀՖԱ նյութերի հավաքման ծրագրում այն «քլունգ» անվամբ ընդգրկված է «բառային գուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 98):

Հողավարման և հողահարթեցման գործիքների անվանումները

Արագածոտնի մարզում

Արոթ

Արոթ բառանունն ընդգրկված է ՀՖԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «բառային գուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 95):

Արագածոտնի մարզում գործածվող բարբառներում բառանունը գրանցված է հնչյունական *հարոթ* (Կարինի բարբառի Նիգավանի ենթախոսվածք), *հըրոթ* (Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի և Վարդաբլուրի ենթախոսվածքներ), *հը^արոթ* (Մուշի բարբառի Ղարայչիի, Արագածի, Ուտմայի ենթախոսվածքներ) ձևերով:

Արագածոտնի՝ ՀՖԱ նյութերում ընդգրկված բարբառների խոսվածքներում ու ենթախոսվածքներում «արոթ» հասկացությունն ունեցել է նաև այլ բառանվանումներ՝ *չութ*, *վեցկի*, *չորոց*:

Չութ բառանունը հիմնականում գործածվել է Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքում ու մի քանի ենթախոսվածքներում (Փարպի, Օշական, Մուղնի, Կոշ և Բյուրականի «Երևանի մայլա»), Կարինի բարբառի Կարմրաշենի և Բայազետի բարբառի Կարբիի ենթախոսվածքներում: Բառը *չուտ* հնչյունական տարբերակով արձանագրվել է Կարինի բարբառի Լեոնապարի ենթախոսվածքում:

Վեցկի բառանունը հիմնականում գրանցվել է Խոյի բարբառի ենթախոսվածքներում (Վարդենիս */վեցկի/*, Օհանավան */վեսկի, վուեսկի/*, Բյուրական, Անտառուտ */վըսկի/*: Հնչյունական տարբերակներ են արձանագրվել նաև Վանի բարբառի Ապարանի */վիցկի/*, Կարինի բարբառի Թալինի և Բայազետի բարբառի Կարբիի ու Քուչակի */վեսկի/*, Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Տեղերի */վիսկի/*) ենթախոսվածքներում:

Չորոց բառանունը վկայված է միայն Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի և Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի ենթախոսվածքներում:

Ինչպես նկատելի է, որոշ ենթախոսվածքներում գործածվել է 2 բառանուն.

Հարթավանի գյուղախումբ՝ *հըրոր* և *չորոց*,

Վարդաբլուր՝ *հըրոր* և *չութ*,

Կարբի՝ *վեսկի* և *չութ*:

Գութան

Բառանունը «գութան» նշանակությամբ ՀԲԱ նյութերում գրանցվել է միայն հնչյունական տարբերակներով (ընդգրկված է ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «հնչյունական զուգաբանություններ» բաժնում /հոդված 695/):

Գրական *գութան* ձևով բառանունն արձանագրված է միայն Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Փարպիի խոսվածքում:

Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքում, որոշ ենթախոսվածքներում (Օշական, Մուղնի, Կոշ, Բյուրականի «Երևանի մայլա»), Մուշի բարբառի Վարդաբլուրի, Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի, Կարինի բարբառի Թալինի,

Բայազետի բարբառի Կարբիի և Քուչակի ենթախոսվածքներում գործածվել է *գ'ութան*, Կարինի բարբառի Կարմրաշենի, Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի, Կարինի բարբառի Լեռնապարի ենթախոսվածքներում՝ *գ'ուտան*, Մուշի բարբառի Արագածի գյուղախմբի ենթախոսվածքներում՝ *գ'ուտ'ան* հնչյունական տարբերակները:

Հնչյունական եզակի տարբերակներ են գրանցվել Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Տեղերի */կ'ութան/*, Վանի բարբառի Ապարանի */կ'ծ'թան/*, Կարինի բարբառի Նիգավանի */կուտան/* և Խոյ-Մարադայի բարբառի Բյուրականի և Անտառուտի */կ'ծ տան/* ենթախոսվածքներում:

Փոցիս

Փոցիսը սովորաբար գործածվել է հողավարման և հողահարդարման աշխատանքներում: *Փոցիս* բառանունն ընդգրկված է ՀՖԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «բառային զուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 96):

Փոցիս ձևով բառը գործածվել է Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքում, նույն բարբառի Փարպիի, Օշականի, Մուղնիի, Մուշի բարբառի Վարդաբլուրի, Վանի բարբառի Ապարանի, Բայազետի բարբառի Կարբիի և Քուչակի, Խոյ-Մարադայի բարբառի Վարդենիսի ենթախոսվածքներում: Հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի, Արագածի գյուղախմբի, Կարինի բարբառի Լեռնապարի */փօծիս/*, Կարինի բարբառի Թալինի և Կարմրաշենի, Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի, Երևանի կամ Արարատյան բարբառի

«Երևանի մայլայի», Խոյ-Մարադայի բարբառի Օհանավանի /*փոցըխ*/ ենթախոսվածքներում: Հնչյունական եզակի տարբերակ է վկայվել Կարինի բարբառի Նիգավանի ենթախոսվածքում /*փոծըխ*/:

Արագածոտնի՝ ՀԲԱ նյութերում ընդգրկված բարբառների ենթախոսվածքներում «փոցխ» հասկացությունն ունեցել է նաև այլ բառանվանումներ՝ *ղըրմըղ*, *մանգէռ*:

Ղըրմըղ բառանունը գործածվել է Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Կոշի, Խոյ-Մարադայի բարբառի Վարդենիսի և Անտառուտի ենթախոսվածքներում: Ընդհանրապես հայերենի բարբառներում հազվադեպ հանդիպող հնչյունական տարբերակներ են փաստվել Մուշի բարբառի Արագածի գյուղախմբի /*կըրմըղ*/ բառակերպի դ-կ հնչյունափոխությամբ² և Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Տեղերի /*ղըմըղ*/՝ ր հնչյունի անկմամբ/³ ենթախոսվածքներում:

Մանգէռ բառանունը գործածվել է միայն Խոյ-Մարադայի բարբառի Բյուրականի ենթախոսվածքում՝ *մանգէռ* ձևով:

Ինչպես նկատելի է, որոշ ենթախոսվածքներում գործածվել է 2 բառանուն.

Վարդենիս՝ *փոցխ* և *ղըրմըղ*,

Արագածի գյուղախումբ՝ *փոծխ* և *կըրմըղ*:

Հնձի գործիքների անվանումները

² ՀԲԱ նյութերում *կըրմըղ* ձևը գրանցվել է նաև Խարբերդ-Երզնկայի բարբառի Երզնկայի խոսվածքում, Կարինի բարբառի Քյուրակդարայի և Խոյ-Մարադայի բարբառի Արարատի /Դավալու/ ենթախոսվածքներում:

³ ՀԲԱ նյութերում *ղըմըղ* ձևը գրանցվել է նաև Ղարաբաղի բարբառի Շինուհայրի ենթախոսվածքում:

Արագածոտնի մարզում

Մանգաղ

Մանգաղ բառանունն ընդգրկված է ՀՀԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «հնչյունական զուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 686):

Գրական *մանգաղ* ձևով բառը գործածվել է Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքում և նույն բարբառի Օշականի, Կոշի և Մուղնիի ենթախոսվածքներում, Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի, Վարդաբլուրի, Արագածի գյուղախմբի, Կարինի բարբառի Թալինի և Լեռնապարի, Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի, Բայազետի բարբառի Կարբիի և Քուչակի ենթախոսվածքներում:

Վանի բարբառի Ապարանի, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Վարդենիսի և Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Փարպիի ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *մանգէղ* հնչյունական տարբերակը: Առանձին հնչյաձևեր են վկայվել Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Տեղերի */մանգ'աղ/* և Բյուրականի «Երևանի մայլա» թաղի */մանգ'էղ/*, Խոյ-Մարաղայի բարբառի Օհանավանի */մանգ' ° ղ/* ենթախոսվածքներում:

Գերանդի

Գերանդի բառանունը նույնպես ընդգրկված է ՀՀԱ նյութերի հավաքման ծրագրի «հնչյունական զուգաբանություններ» բաժնում (հոդված 729): Բառանունը գրական ձևով ՀՀԱ նյութերում չի արձանագրվել:

Մուշի բարբառի Հարթավանի գյուղախմբի, Վարդաբլուրի և Արագածի գյուղախմբի, Դիադինի բարբառի Ծաղկաշենի, Բայազետի

բարբառի Կարբիի և Քուչակի, Խոյ-Մարադայի բարբառի Վարդենիսի և Օհանավանի ենթախոսվածքներում արձանագրվել է *q չրընդի* հնչածը: Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Փարպիի ենթախոսվածքում գործածվել է *qէրանդու*, իսկ նույն բարբառի Աշտարակի խոսվածքում և Մուղնիի ու Օշականի ենթախոսվածքներում՝ *q՛էրանդու* բառաձևերը: Կարինի բարբառի Կարմրաշենի և Լեռնապարի ենթախոսվածքներում գրանցվել է *q չրանդի*, Խոյ-Մարադայի բարբառի Բյուրականի և Անտառուտի ենթախոսվածքներում՝ *կէրընդի* ձևերը:

Առանձին հնչյունական տարբերակներ են գրանցվել Երևանի կամ Արարատյան բարբառի Բյուրականի «Երևանի մայլա» թաղի */qէրանդի/*, Տեղերի */կէրանդի/* և Կոշի */q՛էրընդի/*, Կարինի բարբառի Նիգավանի */կէրընդի/* և Թալինի */կ չրընդի/* ենթախոսվածքներում:

Օշականի ենթախոսվածքում վկայվել են նաև *ն* հնչյունի հավելմամբ *q չրանդուն* և բառասկզբի *q > ջ* հնչյունափոխությամբ *ջ չրանդուն* ձևերը, որոնք եզակի են ընդհանրապես հայերենի բարբառների երկրագործական տերմինաբանության մեջ⁴:

Анаит Абрамян – Наименования некоторых сельскохозяйственных инструментов, используемых в диалектах Арагацотна. В статье

⁴ Բառասկզբի *q > ջ* հնչյունափոխությամբ, բայց առանց *ն* հնչյունի հավելմամբ *ջէրընդի* և *ջէրընդու* բառաձևեր են գործածվել ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի համապատասխանաբար Նորատուս և Ծովագյուղ բնակավայրերում /տե՛ս Ռ.Հ.Բաղդամյան,Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Երևան, 1972, էջ 199/

показаны наименования наиболее часто используемых земледельческих инструментов (лопата, кирка, соха, плуг, грабли, серп, коса), которые используются на субдиалекте Аштарака и более 2 десятков говорах региона Арагацотна Республики Армения.

ՎԱՐԴԱՎԱՌ ԿԱՍ ԵՐԲ ՅԱՅՏԱԾՈՒՈՒՄ Է ՍՈՌԱՑՈՒԱԾ
ԾԱՂԿԱՆՈՒՆԸ

Մուտք: «Վարդավառ» բառը, այդպէս էլ մնալով չստուգաբանուած, տեղիք է տուել տարակարծիք մեկնաբանութիւնների, որոնք ունեն «վարդ» արմատի ծագումը ներկայացնող երկու հիմնական ելակէտ՝ պահլաւերէնից փոխառած «վարդ» ծաղկանունը, որ լայն կիրառութիւն ունի հայերէնում, եւ «ջուր» իմաստով խեթերէն «վարդ» կամ սանսկրիտի «վարդ» արմատը, որ վերապահօրէն կարելի է ընդունել, թէ հայերէնում միայն «վարդավառ» բառում է առկայ: Վերապահօրէն, քանի որ, հաւանական է, հայերէնում էլի կան բառեր, որոնք ոչ միայն իմաստային, այլեւ հնչիւնական մակարդակում յիշեցնում են ջուր նշանակող «վարդ»-ը: Թեեւ Հր. Մարտիրոսեանը «յուրթի» բառի ստուգաբանութիւնը ներկայացնելիս գրում է, թէ պարզ չէ՝ արդեօք որեւէ կապ ունի՞ «վարդ-ա-վառ» բառի «*վառ» արմատի հետ¹, այնուամենայնիւ, կարծում եմ, որ այն աւելի շուտ կապ ունի առաջին բաղադրիչի հետ, որքան էլ վարդ-ջուր հիմնաւորումները լեզուաբանօրէն թոյլ լինեն: Գուցէ «յուրթի» բառն աւելի հին է, որի յետագայ բարբառային տարբերակները ստացել են «վարթ» ձեւը: Չէ՞ որ որոշ բարբառներում ակնյայտ իրողութիւն է [h]>[վ] անցումը,

¹ **Martirosyan Hr.**, Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon, Leiden, Boston: Brill. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series; Nr. 8), 2010., p. 498:

ինչպես Ղարաբաղի բարբառում՝ հող>վրէդ, հոտ>վրէտ, յօռի>վօռի եւ այլն:

Արդեօք եղե՞լ է տօնի եւ վարդի կապը, թե՞ դարերի հոլովոյթում «վարդ-ջուր» գաղափարի հետզհետէ մթազնման արդիւնքում է ի յայտ եկել «վարդ-ծաղիկ» հասկացութեան հետ Վարդավառի տօնի առնչութիւնը:

Աճառեանը, բառը թողնելով անստոյգ, այնուամենայնիւ ներկայացնում է բառի ստուգաբանական փորձերը՝ սկսած «արդ աւար» եւ «վարժարան» բառախաղով մեկնաբանած Մովսէս Քերթոզի Վարդավառի ճառից մինչեւ Արփիարեանի, Պարոնեանի, Լեւոնեանի ստուգաբանութիւնները՝ աւետոյի «աէթրա» (կրակ), սանսկրիտի «վարդ» (ջուր), «բարդ» (խոտի դէզ) արմատներով: Ուշադրութեան են արժանի Ա. Արփիարեանի հետաքրքիր մտորումները բառի եւ նրա ստուգաբանութեան մասին: Թէեւ լեզուաբանութեան մէջ «ջուր» իմաստով արմատի հետ «վարդավառ» բառի կապը Գրիգոր Ղափանցեանի (1887-1957) անուան հետ է կապուում², սակայն «Բազմավէպ»ի 1902 թուականի համարում Հերպետ (Հրպետ) ծածկանունով Արփիար Արփիարեանը (1851-1908) «Հինէն-նորէն» ուսումնասիրութեան մէջ անդրադառնում է «վարդավառ» բառին եւ այն ստուգաբանում որպէս սանսկրիտի «վարդ» (ջուր) եւ հայերէն «վառ» (սրսկում) արմատներից

² Капанцян Г., Хеттские боги у армян, Երեւանի պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւններ, հատոր 14, Երեւան, 1940, 279-280:

առաջացած բառ³: Այդ ժամանակ Գր. Ղափանցեանը դեռ 15-ամեայ պատանի էր:

Ըստ Հր. Մարտիրոսեանի՝ «ջուր» իմաստով ստուգաբանությունը լիարժեքօրէն չի հիմնաւորուում. «Բմաստային առումով այս մեկնությունը լրիւ հասկանալի է ու թափանցիկ: ... Սակայն ձեւի առումով այս ստուգաբանությունը խիստ խախտւո է, քանի որ լուրջ դժուարություններ կան»⁴:

Վարդավառի տօնի եւ բառի եկեղեցական ու գիտական բացատրությունները առաւելապէս զուգորդուում են վարդի ու նրա ծաղկման հետ՝ Ալիշանից⁵ մինչեւ Ռասել, որ բառը բացատրում է որպէս «վարդ բերող, պարգեւող»⁶ եւ Հր. Մարտիրոսեան. « Մեւս ստուգաբանութեան համաձայն առաջին բաղադրիչը վարդ ծաղկանունն է, ինչը հայերէնի հողի վրայ թափանցիկ է ու երեւի հէնց ճիշտ է (տիպաբանօրէն հմմտ. Rosalia տօնը՝ rosa «վարդ» բառից. հմմտ. նաեւ վրաց. vardoba, vardis phenoba)⁷:

³ Արփիարեան Ա. (Հերպետ), Հինէն-նորէն, Բագմավէպ, Վենետիկ, 1902, էջ 290-291:

⁴ Մարտիրոսեան Հրաչ,
<https://www.facebook.com/groups/230828630314947/permalink/501990473198760/>, 02.04.2013:

⁵ Ղեւոնդ Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 364-365,

⁶ Russell J., The etymology of Armenian vardavar, Annual of Armenian linguistics, vol. 13, 1992, p. 64-66.

⁷ Մարտիրոսեան Հր.,
<https://www.facebook.com/groups/230828630314947/permalink/501990473198760/>, 02.04.2013:

Փոքրիկ ճշգրտում պետք է կատարել. տօնը միշտ նշուել է Նաւասարդի 1-ին (551-ից՝ յուլիսի 28-ից օգոստոսի 1-ը), եւ այս հանգամանքն ինքնին բացառում է վարդի ծաղկման հետ տօնի կապը. վարդը ծաղկում է մայիսի սկզբներին՝ վարդավառից շուրջ երեք ամիս առաջ: Մինչդեռ առհասարակ տօներն իրենց անուններով, բովանդակութեամբ եւ ծէսերով անմիջականօրէն առնչուում են բնութեան շնչառութեան որոշակի պահերի հետ, ինչպէս, օրինակ, խաղողօրհները՝ խաղողի հասունացման, ծաղկազարդը՝ ծառերի ծաղկման շրջանի հետ եւ այլն: Եւ բնական է, որ ինչպէս մինչեւ Խաղողօրհներ չէին ճաշակում քաղցրանալ սկսած խաղողը, այդպէս էլ մինչեւ Վարդավառ խնձորի պահք էր, եւ միայն այդ տօնի ծէսերով օրհնուած պտուղն էր թոյլատրուում ճաշակել: Իսկ խնձորն սկսում է հասունանալ յուլիսի սկզբներին:

Գրութեան գուգաձեւութիւնները նկատի առնելով՝ Վ. Դերիկեանը համարում է, որ «իմաստաբառակազմական առումով այն մթագնուած է եղել, երբ հին հեթանոսական տօնից փոխանցուել է հինգերորդ դարի մեր գրաւոր մատենագրութեանը: Այնպէս որ, այս բառի գուտ լեզուաբանական քննութիւնն աւելի շատ յենուելու է արտաքին պատահական նմանութիւնների եւ հնչիւնական ընդհանրութիւնների վրայ»⁸: Աւելացնում է, որ տօնի ժողովրդական արարողութիւնը եւս բաւարար չէ, որովհետեւ տօնի բնոյթից ելնելով՝ առաջնութիւնը պէտք է տալ ջրին: Դէ, իսկ յենուելով հայ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ եղած բացատրութիւններից, հասկանալի է, որ բառը պէտք է բխեցուէր «վարդ» ծաղկանունից:

⁸ Դերիկեան Վ., Պայծառակերպութիւնը եւ Վարդավառի տօնը, Երեւան, 2006, էջ 70:

Մի շարք կարեւոր յենման կէտեր առանձնացնելով գրականութեան, բառաստուգաբանութեան, տիեզերածնական առասպելի խորքերում՝ կը փորձենք շարժուել հետաքրքիր մակածութիւնների ուղով՝ յանգելով բառի նոր ընկալման: Եզրայանգումների համար բանալի է «նունութար» բառը, որի նոր ստուգաբանութիւնը՝ առասպելի ու լեզուի մթագնած կապերի վերականգնմամբ, ելակէտ է «վարդավառ» բառի ստուգաբանութեան համար:

Եգիպտական տիեզերածնական առասպելը եւ «նունութար» բառի ծագումը:

Նունութարը հարսնամատազգիների ընտանիքի բոյս է, որ նոյն ջրաշուշանը կամ լոտոսն է: Տարածուած է կենտրոնական եւ հարաւային Ասիայում, յատկապէս՝ Նեղոսի, Գանգէսի ջրերում: Ծաղկում է յուլիսի կէսերից, սերմերից ստացած ալեւրն օգտագործում են սննդի մէջ, դրանք յայտնի են նաեւ իրենց բուժիչ եւ երիտասարդացնող յատկութեամբ: Նունութար-լոտոսը առաւելապէս առասպելաբանաստեղծական տարողունակ կերպար է, եւ լինելով հնագոյն խորհրդանշաններից մեկը՝ պարունակում է խորը իմաստասիրական եւ կրօնական նշանակութիւն՝ բարձրանալով սովորական ծաղկի գոյաձեւից: Նրա նախնական եւ հիմնական նշանակութիւնը տարբեր մշակոյթներում կանացի սկիզբը ներկայացնող արարչական ուժն է, նշանակը ինքնածին տիեզերական գոյի, արեւի ու աշխարհաստեղծ աստուածների խորհրդանշանը, պտղաբերութեան, անմահութեան, մաքրութեան, ոգեղինութեան, փառքի, ծննդի ու վերածննդի կերպաւորումը, մարդու հոգեւոր աճի մարմնաւորումը, կատարելութեան հասնելու

նրա ձգտման արտայայտությունը: Այս ամենով հանդերձ՝ իր խորհրդաւորութեամբ շողում է նաեւ բառը, որի ստուգաբանութիւնն անմիջականօրէն կապուած է «վարդավառ» բառի ստուգաբանութեան հետ: Եթե իմ բացատրութիւնները թիւր լինեն կամ թերի, ոչինչ չի պակասելու եղած գիտական նիւթից, մինչդեռ ճիշդ ու հիմնաւոր լինելու դէպքում դրանք առնուազն մեկ բառի յայտնութեամբ կը լրացնեն լեզուաճանաչողութիւնը, եւ այդ բառը կը դառնայ լեզուիմաստասիրութեան հետաքրքիր նշաններից:

Նախ օգնութեան է գալիս արմատական բառարանը:

«Նունուֆար» բառը (նոնֆար, նոնոփար, նոնոֆար, նունաֆար, նինոֆար, նիլուֆար, լիլուֆար եւ այլն), որ լատիներէն *nymphaea*-ն է, ըստ ստուգաբանական բառարանների, փոխառութիւն է արաբերէնից: Ըստ նոյն լեզուաբանական աղբիւրների՝ արաբա-պարսկական *nilufar*, *nufar* եւ այլ ձեւերից է փոխառուած թուրքերէն, յունարէն, ասորերէն, ռումիներէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն, իտալերէն համանիշ եւ համահունչ բառը, եւ բոլորի հիմքը հնդեւրոպական է, սանսկրիտի *nilotpala* բառը: Հրաշեայ Աճառեանի Արմատական բառարանը բերում է *nilotpala* բառի ծագման տարբերակներ, որոնցից մեկը բառը բացատրում է *nila* (կապոյտ) եւ *utpala* (նունուֆար) արմատներով ⁹ : Ընդունելով հանդերձ բոլոր հնարաւոր տարբերակները՝ կարծում եմ, առնուազն տարօրինակ է որեւէ բառի համար արմատ ընդունել այնպիսի մի բառ, որի կազմում առկայ է խնդրոյ առարկայ բառը: Մտածում եմ, որ այս բառի համար կայ

⁹ Աճառեան Հր., Արմատական բառարան, հատոր Գ, Երեւան, 1930, 472; Böhtlingk, 1, 899; Böhtlingk, 4, 295; Hübschmann, 1895, 279:

աւելի հաւաստի ու գեղեցիկ մի յիշատակարան՝ Հին Եգիպտոսի տիեզերածնական առասպելը, որտեղ պահուած է նաեւ նունուֆարի ծննդեան վկայականը:

Եգիպտական աշխարհաստեղծման առասպելներում աշխարհը համատարած նախաստեղծ ջրերի քառս էր, նախաջրերի ովկիանոս, որից դուրս եկան բոլոր աստուածները եւ ստեղծեցին երկիրը, երկինքը, մարդկանց, կենդանիներն ու բոյսերը: Նախաջրերի ովկիանոսը, որ «ինքն իրեն ստեղծողն» է, ինքն իր մէջ գոյողը, այլագոյութեան անհունը եւ հայրը բոլոր աստուածների, կոչուում է Նուն ¹⁰: Սա գլխաւոր յուշումն է, որ եգիպտօրէն մտապատկերում է նունուֆարն իր արմատով ու դառնում գունեղ մի վրձնահարուած նախաջրերի մակերեւոյթին... Այո, կարծում եմ, որ «նունուֆար» բառը, ինչպէս եւ նունուֆար ծաղիկը, ծագում է եգիպտական Նուն նախաջրից, եւ ասածս անհիմն չէ, այդպէս են աւանդել տիեզերքի ծննդեան մասին եգիպտական առասպելները: Դրանց համաձայն, առաջինը, որ դուրս եկաւ նախովկիանոսի քառսից, լոտոսն էր: Համատարած նախաջրերի խորքից նա դուրս բերեց առաջին աստծուն՝ Արեւ Ռային, քառսային Նունի անդրանիկ որդուն, որ նոյն Աթումն է՝ ջրածին առաջին աստուածը, լրումն ու ամբողջականութիւնը աշխարհի, որն ընդգրկում է ամէն ինչ՝ միաժամանակ լինելով դատարկութեան խորհրդանիշը: Այսպիսիով, լոտոսը, առած արեւը, պարզուեց ջրերի վրայ... Լոտոս-ջրաշուշանը հէնց նունուֆարն է, որն ուրիշ որտեղի՞ց, եթէ ոչ Նունից պիտի բարձրանար:

¹⁰ Мифы народов мира, электронное издание, Москва, 2008, с. 350, 734; Мифологический словарь, 1991, 222:

«Ջրաշուշան» բառը թերեւս բոլոր հին ու նոր լեզուներում **«ջուր» նշանակող արմատից է կազմուած՝** լատ. *aqua liliūm*, անգլ. *waterlily*, ռուս. *водяная лилия*, իսպ. *lirio de agua*, լիտուերէն *vandens lelija*, լատիշերէն *ūdensroze* եւ այլն: Նոյն տրամաբանութեամբ եւ բառաստեղծական կաղապարով է կազմուած «նունուֆար» բառը: Մի էական տարբերութեամբ, որ եթէ «ջրաշուշան» բառը ջրի հետ գոգորդոտում է անմիջականօրէն՝ զգայարաններին փոխանցելով ջրի նիւթականութեան ազդակներ, ապա «նունուֆարը» միտքն ուղղում է դէպի յաւերժական նախանիւթ, սուբստանցը, նախաստեղծ ջուրը: Ջրաշուշանը շքեղ ծաղիկ է ջրերի վրայ, նունուֆարը խորհրդաւոր ծաղկումն է գոյի, որ Նունի վրայ է լողում՝ պարզելով առասպելի նախաստեղծ հմայքը...

Ըստ եգիպտացիների, ինչպէս աշխարհի ծագման, այնպէս էլ աշխարհի կործանման պատճառը նախաստեղծ ջուրն է, նա է միակ նախագոյն ու վերջնագոյր: Աշխարհի ստեղծումը քառսից դառնալի է. աշխարհի գոյութիւնը դիմադրութիւնն է քառսին, բայց աշխարհը կարող է վերստին քառսի վերածուել: «Մեռեալների գրքում» աստուածների պահուածքից դժգոհ Աթումը սպառնում է. «Ես կը կործանեմ ամէնը, ինչ ես ստեղծել եմ: Աշխարհը նորից կը վերածուի Քառսի (Նուն) եւ անվերջութեան (Խուղ), ինչպէս սկզբում էր»¹¹: Եւ փոքր-ինչ ծիրից շեղուելով, զուտ բնագանցօրէն. հարց է առաջանում, պատահականութի՞ւն է, արդեօք, որ ջրհեղեղ է նշանակում անգլերէն *iNUNdation* բառը, որի արմատը, որքան էլ համեմատական լեզուաբանութեան ստուգաբանութեամբ՝ լատիներէն *unda* (ալիք) բառը լինի, միեւնոյն է, կործանարար

¹¹ Мифы народов мира, электронное издание, Москва, 2, 1980, 581.

տարերքի անունն է եւ Նունի մասին յիշեցնում է ոչ միայն որպէս նախագոյ քառսի հասկացային արտացոլանք՝ բառ, այլեւ որպէս Նունի անուանապատկերով ընդելուզուած էջանշան։ Եւ յարաստուգաբանօրէն, թերեւս մերձստուգաբանօրէն կարծում եմ՝ պատահական չէ, որ ջրհեղեղի աստուածաշնչեան պատմութեան առանցքային կերպարը Նոյն է՝ գուցէ եւ քառսային նախաջրերի աստծոյ անուանակիցը՝ հնչիւնատառադարձումներով վկայուած։

Բնական է, որ Եգիպտոսում ամէն ինչ կապուում էր Նեղոսի վարարման հետ, որ ե՛ւ կեանք էր բերում, ե՛ւ ոչնչացնում կենդանի ամէն ինչ¹²։ Համարուում է, որ Նեղոս անունը յունարէնի (Νεῖλος) կամ լատիններէնի (Nilus) միջոցով է անցել։ Իսկ նախնական անունը կազմուել է սեմական nahal արմատից, որ նշանակում է «հովիտ» կամ «գետահովիտ», լայն իմաստով՝ «գետ»¹³։ Մինչդէռ կայ եւ վարկած, որ Նեղոս անունը ծագում է լիբիական ցեղերի լեզուներում «ջուր» նշանակող lil արմատից, որն էլ յետոյ կերպափախուել է nil-ի։ Ահա՝ որտեղ կարող էր թաղուած լինել «լիլուֆար» բառի արմատներից մեկը, կամ առհասարակ «lily» ծաղկի արմատը։ Այս վարկածը ստուգելու եւ ճշգրտելու կարիք ունի։ Սակայն այն հանգամանքը, որ Նունը նոյնացուել է Նեղոսի հետ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս նունուֆարը՝ լիլուֆարի, խօսում է այդ վարկածի օգտին։

¹² Ինչպէս տիեզերաստեղծման, այնպէս էլ տաճարաշինութեան մէջ եգիպտացիները կարելուք դեր են յատկացրել ջրին։ Այն ընկած է նաեւ բուրգերի կառուցման հիմքում, քանի որ եգիպտացիները ջրի միջոցով կարողացել են ստանալ ճշգրիտ հորիզոնական հարթութիւններ՝ այն օգտագործելով որպէս հարթաչափ։

¹³ Словарь современных географических названий, электронное издание, М. 2006.

Մանաւանդ որ ինչպէս բոլոր լեզուների ջրաշուշան ծաղկի անուան մէջ, այս բառերում եւս առաջին բաղադրիչը «ջուր»-ն է՝ «լիլ» կամ «նուն»:

Վերադառնանք «Նունուֆար»-ին, որի առաջին մասը նախաջրերից յայտաձեւուց յետոյ մնում է շողացնել շքեղ ծաղիկը իր ողջ պերճանքով:

Բառի «ֆար» մասը մի քանի նշանակութիւն կարող է ունենալ՝ սկսած «արեւ»ից ու «կրակ»ից մինչեւ «վեր», «բարձր», «շուք» ու «փառք», մինչեւ «ունենալ», «կրել», «փարել»: Փորձենք համեմատել մի շարք լեզուների արմատներ՝ իրենց նշանակութիւններով:

հայերէն - վառ-կրակ

սանսկրիտ - varnu-արեւ

պարսկերէն - farnah-արեւ

շումերերէն - bar-արեգակ, փայլել

շումերերէն - ur-տաքութիւն, կրակ

*լատիներէն - aurum-ոսկի (նախահնդեւրոպական *aus-*

«փայլել, շողալ»)

անգլերէն - warm-ջերմ, տաք

անգլերէն - fire-կրակ

ռուսերէն - var(ить)-եփել, ջերմութեամբ պատրաստել

«Նունուֆար» բառն այսպիսով մտապատկերուում է որպէս Նուն նախաջրերի ճրագ, Նունից ծնուած կրակ, Նունի բոց, Նունի արեւ, եւ անմիջականօրէն արտացոլում է նաեւ ջրի ու հրի տիեզերական կապը հնագոյն պատկերացումներում:

Հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում գտնուում ենք «գեր», «վեր», «դուրս» իմաստներով միեւնոյն ծագման հետեւեալ բառերը.

հայերեն - վեր-վրայ
սանսկրիտ - upari
պարսկերեն - upariy, bar
աւեստերեն - upairi
լատիներեն - super
յունարեն - huper
անգլերեն - over
գերմաներեն - ubar
գոթերեն - ufarō
իռլանդերեն - for

Եւ այս իմաստները նոյնպէս նկարագրում են նունութար ծաղիկը՝ որպէս Նունից վեր, Նուն ռվկիանոսի՝ նախաջրերի վրայ պարգուած, «Ի վեր ի վերայ վարսից...»:

«Ֆար» արմատի մէկ այլ նշանակութիւն են յայտաճում տարբեր լեզուներ, որոնցում այդ արմատն ունի կրելու իմաստը՝

լատիներեն - fero
հունարեն - for, por
ռումիներեն - fer

հայերեն - վառ, փառ (այս իմաստով հայերենում մի շարք բառեր կան, որոնցից են՝ զինավառ, հուսավառ, խաչվառ... փարել): Կրելու իմաստը կայ «**փարոն**», «**Լիւցիֆեր**», «**լուսաֆոր**», «**ֆոսֆոր**» եւ այլ բառերում:

Եւ այս իմաստով նունութարը՝ Նուն նախաջրերի կրած ծաղիկն է, Նուն նախովկիանոսին փարածը, ջրավառը, նունավառը («խաչվառ» բառի հայելային համաբանութեամբ)...

Կան եւ այս արմատի «ճառագում», «փառք», «շուք» իմաստները.

հայերեն - **փառք** (շուք, վեհություն)

պահլավերեն - **farr** (փառք, շուք)

նոր պարսկերեն - **farr** (փառաւորութիւն, պերճութիւն),

նոր պարսկերեն - **farra** (պերճութիւն, զարդ)

Այսպիսով՝ նունուֆարը՝ նախաջրերի շուքն է, փառքը, Նունի ճառագումը, Նունի զարդը:

Թե՛ նոյն, թե՛ տարբեր ծագում ունենալու դեպքում բոլոր այս իմաստները պատշաճում են նունուֆար անունը կրող ծաղկին եւ միաժամանակ հրաշալի համադրուում Նունի հետ:

Նունուֆարը հայկական մշակույթում եւ նրա շքեղ հոմանիշը հայերենում: Նարեկացու հանելուկները:

Արդեօ՞ք բնորոշ է հայկական մշակույթին նունուֆար-լոտոսը: Անշուշտ, այն կայ միջնադարեան քնարերգության մէջ՝ որպէս գեղեցիկ «ծաղկափնջերում» հանդիպող մի ծաղիկ, ինչպիսին է Կոստանդին Երզնկացու «Տաղ գարնան ազնիւ է» տաղում.

Չինարըն ու **նունուֆարըն**,

Նարգիզ ծաղիկըն խայտագոյն,

Մուրտըն, շուշան ու բրաբիոն,

Եւ ըռահանն խիստ սիրուն¹⁴:

Քուչակի հայրենում՝

Մանտրիկ քայլափոխ կաներ,

Կու քաղեր ծաղիկ **նունուֆար**¹⁵...

¹⁴ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Երեւան, 1962, էջ 136:

Բժշկագիտական երկերում, օրինակ, Ամիրդովլաթ Ամասիացու «վարդ» բառայօդուածում՝ «Եւ իր փոխանն **նունուֆարն** է»¹⁶, կամ Ալեքսիանոսի բժշկարանում՝ «Եւ ա՛ռ Բ մթխալ **նունուֆար**»¹⁷ (մթխալ՝ չափման միաւոր - ծան. Լ. Աւ.): Իշօխի իմաստասիրական եւ գիտական մտածութիւններում. «Եւ բնութիւնն տայ զհովութիւն... ջրի շուշանի, որ է **նունուֆար**»¹⁸: Որոշ տուեալներով՝ Վանի թագաւորութեան շրջանում նաւախելերը զարդարում էին նունուֆարով, իսկ աւելի ուշ շրջանում այն դարձել է կիլիկեան նաւատորմի խորհրդանշանը¹⁹:

Սակայն հայ մշակոյթում հանդիպում է նաեւ նունուֆարի բնագանգական կերպարը: Թերեւս մի երկու օրինակով կարելի է համոզուել, որ թեւեւ նունուֆարը միջնադարեան հայ քնարերգութեան մէջ վարդի նման լայն տարածում եւ կիրառութիւն չունի, բայց եւ անմիջականօրէն առընչուում է դիցաբանական հնագոյն ակունքներին եւ յայտնուում է խորհրդաւոր պատկերներում ու տեսարաններում՝ բացուելով որպէս բազմաթերթ խորհրդանշան:

Սահակ Մովսիսեանը (Բենսէ) գրառել է մի աւանդագրոյց, որ գտնում ենք նաեւ Արամ Ղանալանեանի «Աւանդապատում» գրքում. «Սասունցի Դաւիթը Մեղրագետում լողանալիս նետահար է լինում

¹⁵ Նահապետ Քուչակ, Հայրենի կարգաւ, Երեւան, 1957, էջ 184:

¹⁶ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Անգիտաց անպէտ, Վիեննա, 1926, 546:

¹⁷ Ղազարեան Ռ., Աւետիսեան Հ., Միջին հայերէնի բառարան, Երեւան, 2006, էջ 578:

¹⁸ Իշօխ, Գիրք ի վերայ բնութեան, Երեւան, 1979, էջ 89:

¹⁹ Мхитарян Н., Нунуфар и брабион, цветы богоматери, www.armmuseum.ru/news-blog/2017/8/27/--3, 27.08.2017.

դարանակալ թշնամուց (Չմշկիկ Մուլթանից - ծան. Լ. Աւ.): Դարթի թափած արեան կաթիլներից բուսնում է **Նունուֆար** ծաղիկը»²⁰: Սա կարծես Սասնայ տոհմի ծագումնաբանության գեղեցիկ յիշեցումն է միաժամանակ, արեան մէջ արմատացած ջրային տարերքի առասպելական ծաղկումը, նաեւ Շամիրամից զարկուող-մեռնող Արայի բնաստուածային յարութեան չքնաղ կերպաւորումը եւ, անկասկած, անմահութեան հնագոյն խորհրդանշանը:

17-րդ դարի տաղերգու Դաւիթ Սալաձորցին, «Գովասանք ծաղկանց» տաղում բազմաթիւ ծաղիկների մասին պարզ ու անմիջական հագներգութեան մէջ յանկարծ զարմանալի հնամենի պատկեր է վերստեղծում՝ յիշեցնելով 19-րդ դարի կեսերին յայտնաբերուած Գիլգամէշի առասպելի յայտնի դրամատիկ դրուագը՝ անմահութեան ծաղկի որոնումներում.

Այն **նունուֆար** ծաղիկն որ կայ, բուսնի յեգերս ջրերուն,

Օձերն զինքն կու պահեն, մարդ չի քաղել նոցա ահուն²¹:

Ահա նաեւ մեկ-երկու անդրադարձ հայկական մշակոյթում երեւացող նունուֆարի պատկերներին: Բրիւսովը ճարտարապետութեան մէջ յայտնուած լոտոսի մասին 1917-ին գրում է, որ Վանի մօտակայքում՝ Թոփրակ-կալի բարձրութիւններում, հաւաքուել են ինչ-որ անյայտ տաճարի կամ պալատի եզրագարդի բեկորներ: «Այդ բեկորների վրայ, որոնք կարմիր մարմարից են, քանդակուած են նաեւ եգներ, խաղողի ողկոյգներ ու տերեւներ, ծառեր, արմաւենիկներ եւ վերջապէս *լոտոսի ծաղիկներ* (ընդգծումը՝ Վ. Բ.): Լոտոսը, որ Եգիպտոսի

²⁰ **Ղանալանեան Ա.**, Աւանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 113:

²¹ Ուշմիջնադարեան հայ բանաստեղծութիւն, հատոր Բ, 1987, էջ 357:

բնութեան արտադրութիւնն է եւ եգիպտական արուեստի սովորական ծաղիկ, կովկասցի արուեստագէտի ստեղծագործութեան մէջ կարող էր երեւան գալ միմիայն իբր հետեւանք օտարերկրեայ արուեստի ընդօրինակման: Ջանազան տուեալների հիման վրայ այդ ծովորը (կամ խարիսխը) թուագրուում է 7-րդ դարին Ք. ծ. ա.»²²:

Հայկական մանրանկարչութեանը բնորոշ թեմաների մասին խօսելով՝ Վիգէն Ղազարեանը նկատում է. «10-րդ դարի սկզբի Մլքէի Աւետարանում պահպանուած մանրանկարների խորաններում կան եգիպտական մոտիւններ... Եգիպտական մոտիւններ են լոտոսը, նավակները, ձուկ բռնող կամ մարդու հոգին Աստծոյ համար որսացող մարդիկ եւ այլն, եւ այս մոտիւնները կարող էին շատ հին ծագում ունենալ եւ ինչ-որ ճանապարհով ներթափանցել Հայաստան»²³:

Ամէն դէպքում, այս մտայնագումներից կարելի է եզրակացնել, որ ուսումնասիրողները լոտոս-նունուֆարի կերպարը հայկական մշակոյթում Եգիպտոսից ներմուծուած են համարում, օտարածին ու ոչ բնաշխարհիկ: Իսկ գուցէ այդ կերպար-խորհրդանշանը, ծնուած լինելով Եգիպտոսում՝ Նեղոսի ափերին, համօրէն սիրելի տօնահանդէսներում ծիսական-պաշտամունքային ծաղկի իր առանցքայնութեամբ պարագրել է ընդգրկուն մի աշխարհագրութիւն՝ ողողելով ամբողջ Արեւելքը:

²² **Բրիւսով Վ.**, «Մֆինքսներ եւ վիշապներ», (մի քանի գծեր հնագոյն Կովկասի քաղաքակրթութիւնից), Գործ, Բաքու, 1917, համար 5-6, էջ 124:

²³ **Ղազարեան Վ.**, Հայկական մանրանկարչութեան մասին, Յասմիկ Հմայակեան, Զրոյցներ հայ մշակոյթի մասին, հարցազրոյցների ժողովածու, Երեւան, 2008, էջ 64-65:

Անդրադառնանք Վարդավառի տօնին, որը, ինչպես նունուֆարը, արմատներով հասնում է մինչև Եգիպտոս: Այդ են հաստատում Մովսես Սինեցին եւ Յովհաննէս Երզնկացին՝ Վարդավառը բացատրելով «աւար» բառով՝ «այն յարաբերելով հրէաների՝ Եգիպտական գերութիւնից ելնելուց մինչեւ Տաղաւարահարաց տօնն ընկած ժամանակաշրջանի հետ: Երզնկացին գրում է. *«Մովսէս յելսն յԵգիպտոսէ հրամանաւն Աստուծոյ պատուիրեաց որդոցն Իսրայէլի՝ առ աւար կողոպտեալ զԵգիպտացիսն»*: Երզնկացին այնուհետեւ դարձեալ շեշտում է, որ այս տօնը կատարում էին եգիպտացիները՝ փարաւոնի գլխաւորութեամբ *«սփռելով զծաղիկս վարդիցն ի վրանս մեծամեծացն: Արդ զնոյն օրինակ հրամայէր Աստուած առնել Որդոցն Իսրայէլի»*²⁴ : Ըստ Երզնկացու, Մովսէս մարգարէն Տաղաւարահարաց տօնը հաստատեց՝ Եգիպտոսում կատարուող տօնի փոխարէն՝ *«զվաղնջուց սովորութիւն ոչ կարացեալ խափանել, ապա հարկաւորել զարտաքին ներքին կարգելով»*, ինչպէս մեր հայրերը, չկարողանալով արմատախիլ անել հեթանոսական տօնը, արտաքին ձեւի մէջ նոր բովանդակութիւն դրեցին:

Թեւեւ մեր մատենագիրները հրէաների՝ Եգիպտոսից դուրս գալու հետ են կապում տօնի փոխանցումը, լեզուաբան արեւելագետ Ֆրանցիսկոս Մենինսկին (1623-1698) հաղորդում է, որ Վարդավառը համընդհանուր տօն է եղել՝ ընդգրկելով լայն աշխարհագրութիւն. այն հայերից բացի նշել են նաեւ պարսիկները,

²⁴ **Դերիկեան Վ.**, Պայծառակերպութիւնը եւ Վարդավառի տօնը, Երեւան, 2006, 73-74: Մէջբերումները՝ Երեւանի Մատենադարան, ձեռագիր 2173, 17ա, 19ա:

քաղդեացիները, յոյները²⁵։ Այո, պարսկական Աբրիզեզան տօնը, ջրցանութեամբ ուղեկցուելով, զուգահեռուում է հայկական Վարդավառի տօնին, թեև դրանք նշուում են մօտաւորապէս հինգ ամսուայ տարբերութեամբ։ Աբրիզեզանը տօնում են զարնան առաջին օրը։ Գուցէ իսկապէս տօնն իր բնոյթով համընկնում է Վարդավառին, բայց եւ ժամանակային տարբերութիւնը առիթ է տալիս նաեւ այլ դիտակէտից մօտենալ խնդրին։ Ըստ որոշ աղբերների՝ պարսիկներն ունէին Նունուֆարի տօն, եւ ինձ թուում է, որ այն համապատասխանում է Վարդավառի տօնին, նաեւ օրացուցային որոշարկմամբ։ Պարսիկ հանրագիտակ Աբու Ռահան Բիրունին (973-1048) արձանագրել է, որ պարսիկները Տիր ամսուայ վեցերորդ օրը (համընկնում է յունիսի 27-28-ին), նշում են մի տօն, որ կոչում են «ջեշնի-ի-նիլուֆար»²⁶։ Որոշ փաստեր յուշում են, որ Վարդավառն իր առանցքային կերպարով հէնց Նունուֆարի տօն է։

Հաւանական է, որ տօների հետ անմիջականօրէն առնչուող ծաղիկները, գործածութիւնից դուրս մղելով սեփական անուանումները, ժողովրդի շրջանում ընդունեն հէնց տօնի անունը, ինչպէս Ինճիճեանի տեղեկութիւնն է վկայում։ «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատութեան մէջ, ներկայացնելով Տրապիզոնը, գրում է. «... Ի վերայ լերանց ունի զանազան խոտս եւ ծաղիկս օգտակարս, ի մէջ այլոց վարդերորի կամ որպէս գիւղականք անուանեն վաշտերորի ծաղիկ ինքնաբոյս, յոր անուն կոչեն զհիւսնի

²⁵ Նոր բաղդիրք Հայկազեան լեզուի, Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 792։

²⁶ **Абурайхон Бируний**, Слово о празднествах и знаменательных днях в месяцах персов, Избранные произведения, Тошкент, 1957, 231.

եռուսուֆ, սակս բուսանելոյ ի ժամանակս վարդավառի»²⁷: Նաեւ Շամշադինի խօսուածքում է հանդիպում «վրրթիվերի ծաղիկ» արտայայտութիւնը²⁸: «Տաւուշում տօնի նախորդ օրն աղջիկներն ամբողջ ցերեկը շրջում էին դաշտերում, բազմագոյն եւ յատկապէս «վրրթիվերի» կոչուող դեղնագոյն ծաղիկը հաւաքում»²⁹: Ստ. Մալխասեանի բառարանում «Վարդավառ» բառայօդուածում որպէս երրորդ իմաստ հարցական նշանով նշուած է «Անորոշ տեսակի ծաղիկ(?)»³⁰:

Իսկ հնարաւոր է, որ հակառակը տեղի ունենար՝ տօնը նշանաւորուէր ընծայաբերուող ինչ-որ ծաղկի անուամբ, եւ հազարամեակների մշուշում պարզապէս մթագնէր ծաղկի ու տօնի անունների ծագումնաբանութեան պատճառահետեւանքային կապը: Ծաղկանունից տօնի անուան ծագման ենթադրութեանը թերեւս մօտենում է Վարդավառը որպէս վարդի տօն մեկնաբանութիւնը: Սակայն համոզուած եմ, որ ուրիշ մի ծաղկի է նուիրուած Վարդավառի տօնը:

Իմ եզրայանգումների համար Նարեկացու տաղը ծառայում է որպէս «վարդավառ» բառի ստուգաբանութեան գեղարուեստական չուկէտ (մեկնակէտ): Տաղի առաջին իսկ տողում ոչ միայն կայ «վարդավառ» բառի ստուգաբանութեան ակնարկ, ինչպէս նկատել է

²⁷ **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հատոր Ա, 1806, Վենետիկ, էջ 282:

²⁸ **Մեսրոպեան Հ.**, Կրօնակեղեցական բառապաշարը հայերէնի բարբառներում, Երեւան, 2016, էջ 217:

²⁹ **Խառատեան-Առաքելեան Հր.**, Հայ ժողովրդական տօները (երկրորդ լրամշակուած հրատարակութիւն), Երեւան, 2005, էջ 203:

³⁰ **Մալխասեան Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հատոր Դ, Երեւան, 1945, էջ 310:

Մտեփան Մալխասեանը (թեեւ նրա նկատած ակնարկի (վարդ) տրամագծօրէն հակառակ ակնարկ (ջուր) նկատելն առաւել հիմնաւոր կը լինէր), այլեւ ստուգաբանութեանը օգնող յուշում, Նարեկացու այս տաղն **ինքնին գեղարուեստական քառաստուգաբանութեան փայլուն նմուշ է:**

Ակնյայտօրէն ուրիշ ծաղկի մասին է պատմում առաջին քառատողը, որ ձեւակերպուած է գեղեցիկ հանելուկի տեսքով: Ի դէպ, սա այս տաղի առաջարկած միակ հանելուկը չէ եւ ժանրի գեղարուեստական իրականացման ինչպիսի՝ կատարելութեամբ.

Գոհար վարդն վառ առեալ

ի վեհից վարսիցն արփենից.

Ի վեր ի վերայ վարսից

ծավալէր ծաղիկ ծովային:

Արեւի ճառագայթների հպումից ծաղկում է ծովային ծաղիկը, որի անունը Նարեկացին չի յիշատակում, աւելին՝ «վարդ» բառով շեղում է ուշադրութիւնը՝ ասես քառատողի վերջում ակնկալելով կռահումը, թէ ինչ անուամբ ծաղկի մասին է պատմում:

Հանելուկի ժանրային նկարագրութիւնը լիովին համապատասխանում է քառատողի բնոյթին. «Հանելուկի պատկեր-բանաձեւը ձեւաւորուում է իրականութեան այնպիսի գծերից ու երեւոյթներից, որոնց ընդհանուր կերպարը յաճախ հեռու է հանելուկի լուծման առարկայի իրական պատկերացումը լինելուց, այլ միայն հեռուից հեռու ակնարկում է տուեալ առարկայի յատկանիշները: Նման դէպքերում հանելուկի լուծման առարկայի եւ նրա պատկեր-բանաձեւի միջեւ զգալի խզում է առաջանում, որով դժուարանում է հանելուկի լուծումը կամ գուշակումը: Եւ այդ հանգամանքն էլ կազմում է հանելուկի բուն էութիւնը, քանզի նրա

նպատակն է իրական առարկաները կամ երեւոյթները քողարկել, դիմակաւորել այնպիսի պատկերներով, որոնք ենթակայ լինեն դժուար գուշակման»³¹: Մեկ այլ հարց է, թե արդեօք տեղի՞ն է հանելուկն այդ տաղում, այն էլ՝ մեկից ւաւելի: Ի՞նչ նպատակով պէտք է Նարեկացին տաղը սքօղէր հանելուկներով եւ ինչպիսի՞ հանգամանքներ էին ծնում հանելուկի անհրաժեշտութիւնը: Սարգիս Յարութիւնեանն իր խօսքի շարունակութեան մէջ ընդհանուր կերպով ներկայացնում է հանելուկի նշանակութիւնը ծիսակրօնական համատեքստում. «Հանելուկի գործնական կիրառման նախնական ձեւերից մեկը, ըստ հնագոյն յիշատակարանների ու վկայութիւնների, կրել է առաւել կախարդական-ծիսային բնոյթ եւ գործարկուել կրօնական արարողութիւնների եւ պաշտամունքային տարբեր ծիսակատարութիւնների ժամանակ: Դեռեւս հին հնդիկների կրօնածիսային արարողութիւններում արարողապետների միջեւ հարց ու պատասխանի ձեւով ծաւալուում էին կրօնադիցաբանական բնոյթի հանելուկային մութ սիմուլալային ասացուածքներով երկխօսութիւններ»³²: Եւ քանի որ հայկական ժողովրդական տօների եւ ծէսերի մէջ իրենց առանձնայատուկ տեղն ունեն խաղերը, գուշակութիւնները, հանելուկները, ուստի պատահական չէ Նարեկացու մտայղացումը՝ համադրել տաղի մէջ բնութեան շքեղ տեսարաններն ու իրենց գեղարուեստական յղացման մէջ անգերազանցելի հանելուկներ: Նա, պարզուում է, նաեւ այս ժանրի անկրկնելի վարպետն է:

³¹ **Յարութիւնեան Ս.**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1965, 7:

³² **Յարութիւնեան Ս.**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1965, էջ 8:

Մի պահ վերանանք այն այլաբանությունից, որով մեկնաբանուում են հոգեւոր տաղերը, փորձենք վերլուծել գեղարուեստական պատկերը: Վարդ ծաղկի հետ կապի մասին տարակուսելու առիթներ է տալիս հենց տաղը: Արտառոց պատկերները ինքնատիպ կերպով յիշեցնում են տօնի հնագոյն էությունը, նրանց մեջ թաքնուած է խորհրդանշականութեան գեղագիտությունը: Ընդունենք, որ վարդը աղամանդ է կամ գոհար, բռնկուել է արեւի ճառագայթ վարսերից եւ իր կամ արեւի վարսերի վրայ բացել-ծաւալել է ծովային ծաղիկ: Այս պատկերը, իսկապէս, արտասովոր է, թեւ Նարեկացու մատուցած գեղեցկությունների ու լոյսի առատութեան մեջ տրամաբանությունը միշտ վայր է դնում գէնքերը... Հայեացք նետելով տաղի թարգմանություններին՝ կարելի է պարզել, որ Նարեկացու տողերն իրօք տարբերակներն են եւ ծնունդ են տալիս իսկապէս գեղեցիկ պատկերների, բայց դրանք որոշակիօրէն հեռանում են բնօրինակից:

Գոհար վարդն էր քող առել

արեգակի վեհ շողերից:

Վերել շողերի վրայ

*ծովային ծաղիկն էր ծաւալուում*³³ : - Թարգմ. Արշալիր Մխիթարեան

Գոհար վարդն էր շղարշ առել

Արփիական վեհ վարսերից.

Ծաւալուում էր հուսկ վերելում վարսերից վեր

³³ Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր, Երեւան, 2013, 28:

*Ծաղկածիծաղ ծովն երկնային*³⁴: - Թարգմ. Վազգեն Գեորգեան

Алмазную розу одел

Алый свет покрывалом благим,

А над тем покрывалом благим

*Жемчугом нунуфар просиял*³⁵. - Пер. В. Брюсов

Յաջորդ տողերից պարզ երեւում է, որ **համատարած** ծովի մէջ է այդ ծաղիկը, եւ այդ համատարած ծովից է առնում իր գոյնը: Համատարած ծովը Նունի մասին է յիշեցնում:

Նաեւ որոշակիանում է, որ մեկ ծաղկի մասին էր պատումը, առաւել յստակութիւն է, որ ծաղկում է ծովաշուշանը՝ ջրաշուշանը: Սակայն տաղի գեղարուեստական ու հանելուկային յղացքը, իհարկէ, պէտք է մերժէր յիշատակել նրա անունը:

Այդ դէպքում ի՞նչ է «վարդ»-ը: Քրիստոսի խորհրդանշաններից մե՞կը, Աստղիկի ծաղի՞կը, տիեզերքի պատկէ՞րը... Անշուշտ, թուարկածները եւ էլի ուրիշ խորհուրդներ ամփոփում է այդ ծաղիկը՝ որպէս նշան: Իսկ գուցէ այստեղ եւս այն բոլորովին էլ մեզ յայտնի «վարդ» բառը չէ, եւ **Նարեկացին տաղի մէջ հնչիւնական նոյն կազմութիւնն ու յաջորդականութիւնն ունեցող երկու տարբեր բառեր է գործածել**: Գուցէ համարձակութիւն է կամ գիտականութեան ծիրից շեղուելու յանդուգն փորձ, ենթադրել, որ **Նարեկացին հանելուկներ առաջադրող իր տաղում «վարդ» գրելով նկատի է ունեցել ջուրը, եւ տաղի թե՛ ձեւի, թե՛ բովանդակութեան**

³⁴ Նոյն տեղում՝ 29:

³⁵ **Брюсов В.**, К Арапату, Поэзия Армении, Омск, 2015, 53.

տեսանկիւնից արդարացրել օտար եւ հայերէնում չգործածուող մի բառի նպատակային կիրառութիւնը: Հայերէնում «ջուր» բառի հոմանիշ չկայ, եթե «ծով», «գետ», «աղբեր» բառերը չփորձենք մատուցել որպէս նրա հոմանիշներ: Կարելի է մտածել, որ եթե նկատի ունէր ջուրը, կարող էր պարզապէս գրել «ջուր»: Սակայն «ջուր» բառը այդ տարրի խիստ նիւթեղէն բնոյթն է յիշեցնում, այն տաղի պատկերի մէջ կառանձնանար կենցաղայնութեամբ: Մինչդեռ Նարեկացին շքեղօրէն ներկայացնում է տիեզերքի ծագման, աշխարհի նորոգութեան, հոգեւոր այլակերպութեան պատմութիւնը, որի այլաբանական հանդիսադրումն են թե՛ Քրիստոսի Պայծառակերպութիւնը, թե՛ բնութեան ու կեանքի վերընձիւղումը խորհրդանշող Աստղիկի ծնունդը, թե՛ ջրի միջոցով մարդկութեան նորոգութեան գաղափարի մէջ նշուլող համաշխարհային ջրհեղեղի ու Նոյի պատմութիւնը («Ջրհեղեղի յիշատակը կատարէին»)՝³⁶ Այդ պատումը պիտի կարողանար միտքը տեղափոխել մինչեւ ժամանակների սկիզբը՝ հեռացնելով այն մեզ ծանօթ աշխարհի տարրերից, միաժամանակ ապահովելով ծանօթ այդ աշխարհի գեղեցկութիւնների զգայական ներկայութիւնը: Նարեկացին այդ արուեստն ունի եւ խորհրդանշանների բազմաշերտութիւնը կարողանում է օժտել բազմաձաւալութեամբ: Ու նաեւ լաւ գիտէր մարդկային ընկալումների սահմանները, գիտէր աւետարանի շաղ տրուող մարգարտի խորհուրդը. «Մի՛ տալք տկար լսելեաց գանձառելիսն», եւ լաւ գիտէր «մի՛ յայտնապէս սփռել գորս ետես

³⁶ Ղեւոնդ Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 56:

հոգևով լուսոյն» ³⁷ : Հանելուկը Նարեկացուն օգնում է նաեւ գաղտնագրել հնագոյն ակունքներից եկող գաղափարներ:

Այսպիսով, տիեզերքի ծագումը չունի նիւթական սկիզբ, տիեզերքը ծագում է նախանիւթից, որը կարող է լինել նախաջուրը, նախաջրերի ովկիանոսը, համատարած ծովը, ինչպէս վկայում է տաղը: Եւ թերեւս ջրի հնագոյն լեզուական արձագանգը՝ խեթական «վարդ»-ը միայն կարող էր կերպարանել այդ նախանիւթը: Ջուր լինելով հանդերձ՝ «վարդ»ը նախանիւթի անշոշափելիութիւնն ունի, միաժամանակ՝ ծաղկի հրապոյրը: Նարեկացու մտահայեցողութիւնը կարող էր հատել տարածութիւնների ու ժամանակների սահմանները՝ հասնելով այն կէտին, որտեղ ներկայ են բոլոր ժամանակները: Եւ պէտք չէ բացառել հաւանականութիւնը, որ Նարեկացու ժամանակ «վարդ» բառը նաեւ «ջուր» իմաստով կիրառութեան այլ օրինակներ ունի, որոնք դեռ պէտք է ուսումնասիրութեամբ յայտնաբերել:

Իսկ որ «վարդ»-ը Նարեկացու տաղում ջուրն է, կարող է վստահեցնել առաջին քառատողի վերլուծութիւնն ըստ այդ իմաստի: Արեւի ճառագայթները որպէս գոհար կարող էր անդրադարձնել ջուրը, եւ ցոլարձակող նախաջուրը իր ալիքուող վարսերի վրայ կրում է բացուող-ծաւալուող ծաղիկը: Ենթական մեկն է՝ ջրի հոմանիշ վարդը: Այստեղ է, որ տաղի տրամաբանութեանն ու գեղագիտական իրականացմանը սանսկրիտի «վարդ» (ջուր) բառը լիովին պատշաճում է՝ իր մակերեւոյթին հանդիսադրելով արեւելեան մշակոյթների համար

³⁷ Սրբոյն հօրն մերոյ **Գրիգորի Նարեկացու** Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողովմոնի, Վենետիկ, 1789, էջ 8:

սրբազան այդ ծաղկի շքեղ ծաղկման պահը՝ շարժանկարի հնարքներով մշակուած ու անթերի... Տաղի յաջորդ տողերը վերստին հաւաստիացնում են, որ նոյն այս ծաղկի պատմութիւնն է շարունակուում.

Ի համատարած ծովէն
պղպջէր գոյնն այն ծաղկին:

Ահա վարդի մասնակցութեամբ յաջորդ տեսարանը, որը եւս յստակօրէն չի ընկալուում.

Այդ սօս ու տօսախ ծառերդ
վարդագոյն ոստս արձակեցին:
Այդ նոճ ու բողբոջ արօսդ
գարդ առեալ վարդն շուշանին:

Ելնելով վարդը ծաղիկ ընկալելու տրամաբանութիւնից՝ հասկացուում է, թէ վարդը շուշանի համար որպէս գարդ բերեց, կրեց կամ ընտրեց նոճին ու արօսը, կամ հակառակը՝ արոսն ու նոճին վարդը որպէս գարդ բերեցին շուշանին: Այլ կերպ անհասկանալի է, թէ ինչ կապ ունեն այդ երկու տողերը: Ահա տարընթերցումները թարգմանութիւններում.

Այդ նոճ ու բողբոջ արօսդ

*վարդով են շուշան գարդարում*³⁸ : - Թարգմ. Արշաւիր Մխիթարեան

Նոճիներն ու արօսենին նորաբողբոջ

³⁸ **Գրիգոր Նարեկացի**, Տաղեր, Երեւան, 2013, էջ 28:

Շրշում էին հեւքով յուշիկ՝

*Գգուելով վարդ ու շուշանին*³⁹: - Թարգմ. Վազգէն Գեորգեան

Кипарисы, красуясь, кадят

Над чашами роз и лилей;

И в долине чаши лилей

*Под солнцем восходящим горят*⁴⁰. - Пер. В. Брюсов

Մինչդեռ եթե «վարդ»ն ընկալում ենք որպէս ջուր, վերստին պատկերը յայտնուում է իր պատշաճ շրջանակի մէջ, որովհետեւ ջուրն իր արտացոլող մակերեւոյթով նոճու ճեղերի եւ արօսի փնջերի հիւսուածքը որպէս զարդ է վերընծայում շուշանին՝ միայն իրեն յատուկ եղանակով գեղագիտօրէն անդրադարձնելով բնութիւնը նրա շուրջ... Այստեղ իսկապէս շուշանը պատուական գոհար է դառնում՝ իրեն արժանի շրջանակի մէջ:

Ծովային ծաղիկը ստացաւ իր անուններից մեկը՝ շուշան, որ հոմանիշն է ջրաշուշանի: «Շուշան» բառը փոխառութիւն է ասորերէնից: Ղպտիերէնում «շոշէն» են անուանում լոտոսը: Բառի բուն եւ նախնական ծագումը եգիպտական է, որից փոխառել են սեմական լեզուները՝ շոշանիմ, շոշան, սուսան, սոսան եւ այլ տարբերակներով, նրանցից էլ՝ բոլոր մեւս լեզուները:

Հէնց անուանապէս չիշատակուած «լըրթիվերի» դեղնագոյն ծաղիկ նունուֆարն ⁴¹ է «Վարդավառի» տաղի առանցքային

³⁹ Նոյն տեղում՝ էջ 29:

⁴⁰ **Брюсов В.**, К Арапату, Поэзия Армении, Омск, 2015, 54.

⁴¹ Հայկական նունուֆարը հէնց դեղին է: Հաւանաբար այն վայրերում, որոնք հեռու են լճերից ու գետերից, եւ որտեղ չի աճում նունուֆարը,

կերպարը եւ տարողունակ խորհրդանշանը, որ գեղեցիկ տաղատուփի մէջ խնամքով թաքցնում է Նարեկացին:

Իսկ «վարդավառ» բառը, ասես բառապատճենմամբ, կազմուած է բառակազմական նոյն կաղապարով, որով բոլոր լեզուներում ստեղծուել է ջրաշուշան նշանակող բառը կամ ջրի շուշան արտայայտութիւնը՝ **վարդ** (ջուր) + ա + **վառ** (բոց, կրակ կամ կրել, ինչպէս զինավառ, խաչվառ բառերում), այսինքն՝ «ջրի բոց» կամ «ջրակիր», որ է՝ ջրի կրած ծաղիկ: Ճիշտ ինչպէս «**նունուֆար**» բառում: Եւ գուցէ հէնց այդ վարդավառ ծաղիկն է յուլիսի կէսերից կանչել մարդկանց դէպի գետերի ու լճերի ափերը՝ տօնելու իր ծաղկումը, որ խորհուրդն է հոգեւոր նորոգութեան ու մաքրութեան:

Այն, որ Նարեկացու տաղում ամենագործուն կերպարը ջուրն է, ակնյայտ իրողութիւն է: Նա երեւում է իր բոլոր վիճակներով՝ համատարած ծովից մինչեւ ցօղ ու շաղ, վերահաստատելով բնութեան գոյութեան ու շարժման տիեզերական օրէնքները: Բնութեան մէջ ամենասովորական, ամէն օր դիտելի այլակերպութիւնը ջրի կերպարանափոխութիւնն է, որի փառայեղ պատկերը տեսնում ենք տաղում:

Ծաղկունքդ ամէն շաղ առին,

Շաղն յամպէն, ամպն յարեգակնէն:

Սա ոչ միայն բնութեան անընդհատ շրջապտոյտն է, այլեւ պատճառի ու հետեւանքի համատիեզերական օրէնքը՝ գեղարուեստական արտայայտութեամբ: Ամէն ինչ շրջապտոյտի մէջ է: Ոչինչ չի կորչում, այլ մի վիճակից անցնում է այլ վիճակի:

մարդիկ գտել են մի ծաղիկ, որ նման է նրան եւ փնջած կարող էր
մարմնաւորել ծիսական ծաղիկը:

Պայծառակերպութիւնն էլ հոգեւոր դաշտում հէնց այդ կերպարանափոխութիւնն է: Սա վերածնունդի գաղափարն է, վերածնունդ՝ մարմնական եւ հոգեւոր իմաստներով: Եւ վարդավառ ծաղիկն այդ խորհուրդներն է կրում. արմատը տիղմի մէջ, նա ձգտում է դէպի արեւը եւ բացում՝ թերթերին տիղմի ոչ մի հետք:

Եւ ջուրը՝ որպէս տօնի անբաժանելի յատկանիշ, իր բոլոր խորհուրդներով հանդերձ առաւել մեծ արժէք է ստանում, երբ նրա վրայ շողում է հոգեւոր ձգտման խորհրդանշանը:

Թերեւս նոր փաստեր ու ստուգաբանական նոր մօտեցումներ կը յայտնուեն՝ հիմնաւորելու կամ մեկընդմիջտ հերքելու «վարդ»-«ջուր» ստուգաբանութիւնը: Իսկ մինչ այդ, «վարդավառը» թող շողայ նաեւ որպէս ժամանակների հոլովոյթում մթագնած ծաղկանուն, անունն այն ծաղկի, որին մեր նախնիները տօն են նուիրել:

Резюме

Армянское слово «вардавар» до сих пор не имеет непререкаемой этимологии, поэтому любая кажущаяся вероятной этимологическая попытка, основанная на определенных аргументах, имеет право на существование в качестве еще одной гипотезы.

Предложенная мной этимология и новое восприятие слова (слов) являются результатом синтеза и анализа лингвистических, мифологических, литературных, культурных и других данных. Для новой этимологии я полагаюсь на некоторых ключевых установок:

- Вардавар празднуют примерно через три месяца после цветения роз.
- Этимологию слова «нунуфар» я вывожу из египетского космогонического мифа, из праотца всех богов, из вод предвечного океана Нуна (**нун** (водная субстанция) + у + **фар** (носить, пламя, блеск, лампада)).
- Наличие «водного» компонента в названиях цветка нунуфара-лотоса на разных языках, как например лат. *aqua lilium*, англ. *waterlily*, русс. водяная лилия и т. д..
- Предположение, что используемое слово «вард» в «Песнь Вардава» это не имя цветка розы, а именно хетское слово «вода». И это предположение исходит из анализа внутренних смысловых полей и жанровой логики загадки, которую, по моему, применяет Нарекаци в песни. Возможно, в дальнейшем пересмотрев армянскую средневековую литературу с этой точки зрения, найдутся и другие примеры инопонимания слова «вард»: и вдруг окажется, что слово «вард» в смысле и значении «вода» тоже существовало в армянском языке.
- В результате образного анализа стихотворения Нарекаци, умозаключение о том, что ключевым персонажем песни Вардава является нунуфар (это заключение и было отправной точкой моей этимологии).

Заключение. Слово «вардавар» построено теми же формами словотворения, что и имя лотоса-нунуфара на всех древних и новых языках, имев в состав «воду» как компонент (**вард** (вода) + а + **вар**

(носить, пламя, солнце, яркий)), и является синонимом **нунуфара**. И я думаю, что праздник, который первоначально отмечался в 1 Навасарда (11 августа), а с 551-го года - как переходящий - с 28 июня по 1 августа, был посвящен цветку, который расцветает именно в этот период, вардавару (водяная лилия), священному образу Востока, символу творящей силы, космической сущности, возрождения, чистоты, духовного роста.

Summary

The Armenian word "Vardavar (the ancient Armenian festival in honor of the goddess Astghik, according to folk tradition, is poured water on each other, in the Christianity Transfiguration Day) still has no indisputable etymology, therefore, any etymological attempt that seems possible and bases on certain arguments, is entitled to existence as another hypothesis. Some linguists assume that the root "vard" comes from the Hittite word "vard" or from the Sanskrit root "vard", the meaning of which is "water." Others believe that the "vard" is the name of a flower - a rose borrowed from Pahlavi, which is widely spread in Armenian.

The etymology proposed by me and the new perception of word(s) are the result of the synthesis and analysis of linguistic, mythological, literary, cultural and other data. For a new etymology, I rely on some key foundations:

- First is the substantiation that flower, grapes, apples, etc. festivals are usually celebrated during their flowering or ripening, and Vardavar is celebrated about three months after the roses bloom.
- Second is the etymology of the word “nunufar”, which I derive from the Egyptian cosmogonic myth, from the forefather of all the gods, from the waters of the eternal ocean Nun (Nun (water substance) + y + φap (to worn, flame, glitter, lamp)).
- Third is, the presence of a “water” component in the names of a nunufar-lotus flower in different languages, as a rull: Latin. aqua lilium waterlily, rus. water lily, etc ..
- Fourth is the suggestion that the word "vard" used in "Song of Vardavar" is not the name of a rose flower, but the Sanskrit word “water”. And this assumption comes from the analysis of the internal semantic fields and the genre logic of the riddle, which, in my opinion, used Narekatsy in this song. Perhaps, after further revising the Armenian medieval literature from this point of view, there will be other examples of the misunderstanding of the word "vard": and suddenly it turns out that the word "vard" in the meaning of "water" also existed in the Armenian language.
- Fifth is as a result of the figurative analysis of the Narekatsi poem, the deduction that the key character of the Vardavar song is nunufar (this conclusion was the starting point of my etymology).

Conclusion: The word “Vardavar” is built with the same forms of word-making as the synonym name of lotus in all ancient and new languages, having “water” as a component (vard (water) + a + var (to wear, flame, lamp, bright)), and is synonymous with nunufar. And I think that the

holiday, which was originally celebrated on 1 Navasard (August 11), and from the year 551, as a movable festival, from June 28 to August 1, was dedicated to a flower that blossoms during this period, vardavaru (water lily), the sacred image of the East, the symbol of creative power, cosmic essence, rebirth, purity, spiritual growth.

Բաղադրյալ Մարինա
(ՀԱՊՀ)

**ԱՆՁԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ,
ՌՈՒՄԵՐԵՆՈՒՄ և ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ**

Հոգվածում ուսումնասիրվում են անձի հատկանիշ արտահայտող բայական դարձվածային միավորների կառուցվածքային տիպերը հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում:

Դարձվածքները կամ դարձվածային միավորները ժողովրդի հոգևոր մշակույթի հարստությունն են և արտահայտում են նրա լեզվամտածողության ինքնատիպությունն ու յուրահատկությունը: Դարձվածքներում իրենց արտահայտությունն են գտել ժողովրդի հարուստ կենսափորձը, նրա պատկերացումները օբյեկտիվ աշխարհի առարկաների և երևույթների մասին, վերաբերմունքը մարդկային հարաբերությունների նկատմամբ: Դարձվածաբանական միավորները խոսքին տալիս են պատկերավորություն, արտահայտչականություն, դիպուկություն և ձերբազատում խոսքը միօրինակությունից, տաղտկալիությունից ու չորությունից:

Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ քննում է դարձվածային միավորը լեզվի շարահյուսական համակարգում՝ նշելով, որ շարահյուսական կապակցության կադապարի մեջ կարող են հանդես գալ ոչ միայն լիմաստ (որոշիչ), այլ նաև ոչ լիմաստ

(հարաբերիչ) բառեր, որոնցով ծավալվում ու լրացվում են հոլովական քերականությունների իմաստները»:¹ Գ. Ջահուկյանը վերլուծել է ոչ միայն գոյականական և բայական դարձվածքները և այն հատկանիշները, որոնց շնորհիվ դրանք ձևաբանական մակարդակից տեղափոխվում են շարահյուսական մակարդակ, այլ նաև բայական բառակապակցությունները և դրանց դրսևորման տիպերը, գործառությունները, գործող քերականական կարգերը:

Պ. Բեդիրյանը «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն» աշխատության մեջ գրում է. «Դարձվածքը բառերի կայուն, պատրաստի վերարտադրելի, վերաիմաստավորված կապակցություն է, ուր բաղադրիչ բառերի ինքնուրույնությունը ձևական է, շարահյուսական կապը՝ մթագնած»:² Նա քննում է լեզվաբանության այդ ճյուղին առնչվող հարցեր, ուսումնասիրում դարձվածքների բառագիտական և շարահյուսական հիմունքների, դարձվածքների բաղադրիչների իմաստային, կառուցվածքային և քերականական առանձնահատկությունները: Տալով հայերենի դարձվածքների կառուցվածքային տիպերը՝ ուշադրություն է դարձնում նաև դրանց արտահայտման ձևերին գրաբարում, միջին հայերենում և արևմտահայերենում: Համեմատելով տարբեր լեզուների դարձվածքների առանձնահատկությունները, նշում է դրանց նմանություններն ու տարբերությունները:

¹ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 291 -292:

² Պ. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, «Լույս» հրատ., Երևան 1978, էջ 5, 128-165:

Խ. Բաղիկյանն իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները» աշխատության մեջ նշում է. «Դարձվածի համար ամենակարևոր ու բնութագրող հատկանիշը անմիատարր՝ երկու կամ ավելի բաղադրիչներից կազմված լինելու հանգամանքն է, որի համար էլ չափազանց կարևոր է վերաիմաստավորումը. վերաիմաստավորումը դարձվածի էությունն է, առանց որի ԴՄ-ի գոյությունը անհնար է»³: Նա կատարել է հայերենի դարձվածքների կառուցվածքային վերլուծություն, անդրադարձել վերջիններիս ծագման, առաջացման ու ստուգաբանության հարցերին, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններին:

Դարձվածային միավորների իմաստաբանության ուսումնասիրությունը հնարավոր չէ առանձնացնել նրանց քերականական կառուցվածքի վերլուծությունից, քանի որ լեզվական միավորի կառուցվածքային ցանկացած էական հակասություն հանգեցնում է նաև իմաստային էական տարբերությունների:

Դիտարկվող երեք լեզուներում՝ հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում բայական դարձվածային միավորներն ամենամեծ թիվն ու գործածության ամենամեծ ոլորտն ունեն: Նրանց կառուցվածքային տիպերում միշտ առկա է բայական բաղադրիչը, որը հանդես է գալիս որպես դարձվածքի գերադաս անդամ: Ե. Գևորգյանը, «Հայերենի դարձվածքները» գրքում գրում է. «Բայական դարձվածքները դարձվածքների մյուս տեսակներից

³ Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, 1986, էջ 43, 186-222:

տարբերվում են նրանով, որ իրենց կազմում միշտ բայական բաղադրիչ են ունենում: Դա հանդես է գալիս դարձվածքի վերջում և մեծ մասամբ կարող է փոփոխվել ու խոնարհվել բայի եղանակներով ու ժամանակներով»⁴:

Հայերենի բայական դարձվածային միավորների առատության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ շատ անվանական դարձվածային միավորներ հնարավորություններ ունեն համալրվելու անորոշ դերբայով և վերածվելու բայականի, օրինակ՝ *չոր /ցամաք հացի կարոտ* (չքավոր) – *չոր /ցամաք հացի կարոտ դառնալ*:

Բայական դարձվածային միավորները կազմվում են երկու հիմնական մասերից՝ անվանական և բայական: Անվանական մասը կարող է բաղկացած լինել մեկ, երկու, երեք և նույնիսկ ավելի բաղադրիչներից, իսկ բայական մասը, որը կառույցի գերադաս անդամն է, անպայման անորոշ դերբայն է (այդ թվում նաև հարադիր բայ): Բայական դարձվածքի անորոշ դերբայը կարող է ծավալվել տարբեր խոսքի մասերով, և ըստ ծավալման սահմանների էլ՝ բայական դարձվածային միավորները բաժանվում են *երկանդամների* և *բազմանդամների*: Բայական դարձվածքներն, ըստ իրենց բաղադրիչների շարահյուսական փոխհարաբերության և իմաստի կայունության, կարող են լինել *ստորադասական, համադասական և համաստորադասական*:

Երկանդամ կառույցներ

Հայերենի *գոյական + անորոշ դերբայ* կառույցում գոյականը բայի հետ կապակցության մեջ է մտնում՝ թե՛ ուղիղ, և թե՛ թեք ձևերով,

⁴ Ե. Գևորգյան, Հայերենի դարձվածքները, ԵՊՀ, Երևան, 1969, էջ 122:

թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվերով՝ անորոշ դերբայի համար կատարելով շարահյուսական տարբեր պաշտոններ: Եթե գոյականը դրված է ուղղականով, ապա ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի դեր է կատարում: Օրինակ. **Գլուխ ունենալ** – 1. Խելոք, գիտակից, հասկացող լինել, 2. Գիտակ՝ ծանոթ լինել, որևէ բան հասկանալ, իմանալ: **Խոտ ուտել** – Անհասկացող, հիմար լինել: **Ածելի լիզել** – Շատ քաջ, խիզախ լինել: **Կապը կտրել** – Անբարոյական, անբարոյական դառնալ: **Միրտը քարանալ** – Անգուր, անխիղճ լինել: **Միրտ չունենալ** – Անգուր, անխիղճ լինել: **Միրտը կարծրացնել** – Անխիղճ դառնալ, սիրտը պնդացնել: **Կողերը հաշվել** – Նիհար, հյուծված լինել: **Ռուսերենում** անձի հատկանիշ արտահայտող երկանդամ դարձվածքներ են հանդիպում **անորոշ դերբայ + գոյական** կառուցվածքային տիպով: Ռուսերենում, ինչպես նաև անգլերենում, անորոշ դերբայը միշտ նախադաս է լինում: Օրինակ. **Валить дурака** – (IV - իմաստ) Անհասկացող ձևանալ:

Անգլերենում երկանդամ բայական կառույցը՝ հանդիպում է **անորոշ դերբայ + ածական** կառուցվածքային տիպով, օրինակ. **To feel blue** (բառացի՝ կապույտ զգալ) – Տխուր ու թշվառ լինել: **Look / be green** (բառացի՝ երևալ/ լինել կանաչ) – Միամիտ երևալ/լինել, **Turn grey** (բառացի՝ մոխրագույն դառնալ)– Ալեհեր դառնալ: **անորոշ դերբայ + գոյական** (հոգնակի)՝ **Have (got) guts** (բառացի՝ աղիքներ ունենալ) – Վճռական մարդ լինել, ուժեղ բնավորության, կամքի տեր լինել:

Եռանդամ կառույցներ

Հայերենում հանդիպում է **գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ** կառուցվածքային տիպով կառույցը, օրինակ՝ **Գլուխը խելք լինել** –

Ուշքն ու միտքը վրան լինել, զգաստ վիճակում լինել: Խելոք լինել, որն է բանից հասկանալ: **Գլուխը դուրս գալ** – խելքը կտրել, հասկանալ, խելահաս լինել:

Հայերենում եռանդամ անձի հույզեր արտահայտող բայական դարձվածքներ են հանդիպում **գոյական + ածական + անորոշ դերբայ** կառուցվածքային տիպով: Նմանատիպ դարձվածքի հիմքը **ածական + անորոշ դերբայն** է: Գոյականները կարող են հանդիպել տարբեր հոլովաձևերով: Բերենք մի քանի օրինակ. ***Միրտը քար լինել*** - Անգութ՝ անխղճմտանք՝ անզգա լինել: ***Միրտը բաց լինել*** - Անկեղծ՝ պարզասիրտ՝ զվարթ՝ ուրախ լինել:

Հայերենում առկա են նաև **ածական + գոյական + անորոշ դերբայ** կառուցվածքային տիպով կազմված եռանդամ դարձվածքներ: Այս կառույցում դարձվածքի հիմքը **գոյական + անորոշ դերբայ** կապակցությունն է, որին լրացնում է ածականը: Այս կառույցի բացարձակ գերադաս անդամը ետադաս անորոշ դերբայն է: Նման դարձվածքները նույնպես դարձվածային սերտաճումներ են՝ անտարրալուծելի և անփոփոխելի բաղադրիչներով: Օրինակ. ***Ոսկի սիրտ ունենալ*** - Բարի, խղճով լինել-***Վատ աչքով նայել*** – Չարությամբ տրամադրվել, անբարյացակամ լինել: ***Հաշտ աչքով նայել*** – Լավ տրամադրվել, բարյացակամ լինել:

Նմանատիպ կառույցներում համադրվում են՝ և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականներ, որոնք հանդես են գալիս որոշչի պաշտոնով, իսկ գոյական բաղադրիչը կարող է գործածվել տարբեր հոլովներով և շարահյուսական տարբեր պաշտոններ կատարել:

Գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ կառույցում գոյականը միշտ նախա-դաս դիրքում է հանդես գալիս. գերադաս անդամը՝ անորոշ դերբայը, ետադաս է, օրինակ. *Միրտը քար լինել* – Անգուր, անխիղճ լինել: *Փորը մեջքին կաշել* – Նիհար, հյուժված լինել:

Հայերենում հանդիպում է նաև հարակատար դերբայ + գոյական + անորոշ դերբայ կառույցը: Անվանական դարձվածքներից շատերը, համալրվելով անորոշ դերբայով, դառնում են բայական դարձվածային միավորներ, օրինակ. *Մեծ-կած / կտցահարված հավ լինել* – Շատ ընկճված լինել: *Թրջված հավ լինել* – Խեղճացած լինել:

Ռուսերենում հանդիպում է գոյական + նախդիր + գոյական կառույցով դարձվածային միավորներ, օրինակ. *Голова на плечах* – Շատ խելոք է:

Ռուսերենում առկա են՝ անորոշ դերբայ + նախդիր + գոյական կառուցվածքային տիպով կազմված եռանդամ դարձվածքներ: Օրինակ. *Становиться/стать/подниматься на ноги* – Ինքնուրույն դառնալ, ոտքի կանգնել: *անորոշ դերբայ + գոյական + գոյական* կառուցվածքային տիպով կազմված եռանդամ դարձվածքներ: Օրինակ. *Показать товар лицом* – Մյուսներից տարբերվել:

Բազմանդամ բայական կառույցները անգլերենում ներկայացված են հետևյալ կառուցվածքային տիպերով՝ *անորոշ դերբայ + ածական + գոյական (հոգնակի)*, օրինակ. *Wear yellow stockings* (բառացի՝ կրել դեղին գուլպաներ) - (փխբ.) Նախանձոտ, խանդոտ: *See pink elephants* (բառացի՝ տեսնել վարդագույն փղեր) – Հարբած լինել:

Անգլերենում հանդիպում են անորոշ դերբայ + (հոդ) ածական + գոյական կաղապարով դարձվածային միավորներ, օրինակ. ***Have a good / kind heart*** (բառացի՝ լավ / բարի սիրտ ունենալ) - Բարի, մեծահոգի լինել: ***Go a grey gate*** (բառացի՝ անցնել մոխրագույն դարպասով)- Տխուր ու մռայլ լինել: ***Have a smooth tongue/ have an oily tongue*** - Պերճախոս լինել, շողոքորթ լինել: ***To have a yellow streak*** (բառացի՝ դեղին գիծ ունենալ)- (փխբ.) – Վախկոտ մարդ լինել: Այստեղ ևս, ինչպես ռուսերենում, անորոշ դերբայ գերադաս անդամը նախադաս է, իսկ մյուս բաղադրիչներից գոյականը լրացնում է անորոշ դերբային:

Քառանդամ կառույցներ

Անձի հատկանիշ արտահայտող բայական քառանդամ և բազմանդամ կառույցները այնքան էլ շատ չեն, որքան եռանդամները **հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում**: Նման կապակցությունները հանդես են գալիս տարբեր կառուցվածքային տիպերով: Այս կառույցների համար նույնպես գերադաս անդամն է անորոշ դերբայը: Հայերենում անորոշ դերբայը վերջադաս է, իսկ ռուսերենում և անգլերենում՝ նախադաս: Օրինակ. ***Էջի ականջում գունատ փչող*** (բբբ.) - Ապուշ, հիմար, անտեղյակ: ***Փորում աղյուծի կաթ լինել*** - Քաջ լինել: ***Չոփ չտալ, որ աչքը կոխի (գռհկ.)*** – Շատ ժլատ լինել: ***Կոպեկի համար արյուն թափել*** - Չափազանց գծուծ լինել: ***Մի քոռ կոպեկի խելք չունեցող*** – Հիմար, անխելք:

Որսերենում՝ Быть семи пядей во лбу – Շատ խելացի, ունակ լինել: ***Дрожать/трястись над каждой копейкой*** – Շատ ժլատ լինել: ***Знать где раки зимуют*** – Խորամանկ, ճարպիկ լինել: ***Have an old head on young shoulders*** – Խելացի, իմաստուն լինել: ***Have a head like a sieve*** /բառացի՝ մաղի պես գլուխ ունենալ/ – Յրված,

մոռացկոտ մարդ լինել: *Have one's heart in the right place* – Բարի լինել:

Ռուսերենում հանդիպում են հետևյալ բազմանդամ կառուցվածքային տիպերով բայական դարձվածային միավորներ՝ անորոշ դերբայ + շաղկապ + գոյական + նախդիր + գոյական, օրինակ. *Разбираться как свинья в апельсинах* - Անփորձ լինել:

Անգլերենում առկա է դերբայ + նախդիր + նախդիր + հոդ + քվական կառուցվածքային տիպով կազմված բազմանդամ դարձվածք՝ *Dressed up to the nines* - Պճնված լինել: Անորոշ դերբայ + նախդիր + ածական + գոյական կառույցը, օրինակ. *Be in full dress* - Պճնված լինել: Անորոշ դերբայ + նախդիր + հոդ + ածական + գոյական, օրինակ. *Be in the black mood* (բառացի՝ լինել սև տրամադրության մեջ) – Բարկանալ:

Ինչպես նկատում ենք, եթե հայերենում հանդիպում են գոյական + անորոշ դերբայ, գոյական + անորոշ դերբայ, գոյական + ածական + անորոշ դերբայ, ածական + գոյական + անորոշ դերբայ, հարակատար դերբայ + գոյական + անորոշ դերբայ, ապա անորոշ դերբայ + գոյական, գոյական + նախդիր + գոյական, անորոշ դերբայ + նախդիր + գոյական, անորոշ դերբայ + գոյական + գոյական կառույցները՝ ռուսերենին, իսկ անորոշ դերբայ + ածական, անորոշ դերբայ + ածական + գոյական (հոգնակի) կառույցները՝ անգլերենին:

Verbal phraseological units are composed of two main parts: nominal and verbal. An indefinite derivative of a verb can be divided into different parts of speech, and according to the extent of the

derivative, the verb derivative units are divided into binomial and polynomial structural types.

Verbal phraseological units in the considered three languages - Armenian, Russian and English - have the largest number and the largest area of usage. In their structural types, there is always a verb component that acts as a superior member of the phrase.

Глагольные фразеологизмы состоят из двух основных частей: именной и глагольной. Неопределенная производная от глагола может быть разделена на различные части речи, и согласно степени производной глагольные фразеологизмы делятся на биномальные и полиномиальные структурные типы.

Глагольные фразеологизмы на трех рассматриваемых языках - армянском, русском и английском - имеют наибольшее количество и наибольшую область использования. В их структурных типах всегда есть компонент глагола, который действует как превосходящий член фразы.

**ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԱՌԱՇՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՄԱՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ**

Առած-ասացվածքները ժողովրդական բանահյուսության ամենատարածված ստեղծագործություններն են և պատկանում են վիպական ժանրին, բայց ի տարբերություն վիպական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների, առած-ասացվածքներում կյանքի երևույթներն ու հարաբերությունները պատկերվում են առավել սեղմ և պատկերավոր խոսքի միջոցով¹:

Սույն հոդվածի նպատակն է վեր հանել բանահյուսական տվյալ աշխատության մեջ տեղ գտած բարդ նախադասությունների իմաստակառուցվածքային դրսևորումները և կիրառական նշանակությունները:

Բարդ նախադասության բաղադրիչները միմյանց հետ կապվում են երկու տիպի շարահյուսական հարաբերություններով՝ համադասական և ստորադասական: Կապակցումը տեղի է ունենում շաղկապներով կամ շաղկապական բառերով, շարահարությամբ և այլն: Բարդ համադասական

¹ Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, *Առածանի*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Ե., 1960, էջ 9-10: Մեր աշխատանքում ներկայացնելու ենք նախադասության տեսակները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում՝ հիմք ընդունելով Ա. Ղանալանյանի «Առածանի» բանահյուսական համահավաք աշխատությունը: Հետայսու փակագծերում կնշենք գրքի համապատասխան էջերը:

նախադասությունները սովորաբար կապվում են համադասական շաղկապներով, իսկ բարդ ստորադասական նախադասությունները՝ ստորադասական շաղկապներով:

Քննության առնենք նախադասության այդ տեսակները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում:

Բարդ համադասական է կոչվում այն նախադասությունը, որի կազմում միավորված բաղադրիչները կապված են համադասական շաղկապներով և քերականորեն համագոր են²:

Հայերենի առաձներում և ասացվածքներում բարդ համադասական նախադասության պարզագույն տիպը բաղկացած է լինում երկու նախադասությունից: Ինչպես՝ Տղեն քեռուն կը քաշե, աղջիկը՝ հորքուրին (264), Աստված տվեր ու չի խնայեր (85), Մի խելքը լավ ա, երկուսը՝ ավելի (212), Տունը՝ հայելի, դուսը՝ ածելի (30), Բոյը երկար, խելքը կարճ (77): Սակայն լայնորեն կիրառվում են նաև երկուսից ավելի բաղադրվող մասերից կազմված բարդ համադասական նախադասություններ, որոնք շարահյուսագիտական աշխատություններում տարբեր անվանումներ են ստացել՝ *բազմաբարդ*, *բազմաբաղադրիչ* և *հարաբարդ*:

Բազմաբաղադրիչ բարդ համադասական նախադասությունն իր կազմում ունենում է երկուսից ավելի համարժեք բաղադրիչներ կամ ունենում է երկու և ավելի համարժեք բաղադրիչներ՝ գուցակցված ստորադասությամբ: Ըստ բաղադրիչների հարաբերակցության՝ բազմաբաղադրիչ բարդ

² **Լ. Գաբեգիսյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Բարդ նախադասություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Ե., 1984, էջ 34:

նախադասությունները լինում են երկու տեսակ՝ *համասեռ* և *տարասեռ*: Համասեռ համադասական նախադասությունը կազմված է միայն համագոր նախադասություններից: Բերենք օրինակներ՝ Ինչ իլիկն է, ինչ պիլիկն է, ինչ նախարարածն է, ինչ իր կնիկը (94), Պապան բերե, մաման էփե, տատան ուտե (37), Աշուն շուն, գարուն նախշուն, ամառ ամիրա, ձմեռ պեխեր (անօգուտ) ա (242), Խեր ունեմ, խոր տուն ունեմ, մեր ունեմ, իրավ ունեմ, ախպեր ունեմ, բան չունեմ (259):

Տարասեռ բազմաբաղադրիչ համադասական նախադասության դեպքում բաղադրիչներից մեկը, երկուսը կամ բոլորը բարդացված են ստորադասական կապակցությամբ: Գ. Գարեգինյանը գործածում է նաև «խառը տիպ» անվանումը համադասական այն կառույցների համար, որոնց համադասվող բաղադրիչներն իրենց հերթին բարդ ստորադասական նախադասություններ են³: Ինչպես՝ Իմացել ա, որ Մուսեսը մեռել ա, համա չի գիտրմ, ո՞ր Մուսեսն ա (53), Գեշու բախտն ի շուկեն, քանց մուշկ շուռ կու գար, խորոտի բախտն ի շուկեն՝ քանց փռշի ոտքի տակ կերթա (65), Որք գառը թե մեծցնես, բերանդ կը եղոտի, որք տղին թե պահպանես, բերանդ կը վառի (266), Կեսրար չունեմ, որ ախեմ (վախեմ), կիսուր չունեմ, որ վախեմ, ոտքերս թոնիր կը կախեմ (273):

Հայերենի առածներում և ասացվածքներում կարող են միավորվել ինչպես երկկազմ, այնպես էլ միակազմ բարդ

³ Տե՛ս Գ. Լ. Գարեգինյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Բարդ նախադասություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Ե., 1984, էջ 321:

համադասական նախադասություններ: Հնարավոր է կառուցվածքային մի քանի տարբերակ.

1) Բոլոր բաղադրիչները **երկկազմ** են. Հիմարը տալիս է, խելոքն էլ առնում (11), Խելոքը բան անե, գիժը մտիկ անե (11), Ես ագռավին հավանեցի, ագռավն ինձ չհավանեց (19), Մեկը մեկին մի բաղ տվեց, մեկը մեկին մե ծաղիկ չը տվեց (28), Ես գանձ կասեմ, նա տանձ կը հասկանա (36), Դու ինչ ուզում ես ասա, նա իր էշն ա քշում (47):

2) Բաղադրիչներից մեկը **միակազմ** է, մյուսը՝ **երկկազմ**. սովորաբար միակազմ է լինում առաջին բաղադրիչը: Այսպիսի կառույցներ հայերենի առաձներում և ասացվածքներում քիչ են հանդիպում՝ Տալով, տալով, ծովն էլ կը հատնի (50), Սոխ չես կերել, սիրտդ ինչի՞ կը մոմռա (75), Ընչանք շատը միտք չանես, խերը չի գա (173):

3) Հայերենի առած-ասացվածքներում առավել տարածված են **միակազմ միավորյալ** նախադասությունները: Այս դեպքում բոլոր բաղադրիչներն էլ միակազմ են՝ դիմավոր կամ անդեմ, անվանական կամ բայական, ինչպես՝ Իմաստունի հետ քար քաշիր, հիմարի հետ փլավ մի՛ ուտի (11), Յա (կամ) գժի հետ խոսել ես, յա գարի հաց կերել ես (11), Զձիան նալեցին, իշվան ոտներ վերուցին (16), Մեր տունը կորեկ կուտին, ուրիշի տանը հավկիթ կածեն (29), Նատանին (անբան) աշխատած, Թաթին (վաչկատուն ցեղ) կերած (33), Մին կը խոսեն, մին էլ կը լսեն (36), Սպիտակի տեսքը, սևի համը (65), Ուրբաթ ամպեց, շաբաթ պարզեց (131), Շանը կը զարնեն, տիրոջմեն կամչնան (143):

Հայերենի առաձներում և ասացվածքներում բարդ համադասական նախադասությունները կարող են կապակցվել երկու

եղանակով՝ համադասական շաղկապներով և շարահարությամբ: Համադասական շաղկապները ըստ նշանակության լինում են *միավորիչ, հակադրական, տրոհական և մեկնական*: Բարդ համադասական նախադասությունների իմաստային այս դասակարգման վերաբերյալ Ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ տարբեր տեսակետներ կան⁴: Հայերենի առաձներում և ասացվածքներում առավել հաճախ հանդիպում են միավորական, ներհակական և տրոհական հարաբերությունները: Օրինակ՝ *միավորական*՝ Բիր (մեկ) ըլի՛ ու փիր (ընտիր) ըլի՛ (162), Գերի ազատելն ու եկեղեցի շինելը մեկ է (165), Օսալ (վատ) կովի պես կաթը տալիս էս, ու քացի տալի վեր ածում (115), *հակադրական*՝ Լեզուն օսկոռ չունի, բայց շատ օսկոռներ ջարդե կու (179), Կուծը գլորվեց չը կոտրեց, բայց ձենը եկավ (282), Ուղտն ալ մեծ է, բայց էշը կ'առաջնորդե (324), Ձին ճանչըցիր քավածքեն, իսկ աղջիկը՝ նայվածքեն (291), և *տրոհական*՝ Յա (կամ) գժի հետ

⁴ Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը*, Երևան, 1959, էջ 165, ուր համադասական շաղկապների առանձին ենթատեսակ են համարված նաև մակաբերական (այսինքն, ուստի, ուրեմն) շաղկապները: **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն*, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 569, ուր ընդունված են բարդ համադասական նախադասությունների հետևյալ ենթատեսակները՝ միավորական, ներհակական (հակադրական), տրոհական և հավելական (հարակցական): **Վ. Առաքելյան**, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 295, ուր բարդ համադասական նախադասությունները դասակարգված են հետևյալ խմբերում՝ համադրությամբ, զուգադրահակադրությամբ, տրոհությամբ, հարակցությամբ և մեկնությամբ:

խոսալը, յա քարթու (հին) ճաթ (կորեկ հաց) կրծիլը (11), Հարսը ձգես իր կամքին, կամ դավուլչին կառնե, կամ գուռնաչին (271),

Տրոհման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է նաև ժողովրդական *համ* շաղկապով՝ Հա՛մ նալին ա տալի, հա՛մ մխին (30), Համ կը նեղա, համ կը դեղա (31), Հա՛մ տաք ա փչում, հա՛մ պաղ (43):

Հայերենի առած-ասացվածքներում լայն տարածում ունեն նաև *ներսռական* հարաբերությունն նշող շաղկապները, որոնք ի տարբերություն համադասական շաղկապների, ոչ համազոր անդամներ են կապակցում, ոչ էլ համադաս նախադասություններ, այլ սոսկ տրամաբանական կապ են ստեղծում նախորդ նախադասությունների հետ: Ինչպես՝ Ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանեց (79), Աչքը շինելու տեղ, ունքն էլ ծռեց (79), Գնաց միրուք դատելու, բեղն էլ վեր դրավ (79), Կնքելու տերն եմ, խոմ ապրեցնելու էլ տերը չեմ (99):

Շարահարությամբ կապակցվող նախադասություններ են կոչվում այնպիսի բարդ նախադասությունները, որոնց առանձին մասերը միմյանց հետ կապակցված չեն շաղկապներով կամ շաղկապական բառերով. դրանց կապակցման հիմունքներ են դառնում նշանակության ընդհանրությունը, կշռույթային ու արտաբերական շարժման ամբողջականությունը⁵:

Այժմ բերենք շարահարության օրինակներ հայերենի առածներից և ասացվածքներից, որոնք կազմում են «Առածանի»ի գերակշիռ մասը: Օրինակ՝ Ես կըսեմ, ես կը լսեմ (90), Ավուճով (ափ) կը սըխմե, կաթածը կը լիզե (26), Հալալ զադեն (ազնիվ որդի) կը

⁵ Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 363:

շինի, հարամ զադեն (փուչ զավակ) կը քանդի (13), Խենթը քուն, բախտն արթուն (12), Ներքնը չեմ նստի, վերնումն էլ տեղ չկա (20), Գելի անունն է դուս եկել, աղվեսը աշխարհ քանդեց (164), Մի՛ ունեցիր հարյուր դահեկան, ունեցիր երկու բարեկամ (224):

Ինչպես նշեցինք, հայերենի առած-ասացվածքների գերակշիռ մասը կապակցված են շարահարությամբ: Այսպիսի շարահարական կառույցները առածը դարձնում են ավելի դիպուկ: Ինչպես ասում է Պապոյանը, շարահարական կապակցության շատ արտահայտություններ սովորական երևույթ են և հատկապես շատ կիրառություն ունեն առօրեական խոսակցական լեզվում: Մա ժողովրդական լեզվամտածողության արտահայտության յուրահատուկ ձևերից մեկն է, որը մասամբ պայմանավորված է ժամանակի և տարածության խնայողության մարդկային ձգտումով⁶:

Բարդ ստորադասական կոչվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է քերականորեն և իմաստով իրար հետ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից⁷: Հայերենի առած-ասացվածքներում ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ հիմնականում կապվում է ստորադասական շաղկապներով, հարաբերական բառերով և շարահարությամբ:

ա) Ստորադասական շաղկապներ:

Հայերենի առածներում և ասացվածքներում շաղկապներն սովորաբար դրվում են ստորադաս նախադասության սկզբում: Ինչպես՝ Հայլին առ էրեսդ տես, որ ուրիշին փուտ չը դնես

⁶ Ա. Պապոյան, *Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում*, Ե., 1968, էջ 34-35:

⁷ Ս.Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու, Շարահյուսություն*, «Լույս» հրատ., Երևան, 1975, էջ 305:

(թերություն վերագրել) (46), Կնիկ պետք է Հալապի (հաղթանդամ), որ տղա բերե Չալապի (գարմիկ) (67), երբեմն էլ առած-ասացվածքներում ստորադասական շաղկապից առաջ կարող է դրվել ստորադաս նախադասության որևէ անդամ. Թան որ ունենամ, ճանճը Բաղդատից կը գա (36), Աշխարհք որ վառի, մեջը մեկ խորոմ (խուրձ) չունի (43), Պղինձը շատ որ ըլնի, իրա վրեն կը թափի (51), Աղջկան որ թողնեն, կերթա գութնաչուն կառնի (66):

Ըստ իմաստի ստորադասական շաղկապները բաժանվում են երկու խմբի՝ *մենիմաստ* և *բազմիմաստ*:

Մենիմաստ շաղկապները, որպես կանոն, կապակցում են միայն մեկ բնույթի երկրորդական նախադասություն՝ գերազանցապես պարագայական: Հայերենի առած-ասացվածքներում գործածված *բազմիմաստ* ստորադասական շաղկապներից հատկապես աչքի է ընկնում *որ* շաղկապը, որը կարող է կապակցել տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասություններ՝ իմաստային տարբեր հարաբերություններով: Ինչպես՝

Ստորոգելիական վերադիր՝ Բանը էն չի, որ ասեմ խրատ, բանն էն ա, որ առնես վրատ (130), Բարեկամն էն է, որ փիփեռթով (աղցան) էլ սեր անի (225):

Որոշիչ՝ Մարդ պետք չէ մոռանա գեն աղբուր, որ ջուր խմեր է (9): Վախեցիր էն մարդուց, որ չվախնար աստծուց (48), Ո՞ւր է էն աջը, որ բռնե խաչը (86), Պատ է պետք, որ ծեփ վերցնե (200):

Ուղիղ խնդիր՝ Իմացել են, որ Ալին մեռել է, չեն իմանում թե՛ ո՞ր Ալին է (53):

Պատճառի՝ Ձուկը գլխից պիտի՛ բռնես, որ չը փախչի (189), Կտուրը քանդել ա, որ ձին քերելու դարտ չը քաշի (99):

Նպատակի՝ Ծանոթ նստի, որ լիդր (ծանրության չափ) գաս (6): Գող կը բռնի տանտեր, որ տանտեր չը բռնի գող (10), Դարտակ քցում է, որ լիքը բռնի (57), Ագապ աղջիկ ա՛ռ, որ շապիկդ ի մտնի (66):

Պայմանի՝ Դրուստ խոստողի ձին թամքած պտի ըլնի, որ փախչի (8), Պստիկից սկսե, որ մենծին հասնես (6), Ոտդ փակին (ցուպ) պահե, որ վար չընկնիս (7), Ղոնաղը որ համփերի, տանտերը հաց կը բերի (279):

ժամանակի՝ Հիվանդը որ լավանալու ըլնի, բժիշկը մոտ կը գա (188), Հիվանդը որ գնալու ըլնի, մատաղը չի օգնե (188):

Տեղի՝ Ջուռնեն էնտեղ փչե, որ պար խաղցող լինի (233):

Ձևի՝ Ընենց ծիծաղա, որ ես էլ ծիծաղեմ (26), Ողորմությունն էնպես տուր, որ շապիկդ չիմանա (198):

Չափի՝ Էնքան կացար, որ ջուրը կարմունջը կոխեց (134), Էնքան մոտ են, որ մեջները ձու դնես կեփի (312):

բ) Հարաբերական դերանուններ:

Հարաբերական բառերը կապակցման դերով նման են ստորադասական շաղկապներին, սակայն, ի տարբերություն շաղկապների, նյութական իմաստ ունենալու շնորհիվ կատարում են նախադասության որևէ անդամի դեր՝ Դարդը նրան տուր, ով դարման գիտի (61), Իմ բանը աջ ա, ով ուզմ ա թող հաչա (94), Շեմը շլորի, ով գա կը գլորի (106), Որտեղ մտավ քահանան, խետը մտավ սատանան (302):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, *որ* շաղկապով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները իրենց իմաստը հստակորեն չեն արտահայտում, այլ բարդացված են պատճառի, նպատակի, ժամանակի և պայմանի հարաբերություններով:

գ) Շարահարություն:

Ստորադաս և գերադաս նախադասության կապակցման մյուս միջոցը շարահարությունն է: Այս դեպքում ստորադաս նախադասությունը գերադասին չի միանում շաղկապով կամ հարաբերական բառերով, այլ միանում է յուրահատուկ հնչերանգով, իմաստային հարաբերությամբ: Ստորադասական բարդ նախադասության շարահարությունը իր կառուցվածքով ավելի ձույլ է, ավելի կշռույթային, քան բարդ համադասական նախադասության շարահարությունը: Անշաղկապ բարդ նախադասությունների այսպիսի կապակցումը Վ. Առաքելյանը անվանում է *կախյալ շարահարություն*⁸: Կախյալ շարահարության դեպքում նախադասություններից մեկն արտահայտում է մյուսի պայմանը, պատճառը, նպատակը և այլն: Օրինակ՝ Լեզուն չըլնի, ագռավները աչքերը կը հանեն (18), Համբերե, պապան քեզի բան բերե (145), Մարդը սրտովը չեղավ, տեքորը չեն ճանաչի (274), Ձախ ձեռով հաց չին ուտի, փուրը չի կշտանա (296):

Ինպես և նկատելի է, հայերենի առածներում և ասացվածքներում բարդ ստորադասական նախադասության շարահարական կապակցություններն անհամեմատ ավելի քիչ են, իշխողը բարդ համադասական նախադասությունների շարահարական կապակցություններն են:

Ստորադաս նախադասություններն, ըստ իրենց կատարած շարահյուսական պաշտոնի, բաժանվում են երեք խմբի՝ 1. նախադասության գլխավոր անդամի պաշտոն կատարող՝ ենթակա ստորադաս նախադասություն, ստորոգելիական վերադիր

⁸ Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 364:

նախադասություն, 2. ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված անդամի լրացնող ստորադաս նախադասություն՝ որոշիչ ստորադաս նախադասություն, հատկացուցիչ ստորադաս նախադասություն, բացահայտիչ ստորադաս նախադասություն, 3. ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող ստորադաս նախադասություն՝ խնդիր ստորադաս նախադասություն, պարագա ստորադաս նախադասություն:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ բնույթի երկրորդական նախադասություններ են առավել հաճախ հանդիպում հայերենի առաձներում և ասացվածքներում:

1. Նախադասության գլխավոր անդամի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունը հայերենի առաձ-ասացվածքներում գլխավորի հետ հիմնականում կապակցվում է *ով* հարաբերականով, և որի պահանջով գլխավոր նախադասության ձևական ենթակա է դառնում *նա* դերանունը, որն անպայման անձ է ցույց տալիս՝ Ով կը դատի, նա կուտի (215), Ով կարդա, նա մարդ ա (146), Ով կը խաղա, նա կը կաղա (238):

Ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, դրություն, որ իբրև հատկանիշ, ստորոգելիական վերադիրի պաշտոնով վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային և բռնում է այդ ենթակայի նախապես ունեցած ձևական արժեք

ներկայացնող վերադիրի տեղը կամ պարզաբանում է ձևական ստորոգելիական վերադիրի նշանակությունը⁹:

Գլխավոր նախադասության մեջ ձևական վերադիրների առկայությունը պարտադիր է, այլապես ստորոգում չի կատարվի: Հայերենի առած-ասացվածքներում իբրև ձևական վերադիր կարող է հանդես գալ *էն է* ժողովրդախոսակցական ձևը՝ Սուտ խոսողի վաստակն էն է, որ դորթ (Ճմարիտ) էլ ասի՝ չեն հավատա (41), Խնն էն ա, որ շեն աներոջ տունն իրենը գիտե (180), Հեքիմն (բժիշկ) էն է, որ գլուխն է էլի (284): **2. Ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված անդամի լրացնող ստորադաս նախադասությունները հայերենի առածներում և ասացվածքներում:**

Հայրենի առած-ասացվածքներում *որոշիչ երկրորդական նախադասությունները* գլխավորի հետ կարող են հարաբերակցվել *ինչ* հարաբերական բառով, որի հարաբերյալներն են *այս, այդ, այն* և *այլն*. Օրինակ՝ Ինչ աղբրից մարդ ջուր խմի, *էն* աղբրին քար չի քցի (9):

Սակայն հայերենի առած-ասացվածքներում որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցման ամենագործուն տեսակը *որ* շաղկապով կառույցն է՝ Մեռնեմ էն ճպոռտ աչքերաց, որ իմ հացին կարագ քսի (24), Ջեն ամիս կը հոգամ, որ ընձի շահ է (26), Բեր էն աջը, որ բռնե խաչը (86), Չէ էղեր գիշեր, որ չէ լուսցեր (131):

Հայերենի առած-ասացվածքներում *հասկացուցիչ երկրորդական նախադասության* կիրառությունը առանձնապես տարածված չէ: Առհասարակ այսպիսի երկրորդական

⁹ Նույն տեղում, էջ 116:

նախադասությունների կապակցությունը իրացվում է գլխավոր նախադասության կազմում դերանվան միջոցով արտահայտված որևէ ձևական հատկացյալի և երկրորդական նախադասությունը միավորող *ուս* հարաբերականի միջոցով՝ Ուս սելին որ կը նստի, նրա հոռովելը կը կանչա (42), Ուս կուտես կոմշին (սերկկի), կը քշես նրա գոմշին (42):

3. Ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող ստորոդաս նախադասությունները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում:

Հայերենի առաձ-ասացվածքներում *ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների* կապակցման միջոցներից է *թե* շաղկապը: Այս շաղկապով կապակցվում են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են ենթադրություն, կասկած, հնարավորություն և այլն: Օրինակ՝ Մտնելուց առաջ միտք արա, *թե* ինչպես դուրս գաս (7), Առաջնախոսը չի գիտի, *թե* ետնախոսի փորումը ինչ կա (160):

Ինչ հարաբերական դերանունը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում, ի տարբերություն *որ, թե* շաղկապների, գլխավոր նախադասության մեջ գերազանցապես ունենում է որևէ հարաբերյալ բառ՝ Ինչ որ ցանես, *էն* էլ կը հնձես (121), Ինչ որ ցանես, *զէն* կը քաղես (121), Ինչ կը ցանես, *էն* կը հնձես. ինչ որ կասես, *էն* կը լսես (121): Երբեմն հանդիպում ենք նաև *ինչ* հարաբերականով կապակցված այնպիսի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք չունեն որևէ հարաբերյալ. Ինչ գա վեր մարդուն, իր խելքեն է (12), Ինչ որ տեսավ օրորուն, կերթա չում գերեզման (55):

Պարագա երկրորդական նախադասություններ:

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն. Մինչև դորթը գա, սուտը աշխարհ կուտե (41), Մինչև սելը չը շրջի, ճամփեն չի դրստվիլ (129), Մինչև աղն էկավ, մատաղը վերցավ (134), Էծի աջալն որ գա, կերթա չոբանի դագանակին կքսվի (149), Եզը որ վեր ընկնի, դանակավորները կը շատանան (238)

Ժամանակի երկրորդական նախադասություններն ամենից հաճախ և ավելի ցայտուն ժամանակային հարաբերությամբ գլխավորի հետ կապակցվում են *երբ* հարաբերական բառով: Գ. Գարեգինյանի կարծիքով *երբ* բառը *այն ժամանակ* հարաբերյալի հետ գործածվելիս ժամանակի պարագա երկրորդականով կառույցներում որպես հարաբերական բառ է հանդես գալիս: Պարագայական շատ նախադասություններում հարաբերական դերանունների մի մասը (ինչպես, որպես, որքան, ինչքան, որչափ, ինչչափ, որտեղ, ուր, երբ) հակվում են դեպի շաղկապները¹⁰: Օրինակ՝ Ձուկը երբ բռնես, թագա (թարմ) յա (189), Երբ իրիցկինը մեռնի, տերտեր էն պահ գինա որ մահ կա (303):

Մեր կարծիքով ժամանակի պարագա երկրորդականով կառույցներում երբ-ը միշտ որպես հարաբերական բառ է հանդես գալիս:

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ Որտեղ բարակի, ընտեղ կտրվի (108), Էնտեղ գնա, որտեղ քեզի կը սիրեն (171), Չախմախն (կայծքար) էնտեղ թափ տուր, որտեղ կրակ չկա (199), Որտեղ հաց, էնտեղ կաց (252):

¹⁰ Գ. Գարեգինյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ե., 1991, էջ 94:

Ձեռնի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ Տղին ինչպես բռնիս, այնպես էլ կը մեծնա (69), Ընտոր (ինչպես) աղիս, անպես կուտիս (124):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ Պատվի, որ պատվըվիս (124), Աշե (խնամիր) եզիդ, որ եզդ էլ աշե քեզի (124), Դուռդ փակ պահի, որ հարևանիդ գող չը բռնես (169), Աստված տա մամուն, որ տա տըղին (259):

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ Գելին հարցրին՝ շլինքդ (վիզ) խի՞ս հաստ. ասեց՝ ընդուր (որովհետև) իմ բանը ես իմ ձեռովն եմ տենում (142):

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները գերազանցապես կապակցվում են թե շաղկապով: Օրինակ՝ Թե անթառամ ծաղիկը կը թոռոմի, անառակն էլ կը պառավի (40), Թե տերը ես եմ, բակլեն խաշած եմ ցանըմ (93), Թե խաչն իմն է, զորությունը ես գիտեմ (93), Ծիծաղը լավ բան ա, թե վերջը լաց չը դառնա (138):

Չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ՝ Բողկը ինչքան նոսր ըլնի, էնքան զլուխը մեծ կը գցի (238), Քանի լեզու գիտես, անքան մարդ ես (240): Հայերենի առած-ասացվածքներում համեմատաբար տարածված են նաև *բաղդատության երկրորդական նախադասությունները*, որոնք հիմնականում կապակցվում են քան շաղկապով: Ինչպես՝ Լավ է գեշ ասեն, քան թե էշ (9), Լավ է գիտունի հետ քար քաշես, քան անգետի հետ փլավ ուտես (11), Լավ է գիտունին գերի, քան անգետին սիրելի (11), Գիտուն մեղավորը լավ ա, քանց թե անգետ արդարը (11):

Մեր ուսումնասիրության հիման վրա կատարել ենք երկրորդական նախադասությունների վիճակագրություն: Փորձել

ենք պարզել, թե որ բնույթի երկրորդական նախադասություններն են առավել հաճախական: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս հետևյալ պատկերը. ամենից հաճախականը ժամանակի, տեղի, բաղդատության, նպատակի և պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններն են, այնուհետև որոշիչ երկրորդական նախադասությունները, որից հետո ուղիղ խնդիր և ստորոգելիական վերադիր երկրորդական նախադասությունները: Հանդիպում են նաև պատճառի, ձևի, չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ: Հետազոտության ընթացքում չեն հանդիպել բացահայտիչ և անուղղակի խնդիր երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ:

Հայերենի առածներում և ասացվածքներում կիրառվել են բազմաբաղադրիչ բարդ ստորադասական նախադասության հետևյալ տարատեսակները՝

Համաստորադասությունը այն երևույթն է, երբ միևնույն գերադաս անդամին ստորադասված են երկու կամ ավելի համադասական հարաբերության մեջ գտնվող երկրորդական նախադասություններ¹¹: Օրինակ՝ Փախի էն ջրից, *որ ո՛չ կը խշշա, ո՛չ կը ֆշշա* (32), էն ջրիցը վախեցի, *որ ո՛չ խշշում ա, ո՛չ թշշում* (32), Ուղտի պոչ է, *որ ո՛չ երկարում ա, ո՛չ կարճանում*, նշված որոշիչ երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության միևնույն անդամին և համազոր են: Օրինակ՝ Լավ է սրտով սիրած առածը, *քան թե խաչով, թագով պսակածը* (62), առածում բաղդատական երկրորդական նախադասությունները

¹¹ **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, «Լույս» հրատ., Երևան, 1975, էջ 403:

լրացնում են գլխավոր նախադասության միևնույն անդամին և կրկին համագոր են:

Ենթաստորադասությունը այն երևույթն է, երբ միևնույն բարդ նախադասությունը կազմված է երկուսից ավելի ստորադաս նախադասությունից ¹²: Օրինակ՝ Էջը ցեխումը մնաց՝ տիրոջից ուժովը չը կար, որ հանի (142):

Ամփոփելով բարդ նախադասության դրսևորումները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում՝ կարելի է եզրակացնել, որ բարդ նախադասությունը կարող է բաղկացած լինել նվազագույնը երկու նախադասությունից, թեև կիրառվում են նաև երկուսից ավելի բաղադրվող մասերից կազմված բազմաբաղադրիչ նախադասություններ, որոնք չափազանց հետաքրքիր և ռճական յուրահատուկ արժեք են հաղորդում առած-ասացվածքներին:

Баграмян Седа – Проявления сложного предложения в армянских пословицах и поговорках. - В статье представлены виды сложного предложения в армянских пословицах и поговорках. Автор исследует смысловые и структурные проявления, а также прикладные значения сложных предложений. Подробнейшим образом рассматриваются пословицы/поговорки со сложной структурой предложений, анализ которых приводится в двух подразделах: «Сложносочиненное предложение» и «Сложноподчиненное предложение». В первом подразделе представлены пословицы/поговорки, выраженные с помощью сложносочиненного предложения, а во втором – выраженные с помощью сложноподчиненного предложения.

¹² Նույն տեղում, էջ 401:

Baghramyan Seda - The manifestations of a complex sentence in Armenian proverbs and sayings.- The article presents the types of complex sentences in Armenian proverbs and sayings. The author turns to semantic and structural manifestations, as well as to the applied meanings of complex sentences. Proverbs / sayings with a complex structure of sentences are examined in details, the analysis of which is given in two sections: “Complex sentence” and “Compound sentence”. In the first subsection, proverbs / sayings expressed in compound sentences are presented, and in the second one – the ones expressed in complex sentences.

Բառնասյան Զեմմա
(ԳԱԱ ԼԻ)

ՄԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ !ԲԱԶՄԱՎԷՊՏ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

!ԲազմավէպՏ հանդեսի 1898 թ. հուլիս ամսվա համարում երիտասարդ գիտնական Հր. Աճառյանն անդրադառնում է Ֆրանսիայում և Գերմանիայում գործող այն կրթօջախներին, որոնցում ի թիվս այլ լեզուների դասավանդվում էր նաև հայերեն, և դա կարելի էր համարել գովելի իրողություն, եթե ի հայտ չգային մի շարք անընդունելի հանգամանքներ, որոնց լուսաբանմանն էլ նվիրված է այս հոդվածը: Ինչպես երևում է շարադրանքից, !ԲազմավէպՏ հանդեսի այս հոդվածին նախորդել էր լրատվություն այն մասին, որ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում կան կրթօջախներ, ուր հայերեն են դասավանդում: Այդ առիթով երիտասարդ լեզվաբան Հր.Աճառյանը ներկայացնում է իր տեսակետը նմանատիպ կրթօջախներում ուսուցման գործնական նպատակների և արդյունավետության մասին: Անդրադառնալով այն իրողությանը, որ հայերիս համար մեր լեզուն օտարների ճանաչելի դարձնելու ամեն փորձ ուրախալի և գովելի փաստ է, երիտասարդ հայագետը հարկ է համարում այդ հարցում առկա շատ ակնառու մի բացթողում ներկայացնել՝ հակադրելով Փարիզում գործող երկու կրթօջախներում հայերենի դասավանդման հարցում առկա տարբեր մեթոդները՝ հընթացս մեկնաբանելով նաև ուսուցման որակին և նպատակներին առնչվող մի շարք խնդիրներ: Նա գրում է.

՝ Բազմավեպի ընթերցողք ուրախութեամբ կարդացին այն փոքրիկ նորալուրը, զոր գրեթէ բոլոր հայ թերթերն արտատպեցին, և որ կը յայտնէր, թէ Պարիզի Բարձր Ուսմանց վարժարանին մէջ պր. Մէյլէ սկսած է հայերէնի Չայնաբանութեան դասեր աւանդել: Փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանելու համար ընթերցողացս, ներկայիս կը փափաքիմ՝ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն տալ ո՛չ միայն պր. Մէյլէի և իր դասաւանդութեան, այլ և պր. Կարրիերի և առհասարակ հայերէնի ուսման և ուսուցման եղանակին վրայ յԱրեւմուտս: Թերեւս այսու յուսախաբութիւն պիտի առթեմ ընթերցողացս, սակայն չպիտի կարենայի լռել և ճշմարտութիւնը թաքուցանել, պիտի խօսիմ՝ իբրև փորձառու և ականատես վկայ՝¹:

Անձամբ մասնակցելով այդ դասերին՝ Աճառյանը հարկ է համարում ներկայացնել իր ստացած տպավորությունը նմանատիպ դասընթացների արդյունավետության մասին՝ քննելով ուսուցման եղանակներն ու մեթոդները: Այդ առումով նա համեմատում է Փարիզում գործող հաստատություններից երկուսը՝ Սորբոնի Բարձր ուսմանց վարժարանը, ուր հայերեն էր դասավանդում մեծ հայագետ և հայասեր Անտուան Մէյլեն և երկրորդը՝ Արևելյան լեզուների վարժարանը, ուր հայերենի ուսուցումը զուտ ձևական էր, դասընթացը վարում էր առարկայի մասին աղոտ պատկերացում ունեցող մի ուսուցիչ՝ Կարրիեր անունով: Լինելով այդ վարժարանում և կատարելով դասալսումներ՝ Աճառյանը բազմաթիվ թերություններ է հայտնաբերել: Այսպես՝ Սորբոնի Բարձր ուսմանց վարժարանում ուսանողներին դասավանդվում

¹ Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայոց լեզվի ուսուցման եղանակը յարեւմուտս (ի Գաղղիա և ի Գերմանիա)*, Բազմավեպ., 1898, հովիւս., էջ 317:

էր պատմություն և բանասիրություն, լեզվաբանություն և հատկապես՝ հին լեզուներ՝ հունարեն, լատիներեն, սանսկրիտ, հայերեն (գրաբար), պահլավերեն, ասորերեն, ուսումնասիրության առարկա էին նաև եգիպտական և ասորական բնեռագրերը՝ նպատակ ունենալով ընդլայնելու 19-րդ դարավերջին մարդկային քաղաքակրթության պատմության հանդեպ եղած հետաքրքրությունների շրջանակը և գիտական հիմքերի վրա դնելու եղած ուսումնասիրությունները: Այլ խոսքով՝ Բարձր ուսմանց վարժարանն այն միջավայրն էր, ուր միանգամայն տեղին ու պատճառաբանված է հայերենի կամ գրաբար հայերենի ուսումնասիրությունը: Այդ առիթով Աճառյանն իր հարգանքի տուրքն է մատուցում պրպտուն մտքի տեր և պատասխանատվության մեծ զգացումով մեր հին ու գեղեցիկ լեզվի դասավանդումը ստանձնած գիտնականին՝ Անտուան Մեյեին: Նրա լսարանում հայերեն ուսումնասիրողների թիվը մեծ չէր, սակայն բարձրակարգ էր ուսուցման որակն ու լավ մշակված մեթոդը:

Բոլորովին այլ կարգի կրթօջախ էր Արևելյան լեզուների վարժարանը, որը Փարիզում բացվել էր վաճառականության և դիվանագիտության շահերին ծառայելու նպատակամղումով: Արևելյան լեզուների վարժարանում դասավանդում էին այն երկրների լեզուները, որոնց հետ Ֆրանսիան դիվանագիտական և առևտրային հարաբերություններ ու շահեր ունի: Օրինակ, ասենք, արաբերենը այդ վարժարանում ուսումնասիրվում է խորությամբ՝ ներառելով ոչ միայն գրական արաբերենը, այլ նաև Ալժիրի ժողովրդական խոսուն արաբերենը, իսկ դա կարող էր նպաստել այդ երկրներում դիվանագիտական ծառայություն ստանձնած գործիչներին կամ առևտրական գործակալներին

թարգմանություններ մատուցելու հարցը կարգավորելու խնդրին: Նույնը կարելի է ասել թուրքերենի, ռուսերենի, չինարենի և այլ կենդանի լեզուների ուսուցման՝ միանգամայն պարզ ու հասկանալի նպատակների մասին: Այդ համատեքստում, սակայն, անհասկանալի և աննպատակ է գրաքար հայերենն այդ լեզուների շարքում ընդգրկելը, ինչի մասին իր տարակուսանքն է հայտնում Հ.Աճառյանը: Հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է հին հայերենին, որի ուսումնասիրության ամենաբնական, արժանավայել տեղը երիտասարդ լեզվաբանը համարում է Բարձր ուսմանց վարժարանը՝ համապատիվ իր քույր լեզուների՝ հին հունարենի, սանսկրիտի, լատիներենի կողքին: Իսկ եթե հարկ կար Արևելքի լեզուների շարքում ներառել նաև հայերենը (անկախ դիվանագիտական հարաբերություններ չունենալու հանգամանքից), ապա դա, անշուշտ, պիտի լիներ հայերեն աշխարհաբարը:

Լինելով այդ վարժարանում և կատարելով դասալսումներ՝ Աճառյանը բազմաթիվ թերություններ է հայտնաբերել: Նախ, կարևորելով դասավանդող ուսուցչի դերն ու գիտելիքները, Աճառյանը բացասական կարծիք է հայտնում հայերեն դասավանդող ուսուցչի՝ Կարրիերի մասին, որին միայն շատ մեծ վերապահումով կարելի է հայագետ անվանել: Իսկ այդպիսի տպավորություն Կարրիերն իր շրջապատում թողել է մեր պատմահայր Խորենացու դեմ գրված իր հոդվածներով: Աճառյանի տպավորությամբ՝ նա մի գեր, արտաքուստ համակրելի և զվարճախոս մեկն էր և կարող էր նաև համակրանքի արժանանալ, եթե այդքան նկատելի չլիներ այն փաստը, թե գործ ունենք թեկուզ և բանասերի, բայց ոչ երբեք՝ հայասերի հետ: Դա երևում է նաև

Խորենացու դեմ գրված հոդվածներից: Իսկ թե ինչ իրավունքով էր հայերեն դասավանդում և որտեղ էր հայերեն սովորել, Աճառյանին գաղտնիքի կարգով հայտնել էր նույն վարժարանի մի այլ ուսուցիչ: Նա պատմել էր, որ Գերմանիայում ուսանելիս Կարրիերին դպրոցից հեռացնելու սպառնալիքով պարտադրել էր նաև հայերենի դասերի մասնակցել: Նա տհաճությամբ ենթարկվել է այդ պարտադրանքին, թեև հետագայում դա օգնել է դասեր ունենալու վերոհիշյալ վարժարանում: Ընդ որում՝ 20 աշակերտ ունենալն արդեն իսկ մեծ հաջողություն էր: Իսկ աշակերտների մեծ թիվը պարզաբանանելիս Աճառյանը բավական կտրուկ մի վարկած է առաջ քաշում : Նա գրում է.

! Կարրիերի աշակերտաց թիվը փոփոխական է, բայց մինչև 20 կը բարձրանայ: Այժմ պիտի հարցնեն յարգոյ ընթերցողքս, թե ու՞ր կերթան ուրեմն այսչափ ուսանողները՝ որ ամէն տարի վարժարանը կավարտեն: Պատասխանս յուսահատական է: Բոլոր այն պարոնները, որ կաշակերտին հայերէնի, պարզապէս դասալիքներ են. Գաղղիական կառավարութիւնը զինուորական ծառայութենէ ազատ կը կացուցանէ բոլոր այն երիտասարդները, որ վարժարանի մը առաջին քննութեան յաջողած և օրինաւոր աշակերտաց կարգը դասուած են: Պարիզ կան բազմաթիւ համալսարանք, ինչպէս՝ բժշկական, իրաւագիտական, գեղարուեստական և այլն: Բայց ասոնց մուտքը դժուար է, որովհետեւ կը պահանջուի մտից քննութիւն և մրցում, իսկ Արեւ. Լեզուաց վարժարանը չունի այսպիսի բան. Մեր պարոն դասալիքներուն աւելի դիւրին է անշուշտ առանց քննութեան մտնել այստեղ, մի տարի աշխատել, ամէն ջանք ի գործ դնելով քննութեան յաջողիլ և յաջորդ տարի թողուլ հեռանալ վարժարանէն և

միանգամայն զինուորական ծառայութենէ: Այնուհետեւ իբր երազ կը մնան այն միամեայ դասերը, հայերէն բառերը, Խորենացին և այլն և այլն: Սհաւասիկ մեր փոքրիկ հայագէտներըՏ²:

Բնականաբար, հակառակ իր կամքի՝ իրեն պարտադրված առարկան մի կերպ դասավանդող ուսուցչին չէր հաջողվում հայոց լեզու սովորելու և յուրացնելու ցանկություն առաջացնել իրեն վստահված լսարանում: Նրա դասից ստացած տպավորությունն էլ բացասական էր, իհարկէ: Առաջին բանը, որ դուր չի եկել Աճառյանին, տնային հանձնարարությունը ոչ թե տետրում, այլ փոքրիկ թղթակտորների վրա ներկայացնելն էր: Այլ կերպ ասած՝ անլուրջ և անպատասխանատու վերաբերմունք դասավանդվող առարկայի հանդեպ: Ջարմանալի չէ, որ թղթի կտորների վրա գրվածը ամենաբարբարոս արտասանությամբ կարդալուց հետո աշակերտները դասի ավարտին դրանք ուղղակի աղբամանն էին նետում: Այդպիսի անլուրջ վերաբերմունքի հետևանքով ուսուցանվող առարկան չէր ընկալվում: Չկար ուսուցման որոշակի մեթոդ: Ուսուցիչն ինքն էլ չէր տիրապետում լեզվին և հաճախ չէր կարողանում պատշաճ կերպով պատասխանել աշակերտների հարցերին: Այդ առիթով Աճառյանը ներկայացնում է մի ծիծաղելի դրվագ իր դասալսումից: Այդ օրը բոլոր տրտնջում էին, թե ոչ մի բառարանում չեն գտել *առ դրան խորանին* բառակապակցության մեջ առկա *դրան* բառը: Ասում էին՝ բառարանում գտել են *դրամ*, բայց ոչ՝ *դրան*: Այդ բառն անծանոթ էր նաև ուսուցչին, և նա ճարահատյալ դիմում է Աճառյանի օգնությանը, որն էլ բացատրում

² Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայոց լեզվի ուսուցման եղանակը յարեւմուտս (ի Գաղղիա և ի Գերմանիա)*, Բազմավէպ., 1898, հուլիս., էջ 319:

է, թե դա *դուռն* բառի սեռականն է և չէր կարող *դրան* ձևով հայտնվել բառարանում:

Դասալսումները ի հայտ բերեցին մի շարք վրիպումներ և առարկայի չիմացությունից եկող սխալներ: Մակայն դա բոլորովին չէր շփոթեցնում ինքնավստահ ուսուցչին: Բայց ինչու՞ ինքնավստահ չլիներ, եթե բժշկական համալսարանի փարիզաբնակ մի ուսանող Կարրիերի հայերենի իմացության մասին ծիծաղելի մի համեմատություն էր արել, թե նա *՝գրաբար հայերեն կը գրէ և կը խօսի ճիշտ այնպէս, ինչպէս Ս.Սահակ կամ Ս.Մեսրոբ*: Աճառյանի կարծիքով՝ հայերենի կիսագրագետ ու անճարակ ուսուցչին հայ մեծերի հետ համեմատելը *նույնն է ՝ թե համեմատես աղը շաքարի հետ*:

Այդ հաստատությունում հայերենի ուսուցումը հազիվ թե կարելի էր ոգևորիչ փաստ համարել՝ ի տարբերություն մյուս՝ Սորբոնի Բարձր ուսմանց վարժարանում Անտուան Մեյեի կողմից հմտորեն մշակած մեթոդով իրականացվող գրաբար հայերենի դասընթացի: Առիթն օգտագործելով՝ Հր. Աճառյանը պատշաճ կերպով գնահատում և գովաբանում է լեզվաբանական լուրջ ուսումնասիրությամբ շնորհակալ աշխատանք կատարող Անտուան Մեյեին՝ նրան ներկայացնելով որպես լեզվաբանությանը անմնացորդ նվիրված երեսնամյա երիտասարդ լեզվաբանի՝ *՝հմուտ հնդերոպական բոլոր մայր լեզուաց, և այս իսկ նպատակաւ ուսած է նաեւ հայերէնը, զոր կատարելագործելու համար անցած էր Գովկաս, ուր ժամանակ մը հայերէն խօսած է, տեսած է Էջմիածին, Աշտարակ, բարձրացած է Արագած լեռը,*

*ծանօթ է մեր աշխարհիկ գրական բարբառներուն և կը կարդայ հայերէն թերթ և ուրիշ լեզուաբանական աշխատութիւններ*³:

Բարձր ուսմանց վարժարանում Մեյլեի՝ հայերենի դասընթացի հաճախող ուսանողները սակավաթիվ էին, բայց, ինչպէս Աճառյանն է նշում, դասալիքներ չէին: Մեյլեն կարողանում էր խանդավառել իր ուսանողներին մեր հին ու գեղեցիկ լեզուն ճանաչելու և սիրելու գաղափարով: Բնական է, որ նրա ուսանողներն էլ ձգտում էին ըստ ամենայնի յուրացնել լեզուն՝ հետագայում գիտական հետազոտություններ իրականացնելու նպատակով: Այդ առիթով Աճառյանը նշում է հայ ազգագրությամբ զբաղվող Գալտիեի անունը, որը մտադիր էր զբաղվել հայ ժողովրդական հեքիաթներով ու առածներով: Մեյլեի դասավանդման մեթոդի ամենամեծ արժանիքներից մեկն էլ բանավեճերի և քննարկումների հենքի վրա խարսխվող գիտելիքների հաղորդումն էր:

Հայերենի ուսուցումը Ֆրանսիայի վերոհիշյալ կրթօջախներում քննելուց հետո Աճառյանը հարկ է համարում ներկայացնել նաև լեզվաբանության դասական երկիր համարվող Գերմանիայում հայերենի ուսումնասիրությանն առնչվող խնդիրները: Բանն այն է, որ Գերմանիայում ևս մասնագիտացում ընտրելիս հայերենին այնքան կարևորություն չի տրվում, ինչքան դասական այլ լեզուներին: Ինչպէս նշում է Աճառյանը, այստեղ էլ ուսանողները նախընտրում են զբաղվել այն լեզուներով, որոնք ապագայում կնպաստեն եկամտաբեր պաշտոն ապահովելուն: Սակայն

³ Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայոց լեզվի ուսուցման եղանակը յարեւմուտս (ի Գաղղիա և ի Գերմանիա)*, Բագմավէպ., 1898, հուլիս., էջ 320:

հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրությամբ խանդավառված գիտական ջրջանակներում արժևորվում էր նաև հայագիտությունը: Հր. Աճառյանը առանձնահատուկ ջերմությամբ է խոսում Ստրասբուրգի համալսարանում հայերեն դասավանդող մեծ գիտնական Հյուբշմանի մասին:

Այս առիթով Աճառյանը տեղեկացնում է, որ 'ԲազմավեպՏ հանդեսի 1898 թ. ապրիլ ամսվա համարում ուսուցչապետ Մեյեն Հյուբշմանին նվիրված քննադատական ընտիր հոդված էր գրել՝ 'աննախանձ հոգով արժևորելովՏ այդ մեծ լեզվաբանին: Աճառյանը նույնպես հայերենի համեմատական քերականության վեցամյա դասընթաց է անցել Հյուբշմանի լսարանում: Ընդ որում՝ ընդամենը 2 հայ ուսանող կար՝ մեկը Աճառյանն էր և մյուսը Էջմիածնի վանքի միաբան եզնիկ վարդապետը: Հյուբշմանը միշտ ցավով է խոսել, որ հատուկենտ հայ ուսանողներ են գալիս համեմատական լեզվաբանության բնագավառում մասնագիտանալու: Աճառյանը վկայակոչում է այդ առիթով մեծ հայագետի՝ գանգատի նմանվող դիտողությունը. *'Եվրոպացիները իրենց չափով և կարողությամբ կաշխատին հայերենի ուսումը հետզհետե՝ յառաջացնելու և անոր դժուարին խնդիրները լուծելու համար. Լա՛յն է այս դաշտը և ցարդ գրեթե բոլորովին անմշակ. գիտունին իւրաքանչիւր քայլին կը բացուի աշխատութեան ընդարձակ նիւթ. Ընելիք շատ բան կայ, որոնց մենք՝ եվրոպացիներս, անկարող ենք: Հայերը պիտի աշխատին, և սակայն Հայոց մէջ եւս որչափ ցանցառ է լեզուաբանութեամբ զբաղողներու թիւըՏ⁴:*

⁴ Տե՛ս **Հ.Աճառեան**, *Հայոց լեզվի ուսուցման եղանակը յարեւմուտս (ի Գաղղիա և ի Գերմանիա)*, Բազմավեպ., 1898, հուլիս., էջ 321:

Աճառյաճը ցավով եզրակացնում է՝ իրավունք ունի.

Jemma Barnasyan - RA NAS Language Institute

A REFERENCE TO ARMENIAN LANGUAGE TEACHING PROBLEMS ON THE PAGES OF THE PERIODICAL “BAZMAVEP”

In the edition of July 1898 of the journal “Bazmavep”, the young scientist H. Acharyan refers to those educational institutions in France and Germany, which taught also Armenian language. Personally participating in the Armenian lessons, Acharyan believes it is necessary to present his impressions of the effectiveness of such courses by examining the purpose and methods of teaching. In this regard, he compares two of the Parisian institutions – first, College of Sorbonne where Antoine Meillet, the well-known armenologist and greatest amateur of Armenian people, was giving Armenian lessons, and second, the Special School of Oriental Languages where the Armenian language was just formally taught by someone named Carriere with a very poor knowledge of Armenian. Visiting that special school and observing his lessons, Acharyan found a great number of mistakes. After examining the problems of Armenian language teaching in the aforementioned institutions, Acharyan finds it necessary to present also the problems of teaching Armenian language in Germany as a classical country of language study, thus paying tribute to the great scientist Heinrich Hübschmann who was teaching Armenian in the University of Strasbourg.

Գևորգյան Գայանե
(ԵՊԼՀ, ԳԱԱ ԼԻ)

**ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՉՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՎԱԾ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ
ԼԵԶՎԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ,
ՏՐԱՊԷԶՈՆ, ԾԻՆԳԻՐ, ՄԻՄԵՐ**

Տրապիզոնը քաղաք և նավահանգիստ է Փոքր Ասիայում՝ Սև ծովի հարավային ափին: Ըստ «Հայ սփյուռք» հանրագիտարանի՝ Տրապիզոնում հայերը հաստատվել են 7-րդ դարից: 1895-96-ի համիդյան կոտորածների ժամանակ բազմաթիվ հայեր զոհվել են, շատերը գաղթել են Սոչի, Գուդաուդա, Բաթում, Ղրիմ և այլուր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնում ապրում էր մոտ 15000 հայ: Մեծ եղեռնի ժամանակ նրանց մի մասը կոտորվել է գաղթի ճանապարհին՝ Ջանիկի լեռներում, իսկ քաղաքում մնացածները նավով դուրս են բերվել ծով և ջրահեղձ արվել¹:

Տրապիզոնի գավառի Ծինգիր և Միմեր բնակավայրերի՝ 1915 թ. Մեծ եղեռնից փրկված բնակիչները ևս գաղթել և բնակություն են հաստատել աշխարհի տարբեր կողմերում, այդ թվում՝ նաև Արևազիայում, որոնց օգնությամբ էլ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի (այսուհետ՝ ՀԲԱ) ծրագրով գրանցվել են այդ գյուղերի խոսվածքները: Դրանք լրացրել է մանկավարժական ինստիտուտի 4-րդ կուրսի ուսանողուհի Զուլիետա Սարգսի Թոփալյանը՝ ծնողների օգնությամբ: Իրենց գյուղի և բնակչության մասին նա

¹ «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 182-183:

հայտնում է հետևյալը. «Բնակավայրը հին անվանմամբ կոչվում էր Ջուղին կեղ: Այժմ բնակավայրը կոչվում է Թագաձաշտա: Վարչական բաժանմամբ այն մտնում է Աբխազական ԻՍՍՀ Քուլթիփիդի շրջանի մեջ: Բնակիչները տեղացիներ չեն, տեղափոխվել են Թուրքիայի տարբեր վայրերից՝ Տրապիզոնից և Օրդուից: Գաղթած բնակչության մի մասը բնակություն է հաստատել այս գյուղում, իսկ մյուս մասը՝ լեռնային շրջաններում: Գյուղում հայերի հետ ապրում են նաև վրացիներ, մեգրեղներ, ռուսներ, աբխազներ»²: Ջ. Թոփալյանի ծնողները գաղթել են Տրապիզոնի գյուղերից /ի դեպ, լեզվական տեսակետից Տրապիզոնի քաղաքը տարբերվում է գյուղերից/: Հայրական կողմը Տրապիզոնի Ծինգիր, մայրականը՝ Միմեր գյուղերից են գաղթել:

Խոսվածքների գրանցման աշխատանքները ղեկավարել է պրոֆեսոր Հ. Մուրադյանը. «Ջ. Թոփալյանի աշխատանքը ստուգվել ու ճշգրտվել է բարբառախոսի մասնակցությամբ: Անհրաժեշտաբար այն արտագրվել է մեր կողմից»³:

Սույն աշխատանքում ներկայացվում են Տրապիզոնի Ծինգիր և Միմեր բնակավայրերի խոսվածքների (այսուհետև՝ խոսվածքներ) հնչյունաքերականական և բառապաշարային առանձնահատկությունները համաժամանակյա քննությամբ: Վերոնշյալ գյուղերի խոսվածքները ուսումնասիրված չեն. նրանց վերաբերյալ բարբառագիտական գրականության մեջ դիտարկումներ չկան, մինչդեռ նրանց լեզվական բնութագիրը կարևոր է հայ բարբառագիտության համար: Խոսվածքների լեզվական

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

բնութագիրը տրվում է՝ ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով գրանցված ՏՏրապիզոն. Ծինգիր, Միմեր՝ աշխատանքի՝:

Հինհայերենյան ձայնավորները՝ *ա, ի, է, օ, ու, ը*, գործառնելով խոսվածքներում, որոշ փոփոխությունների են ենթարկվել: Ա ձայնավորը փոփոխություն է կրել միայն *ւ*, *ն* ռնգայիններին նախորդող դիրքում՝ դառնալով *օ* (*ամիս-օմիս, թան-թօն, համար-հօմար, մանել-մօնուշ, նշան-նըշօն* են): Այն փոփոխության չի ենթարկվել հինհայերենյան *բ, գ, դ, ձ, ջ* ձայնեղ հնչյուններին կամ դրանցից առաջացած խուլերին հաջորդող դիրքում (*բարակ-պարագ, ջարդել-ճայթուշ, դանակ-տընագ, ձագ-ծակ են*), ինչպես նաև շչականներին նախորդող և հաջորդող դիրքերում (*ճանճ-ջանջ, բաժին-պաժին, խաչակնքել-խաչ հանել, խարշել-խաշել, արժել-արժել, կարճ-գարջ են*): *Ու* և *ի* ձայնավորները նույնպես փոփոխություն չեն կրել. Դրանք անփոփոխ են մնացել ինչպես շեշտակիր դիրքում (*թութ-թունկ, փուշ-փուշ, սուտ-սուդ, կնիկ-կընիգ, կծիկ-գըձիգ, քենի-քենի* են), այնպես էլ ձայնեղներից կամ դրանցից առաջացած խուլերից հետո (*բուրդ-պուշտ, գութան-գուտան, դուռն-տուռ, ձուկն-ծուգ, ջուր-ճուր* են):

Ո և *է* երկբարբառներ խոսվածքներում չեն գործառնում: *Ո-ի* փոխարեն միավանկ և երկվանկ բառերի *սկզբում* (*որբ-օրփ, որդ-օդթ, ուլ-վօլ, ոչխար-օձխար, ոջլոտ-օձլոդ, ոռնալ-օռնուշ, ոսկի-օսկի* են), հինհայերենյան ձայնեղներին (*բ, գ, դ, ձ, ջ*) կամ դրանցից առաջացած խուլերին հաջորդող (*բողկ-պողգ, գործ-կօրձ, ձոր-ծօր*

⁴ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութեր, Տրապիզոն, Ծինգիր, Միմեր, հ. 99ա, (այսուհետ՝ ՀԲԱՆ, 99ա):

նն), ինչպես նաև բառամիջի շեշտակիր և նախաշեշտ դիրքերում (*կոշտ-գօշդ, նոր-նոր, թողուլ-թողուշ, խոնարհ-խօնար* ևն) գործածվում է *օ* ձայնավորը: Խոսվածքներում չգործառող *ե*-ի դիմաց միավանկ և երկվանկ բառերի սկզբում (*ելանել-էլլուշ, երեք-իրէկ, երկայն-երգըն ևն*), բառամիջի շեշտակիր (*թեւ-թէվ ցեց-ցէց, մեղր-մէղրը, ծեծ-ձէձ ևն*), ինչպես նաև *ռ* ձայնորդին նախորդող դիրքերում (*բեռն-պէոր, սիսեռն-սիսէռ, մեռնել-մէռնուշ, ձմեռն-ծրմէռ*) առկա է է ձայնավորը:

Հինհայերենյան երկբարբառները վերածվել են ձայնավորների: Այսպես՝ *աւ* երկբարբառի փոխարեն բոլոր դիրքերում գործածվում է *օ* (*աւտար-օդար, աւձ-օց, աւրհնէլ-օտտնուշ* ևն), *ոյ* և *իւ* երկբարբառների դիմաց՝ *ու* ձայնավոր (*բոյն-պուն, թոյլ-թուլ, կապույտ-գաբուդ, բոյթ-փուտ* և *ալիւր-ալուր, աղբիւր-ախպուր, հարիւր-հարուր, հիւսել-հուսուշ, նեղութիւն-նէղուտին* ևն): Չայնէդ պայթականների և կիսաշփականների (*բ, գ, դ, ձ, ջ*) դիմաց առկա են խուլ հնչյուններ (*բարակ-պարակ, գազան-կազան, դանակ-տընագ, ջարդել-ճայթուշ* ևն), խուլերի դիմաց՝ ձայնեղներ (*կակղել-գագօղնուշ, պղտոր-բըղդօր, տախտակ-դախտագ, ծաղիկ-ձաղիգ* ևն): Փոփոխության են ենթարկվել նաև պայթական և կիսաշփական հնչյուններին նախորդող *ր* ձայնորդը՝ վերածվելով *յ* հնչյունի (*արծաթ-այձատ, գորտ-կօյդ, զարթուն-գայտուն, ցուրտ-ցույդ* ևն), դ հնչյունը՝ փոխվելով *կ*-ի (ղավուրմա-կավուրմա, դարիբ-կարիբ, դափաղ-կապաղ ևն): *Ղ*-ն անփոփոխ է մնում հատուկ անուններում և որոշ բառերում (*Ղուգաս, Ղազար, Ղալմաղալ, Ղուշ, Ղալիմ* ևն) : Բառի բոլոր դիրքերում անփոփոխ են մնում հինհայերենյան *խ* և *հ* խուլ հնչյունները (*խեղդել-խըղտուշ, խրատ-խըրադ, ծախել-ձախուշ, նախանձ-նախանձ, գլուխ-կըլէխ,*

հասանել-հասնուշ, համ-հոմ, դահիճ-տահիջ, ռեհան-ռէհան են), օտար բառերի բառասկզբի *ֆ* հնչյունը (*ֆայտոն-ֆայտօն, ֆլան-ֆրլան, դարիբ-դարիբ* են), բառամիջի և բառավերջի դիրքերում *գործառող n* ձայնորդը (*բոնել-պրոնուշ, քառասուն-քառսուն, բուռն-պուռ, կոիվ-գրոիվ* են):

ՀԲԱ-ի ծրագրով տրված հասկացական-բառանվանողական զուգաբանություններին խոսվածքներում համապատասխանում են հնչյունական տարբերակներ և բառային տարբեր արտահայտություն ունեցող ձևեր: Ստորև ներկայացնում ենք հասկացական-բառանվանողական այն զուգաբանությունները, որոնց իմաստները վերոնշյալ խոսվածքներում դրսևորվում են բառային այլ արտահայտություններով: Դրանք են՝ *ամպ-մըռալ, անտառ-սար, ծիածան-ծիրանի կօղի, սառույց-բաղկ, ստվեր-շուկ, կողմ-թարաֆ, գիծ-խազ, անկյուն-բուջախ, տանիք-ձաձուգ, առաստաղ-թավօն, եկեղեցի-խաճ, առու-կանաֆա, ցեխ-ջօռ, արմատ-քօկ, տերև-թէր, կեղև-կաբուխ, կորիզ-հունդ, սերմ-հունդ, եզիպտացորեն-լազդ, ընկույզի միջուկ-հաց, բարդի-կավաղ, սածիլ-ֆիդօն, ճակնդեղ-պագուգ, զազար-մարկօլ, ծնեբեկ-ձիմէլ, հարդ-տարմօն, կողով-գալատ, փոցխ-դըրմուղ, եղան-վիլկա հէսան-սըրիչ քար, փլավքամիչ-սուզգաւշ, ունկ-բօշ, խցան-պրօպկա, ձազար-խօնի, իլիկ-քարմօն, պարան-չիվօն, կապերտ-չուլ, անկողին-յաթախ, ակնոց-գլօզլուղ, ձեռնոց-թաթնօծ, օձիք-յախա, քղանցք-փէշ, տրեխ-չարօխ, տրեխի քուղ-ուշխուր, օժիտ-ձէհէզ, խնամախոս-դինգյուրջի, երեխա-չօջուխ, տատ-մէձ մամա, տերտերակին-իրիցկին, քահանա-դէրա, անորորդի-կայինջի, ամուսին-էրիզ, տագերկին-ներ, ծերունի-էխտիյար, արու զավակ-մօնճ, հարևան-տըրզիձ, մուրացկան-ժողվօնքճի, ջրաբաշխ-սուջի, որսորդ-ավջի, հովիվ-չօբօն, անասուն-*

մալ, կրիա-թօգրաշու, չղջիկ-թավանգուշի, մոդես-խլէզ, սարդ-գայտ, որդ-ջիջու, խխունջ-գօխլիձ, թռչուն-հաֆք, հոպոպ-սօնրիզ, աքաղաղ-խօրօզ, թուխս-մօջու, փետուր-թէքուր, ձու-հալզիտ, խայթոց-գիջ, ատամն-ագռա, բուռ-ջօնգ, բռունցք-յումբռուխ, ազդր-դալճա, պարանոց-ջիդ, կոկորդ-բօդագ, մեջք-գրռնագ, եղջուր-գօդէշ, թնատակ-կօլթուդ, շրթունք-բրբբունկ, արտնանունք-թայտիճ, միգապարկ-շրռմօն, պզուկ-շուդ, վերք-յարա, կարմրուկ-քուտէշ, թույն-ադու, կաթնապուր-սուտլի, ճարպ-սալա, ձալար-բուլդուր, ադանձ-փըռնչօր, ծամոն-գիվ, տիկնիկ-կուկլիզ, սրինգ-կալալ, համբույր-բաշ, երկյուղ-վախ, ռիս-հէրս, ժամանակ-վախտ, գեղեցիկ-սիրուն, լավ-խաս, գեր-քօքը, նվագ-զրգար, նիհար-գայիֆ, դառն-լէդի, բութ-քօռ, սպիտակ-ջերմագ, փոքրիկ-բիջիզ, կաղ-թօփալ, կորամեջք-գօմբուր, համր-լալ, պեպնոտ-չիլլի, գանգուր-խրջուջ, փափուկ-գագօդ, անպոչ-գուդուզ, ժլատ-գուձի, մերկ-չըպլախ, սառը-բաղ, կիսրար-օրթախ, թխել-էպուշ, աշխատել-պօնուշ, հավաքել-ժօղվուշ, շարժել-ժաժուշ, ուղղել-շիդգուշ, սառչել-բադէլ, կակագել-թէլֆատտուշ, հանդիպել-ռաստ էգուշ, գրկել-օնտտուշ, գնալ-էշտուշ, հոգնել-նաճարուշ, հրել-գօրուշ, բարկանալ-հէրսօդուշ, այժմ-հիմի, ճիշտ-շիդագ, գաղտնի-խալվատկը, կարծես-կիդէս տա, ամեն-բիտուն, ինչպես-ինճօ՞, ու՞ր-նէ՞ր, մոտ-քօվ, բացի-գադ, կրեայ-թօսպադու:

Խոսվածքներում գործառող –եր (էր) և -նի հոգնակերտների գուգորդելիությունը թվանիշ հիմքերին պայմանավորված է դրանց ձևախմաստային առանձնահատկություններով: -Եր (էր) վերջավորությունը բաղադրվում է միավանկ բառերին (փագ-փագէր, հունդ-հընդէր, մօմ-մօմէր են), կենդանիների՝ միավանկ հիմքերով անուններին (այճ-այճէր, էշ-էշէր են), գրաբարյան -ն

վերջնահնչյունով միավանկ բառերին, որոնց գերակշիռ մասը հատկանշվում է հոգնակերտից առաջ *ն* վերջնահնչյունի պահպանմամբ (*ձունգ-ձընգներ, պէռ «բեռն»-պէռներ, տուռ-տըռներ, հայս-հայսներ նն*), գաղտնավանկ վերջնավանկով երկվանկ բառերին (*սօնր-սօնրեր, սայր-սայրեր, մանր-մանրեր նն*), *ինչպես նաև* միավանկ վերջնաբաղադրիչով այն բարդ բառերին, որոնց վերջնաբաղադրիչը պահպանում է իր իմաստային ինքնուրույնությունը, այսպես՝ *աղիճուր-աղիճըրեր, դօնդեր-«տանտեր»-դօնդերեր* *նն*: Նի հոգնակերտ վերջավորությունը բաղադրվում է բազմավանկ բառերին (*ընգեր «ընկեր»-ընգէյնի, էրինջ-էրինջնի, քաղակ-քաղկընի, ձաղիգ «ձաղիկ»-ձաղգընի* *նն*): Մարմնի գույգ մասերի դեպքում պահպանվել է երկակի թվի գաղափարն արտահայտող վի հոգնակերտը (*օնգօջ-օնգօջվի, աճ-աճվի, ձունգ-ձընգվի, ծէռ-ծէռվի* *նն*): Չայնավորահանգ բառերը ստանում են ք(կ) հոգնակերտ թեքությւր, այսպես՝ *քէռի-քէռիկ, մաղնի-մաղնիկ, դըղա-դըղակ, քօմի-քօմիկ* *նն*:

Խոսվածքները հատկանշվում են հոլովանիշ վերջավորությունների և հերթագայությունների առկայությամբ, ինչպես նաև եզակի թվի հարացույցում *ի* և *օն* հոլովանիշ թեքությւների, իսկ հոգնակիում՝ *ու*-ի ընդհանրական արժեքով: *Օն* հոլովանիշ վերջավորությունը գործածվում է գրաբարյան *ն* վերջնահնչյունով բառերի, ինչպես նաև կենդանիների և թռչունների անունների եզակի թվի հարացույցում՝ կազմելով նրանց սեռական-տրական հոլովաձևերը (*յէգ-յէգօն, օճխար-օճխարօն, ուլիգ-ուլիգօն, ձունգ-ձընգօն, տուռ-տըռօն* *նն*), (*կաքավ-կաքավի(ն), կատու-կատուի(ն), հավ-հավի(ն), աղվէս-աղվէսի(ն)* *նն*): Թէև վերոնշյալ խմբերի որոշ բառեր սեռական-տրական հոլովաձևը կազմում են *-ի*

հոլովանիշ վերջավորությամբ (մաղ-մաղի, մեճկ-մեճկի, կումեշ-կումշի են), սակայն գերակշում է *-օն* թեքությոթ: Անձնանունները *ի* հոլովման են ենթարկվում (Գարաբեդ-Գարաբեդի, Անուշ-Անուշի(ն), Գարօ-Գարոյի են), տեղանունները՝ *ի* և *ու* (Պօլիս-Պօլսի, Գարս-Գարսի, Մուշ-Մուշու, Վան-Վանու են): Հոգնակի թվում սեռական-տրական հոլովաձևերը կազմվում են *ու* վերջավորությամբ (*տրնգրնի-տրնգրնուն, ձաղգրնի-ձաղգրնուն, դրնէր-դրնէրուն են*): Հոլովանիշ հիմքի և *-ոջ* (էճ) թեքությոթի բաղադրությամբ են ձևավորվում ազգակցական հարաբերություն ցույց տվող բառերի սեռական հոլովաձևերը, օրինակ՝ *ընգէր-ընգէրօճ, կէտուր «սկէտուր»-կէտրէճ, դալ «տալ»-դալէճ, գրնիգ-գրնէճ* են: Ժամանականիշ բառերի սեռական հոլովաձևերը կազմվում են *-վօն* հոլովական վերջավորությամբ, այսպէս՝ *աշուն-աշնօն, ժամ-ժամվօն, շապատ-շապատվօն* են: Բացառական հոլովը ձևավորվում է *-էն* (ըն) հոլովանիշ թեքությոթի և հոլովանիշ հիմքի գուգորդելիությամբ, այսպէս՝ *թօնըն «թոռից»-թօնէրըն, խօղըն «հող»-խօղէրըն, կէղըն «գետից»-կէղէրըն* են: Գործիական հոլովի իմաստը արտահայտվում է *-ով* հոլովանիշ վերջավորությամբ բաղադրված կազմություններով, այսպէս՝ *շապատով, օմսով «ամսով», դարիյով, մըգնով* են: Ազգակցական հարաբերություն ցույց տվող *հայր, մայր, եղբայր* բառերի դէպքում հոլովական վերջավորությունից առաջ ավելանում է *ս* կամ *դ* դիմորոշ հոդը, այսպէս՝ *հօղմով/հօյմով, ախայօղմով/ախայօյմով, մօյմով/մօղմով*: Ներգոյական հոլովի իմաստը դրսևորվում է տրական հոլովաձևով (սընդուգին-սընդուգնուն, դաշտ-դաշտին-դաշտէրուն, կէղին-կէղէրուն են) կամ *մէչ* հետադրության և

տրական հոլովածի բաղադրությամբ (*կէղին մէճ, ճուրին մէճ, տաշտին մէճ, աշխարին մէճ* ևն):

Ես, դու, մենք, դուք անձնական դերանունների տրական հոլովը կազմվում է գրաբարյան հոլովածների (ինձ, մեզ, քեզ, ձեզ) հնչյունական տարբերակների և *ի* հոլովանիշ թեքության գուգորդությամբ, այսպես՝ *ընծի, քեզի, մեզի, ծէզի*: Անձնական դերանունների բացառական հոլովածը կազմվում է տրականի հիմքի և *-մըն* հոլովանիշ թեքության (*ինծմըն, քեզմըն, մեզմըն, ծէզմըն, ուրմըն, ուրինծմըն*), իսկ գործիականը՝ տրականի հիմքի և *-մով* վերջավորության համադրությամբ (*ինծմով, քեզմով, մեզմով, ծէզմով, ուրմով, ուրինծմով*):

Խոսվածքներում անորոշ դերբայի վերջավորությունները միօրինականացվել են, և բոլոր բայերն ունեն *-ուշ* ձևույթը⁵, այսպես՝ *ձամուշ* (ծամել), *գօնչուշ* (կանչել), *գագղուշ* (փափկել) և այլն⁶: Բացակայում են անկատար և ապառնի դերբայները: Վաղակատար

⁵ Հ. Աճառյանը *-ուշ* վերջամասնիկը փոխառյալ է համարում թուրքերենից (տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Երևան, 1947, էջ 157): Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ այն առաջացել է *-ուլ* ձևույթի փոփոխությամբ (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Երևան, 1953, էջ 60): Մենք ևս համամիտ ենք Ա. Աբրահամյանի տեսակետին և կարծում ենք, որ երևույթը սկսվել է չ սոսկածանց ունեցող բայերից (փախչուլ, ուռչուլ), որոնցում չ-ի ազդեցությամբ կատարվել է լ՝>շ ձևափոխությունը, որն այնուհետև համաբանությամբ ընդգրկել է նաև մյուս բայերը:

⁶ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական առանձնահատկությունները*, Եր., 1953, էջ 59:

դերբային բնորոշ է *-էր* վերջամասնիկը (*մընացէր իմ, զարմացէր իմ* են), հարակատարին՝ *-ած* (*էփած, նըշանված, զարմացած* են): Ա խոնարհման բայերի ենթակայական դերբայը բաղադրվում է անցյալի հիմքով (*կողցոյ, զարմացոյ, մօտէցոյ, հասկըցոյ, վախցոյ* են): Ժխտական դերբայի իմաստը արտահայտվում է անորոշի հիմքի եւ *-էր, -ար, -իր* թվադիմանիչ թեքությունների գուգորդությամբ, այսպես՝ (*չիմ*) *ըսէր, (չիմ) մընար, (չիմ) խօսիր* են:

Խոսվածքներում եղանակային իմաստները դրսևորվում են 4 կառուցատիպերով, որոնց բովանդակության պլանում համապատասխանում է եղանակային 5 իմաստ՝ սահմանական-ենթադրական, հարկադրական, ըղձական և հրամայական։ Ըղձական եղանակի ժամանակաձևերի իմաստով գործածվում են գրաբարյան ներկա և անցյալ անկատար բայաձևերը, որոնք, կրելով հնչյունական փոփոխություններ, ձևային տարբերակվածությամբ չեն հատկանշվում, այսպես՝ *կըրէյր, կըրէյդր, կըրէր, կըրայկը, կըրէյկը, կըրէյնը*։ Ըղձական անցյալի հոգնակի 1-ին դեմքում *ն* ձայնորդը բացակայում է, և հոգնակի 1-ին ու 2-րդ դեմքերի ձևաբանական տարարժեքությունը դրսևորվում է լծորդակիր ձայնավորներով, այսպես՝ *խօրատէյր (գրուցէի), խօրատէյդր, խօրատէր, խօրատակը, խօրատէկը, խօրատէյնը*։ Սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի, ենթադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի հարացուցային ձևերը կազմվում են *կու(զու)* եղանականիշ մասնիկի և ըղձական ապառնիի ու անցյալի ժամանակաձևերի համադրությամբ, այսպես՝ *մընօՍ զու, մընՅ զու, մընՅ զու, մընօՒ զու, մընաՒ զու, մընօՅ զու, անց. անկ.՝ խօրատէյր զու, խօրատէՍԻՅ զու, խօրատէր զու, խօրատաՒՅ զու,*

խօրատեՍԻՃ գու, խօրատեՍԿՃ գու: Սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի, հարկադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի իմաստները դրսևորվում են պիտի (բիդի) եղանականիշ մասնիկի և դիմավոր բայաձևերի հարադրությամբ: Բիդի եղանականիշ մասնիկի սկզբնահնչյունը դիմային թեքության համաբանությամբ եզակի 1-ին դեմքում փոխվում է Մ-ի, այսպես՝ կըրի մինի, կըրիս բիդի, կըրա բիդի, կըրիկ բիդի, կըրէկ բիդի, կըրին բիդի: Վերոնշյալ ձևափոխությունը չի գործում հարկադրական անցյալի դեպքում՝ կըրէյր բիդի, կըրէյդր բիդի, կըրէր բիդի, կըրակը բիդի, կըրէկը բիդի, կըրէյնը բիդի:

Ժխտական խոնարհման կառուցատիպերը ձևավորվում են նախամասնիկների կամ օժանդակ բայի գուգորդությամբ: Եղանականիշ նախամասնիկ չունեցող ժամանակաձևերի (դերբայակազմ ժամանակաձևեր, անցյալ կատարյալ, ըղձական (անցյալ-ապառնի) ժխտական կազմությունները ձևավորվում են հէչ ժխտական մասնիկով, որը բաղադրվում է հաստատական խոնարհման ձևերին, այսպես՝ անց. կատ.՝ կըրէծի հէչ, կըրէծիր հէչ, կըրէծ հէչ նն, ըղձ. ապառնի՝ խըմիմ հէչ, խըմիս հչէ, խըմա հէչ նն:

Եղանականիշ նախամասնիկով հատկանշվող ժամանակաձևերի ժխտական կազմությունները բաղադրվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերի օգնությամբ: Ժխտական ներկայի ու անցյալ անկատարի (համապատասխանաբար ենթադրական ապառնիի և անցյալի) իմաստներն արտահայտվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերի և իլ վերջամասնիկով բայաձևի հարադրմամբ, այսպես՝ չիմ (չէյր) կըրիլ (չեմ (չէի) գրում, չեմ (չէի) գրի), չիս (չէյդր) կըրիլ, չի (չէր) կըրիլ, չիկ (չայկը) կըրիլ, չէկ (չէկը)

կըրիւ, չին (չէնը) կըրիւ: Սահմանական ապառնիի և անցյալ ապառնիի, հարկադրական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ժխտական խոնարհման կազմությունները բաղադրվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերի և ենթակայական դերբայի գուգորդությամբ, այսպես՝ *կըրօղ չիմ, կըրօղ չիս, կըրօղ չը, կըրօղ չիկ, կըրօղ չէկ, կըրօղ չին*: Հրամայական եղանակի եզակի թվի իմաստը արտահայտվում է *ա, ի* վերջավորություններով բաղադրված կազմություններով: Ա վերջավորություն են ստանում *է և ա* խոնարհման պարզ բայերը (*աբռա՛, պըռնա՛, գըդռա, պադմա՛, մընա՛, ադա՛* ևն): *Ե և ա* խոնարհման ածանցավոր բայերի հրամայականի ձևերը կազմվում են *-ի* վերջավորությամբ (*պայսըծի՛, մէձըծի՛, մօղգըծի՛* ևն): Հրամայականի հոգնակի թվի ձևերը բաղադրվում են *-էք* վերջավորությամբ, որը համադրվում է անցյալի ցոյական հիմքին (*պաժնէծէ՛կ, կըրէծէ՛կ, էպէծէ՛կ, լըսէծէ՛կ* ևն): Արգելական հրամայականի իմաստը արտահայտվում է *մի և մէկ* արգելական մասնիկների հետադաս կիրառությամբ (*խաղալ մի՛, էշտալ մի՛, մընալ մի՛, խաղալ մէկ, պըռնիլ մէկ, կըրիլ մէկ* ևն):

Խոսվածքները բնորոշվում են *մը* անորոշ հոդի հետադաս գործածությամբ, այսպես՝ *Մաշտ մը, գընիգ մը գըլլին* «Մի մարդ ու մի կին են եղել»: *Օր մը աս մաշտը հիվըննա գու* «Մի օր այս մարդը հիվանդանում է»: Որոշյալությունը դրսևորվում է *ը և ն* որոշիչ հոդերով (*Ձառը ձաղգէցալ* «Ծառը ծաղկեց»: *Լիզուն էրգըն ա* «Լեզուն երկար է»): Հատկացուցիչը և հատկացյալը համաձայնեցվում են առմամբ. որոշյալ հատկացյալի հետ գործածվում է որոշյալ հատկացուցիչ (*ձառին թէրը «տերև», այդին խօղը, Սակօյին մօնձը ևն*), անորոշի հետ՝ անորոշ (*ձառի թէր, այդի խօղ, Սակօյի մօնձ ևն*):

Ենթակայի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը ազատ է: Ուղիղ խնդիրը գործածվում է ստորոգյալին նախադաս դիրքով (*Գաղուն մուգ պրոնէժ, Ծին սաղգէծավ նն*): Անձի անունների դեպքում ուղիղ խնդիրը տրականաձև հայցականով է ձևավորվում (*Մարը սիրա գու Արշագին* «Մայրը սիրում է Արշակին», իսկ իրի անունների դեպքում՝ ուղղականով (*Ագօպը դուն շինա գու* «Հակոբը տուն է շինում»: *Մինասը քար դաշա գու* «Մինասը քար է տաշում»): Նպատակի պարագան արտահայտվում է անորոշ դերբայով, այսպես՝ *Էգավ հաց ուղուշ* «Եկավ՝ հաց ուտելու», *Կընած այդը ճըրուշ* «Գնաց՝ արտը ջրելու» են: Տեղի պարագայի իմաստը դրսևորվում է տրական հոլովաձևով (*Օմնին ճուր գա* «Ամանի մեջ ջուր կա», *Գարոի կէղին* «Գյուղում է ապրում»): *Խոսվածքը հատկանշվում է հետ, մոտ, մեջ, վրա, առջև* կապերի հետադաս կիրառությամբ, այսպես՝ *քարին մօդ* «քարի մոտ», *ախպօրը մօդ* «եղբոր մոտ», *ընգէյնուն հէդ* «ընկերների հետ», *դօնը առաժ* «տան առաջ» են:

Այսպիսով, Տրապիզոնի Ծինգիր և Միմեր գյուղերի խոսվածքները բնութագրվում են հնչյունաքերականական ու բառապաշարային հատկանիշների ինքնատիպ դրսևորմամբ: Աշխատանքը կարևորվում է արևմտահայ խմբակցության՝ կորսության վտանգի առջև կանգնած բարբառային միավորի պահպանված վիճակի ամրագրմամբ և բարբառային նյութը անդառնալի կորստից փրկելու փաստով:

GAYANE GEVORGYAN-WESTERN ARMENIAN UNSTUDIED SPEECHES LANGUAGEOGRAFICAL CHARACTERISTICS:
Trapizon: Cingir, Mimer - The speeches of Mimer and Cingir are

characterized by the abundance of pairs phonetical grammar character and vocabulary couples, and are presented as a unique manifestation of Armenian dialectic. The article is important for the preservation of the preserved state of the dialectic units facing the loss of the Western Armenian territory and the fact that the dialectic material is saved from irreversible loss.

Գրիգորյան Սուսաննա
(ԳԱԱ ԼԻ)

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ»-Ը ԵՎ
ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրիգոր Տաթևացու նշանավոր «Գիրք հարցմանց»-ը Ս. Գրքի երբևիցե գրված ամենահամակողմանի և ամբողջական մեկնությունն է։ Այն ներառում է Հին և Նոր կտակարանները՝ ամբողջությամբ։

Ի՞նչ խնդիր էր դրել Գրիգոր Տաթևացին իր առջև՝ այդ մեկնությունը գրելով, որ այդ տարիներին Տաթևի համալսարանի ռաբունապետն էր։ Հարցի պատասխանը կարևորվում է այնքանով, որ Ս. Գրքի այս մեկնությունը բացառիկ տեղ ունի հայ եկեղեցու պատմության մեջ՝ պատմական իրադարձությունների բերումով մի քանի դար ընդմիջումից հետո այսօր դարձյալ հայտնվելով հայագիտության և հայ եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում։

Հնչեցրած հարցի պատասխանը գտնում ենք «Գիրք հարցմանց»-ի առաջաբանում և հիշատակարանում, որտեղ հեղինակը նկարագրում է իր աշխատանքի կառուցվածքը, աղբյուրները, շարադրում նպատակը։

Մի քանի խոսք Գրիգոր Տաթևացու ապրած ժամանակաշրջանի մասին։

Մի քանի դար շարունակ ստեղծված բարձրարժեք գրականությունը, այդ թվում նաև՝ մեկնողական, Տաթևացու օրերում ավելի ու ավելի անհասկանալի էր դառնում լեզվի խրթինության պատճառով, իսկ պատմական իրադարձությունների

բերումով Տաթևացին ականատես եղավ նաև հայոց պետականության անկմանը: Վերջին հանգամանքը Տաթևացուն ստիպեց 1114 թվականից տարանջատված կաթողիկոսական աթոռները միացնելու փորձեր կատարել: Միաբանության ջատագովումը և այդ ուղղությամբ գործնական քայլեր անելը այս պայմաններում նրա կողմից դարձավ այդ իրավիճակից դուրս գալու ելքի մատնանշում: Տաթևացու նպատակը էր միաբանել ժողովրդին, տեսականորեն և գործնականորեն ամրապնդել այդ միաբանության հիմքերը: Սրան են նպատակաուղղված եղել նաև նրա աշխատությունները, դրան է հասցեագրվել նրա գործունեությունն ամբողջությամբ:

Ընդհանրացնելով ողջ հայրաբանական գրականությունը՝ Գրիգոր Տաթևացին իր աշխատություններով ընդհանրապես և «Գիրք հարցմանց»-ով մասնավորապես, միջնադարյան մշակութային միտքը բարձրացրեց է մի նոր աստիճանի:

Առանց երկբայելու, կարող ենք ասել, որ «Գիրք հարցմանց»-ը գրելով՝ Գրիգոր Տաթևացին փորձել է ակնառու դարձնել մարդու և աստվածայինի ընդհանրությունը՝ սիրո, լուսավորության տարածման, հայրենասիրության բազմաթիվ օրինակների ու վերլուծությունների միջոցով և հատկապես պաշտպանելով հայ եկեղեցու դատը: Առանցքային այս գաղափարներն են, որի շուրջ նա կառուցել է իր մեկնությունը՝ բաժանելով այն տասը հատորների, սրանք իրենց հերթին՝ քառասուն գլուխների, սրանք էլ իրենց հերթին՝ պրակների (վերջիններս ըստ էության յուրաքանչյուր անգամ տրվող հարցի պատասխաններն են):

Հեղինակը «Գիրք հարցմանց»-ը իր իսկ բառերով՝ համարում է իբրև տուրք «Ձերդ մեծության՝ իմաստասեր և ճշմարտասեր

Հայաստանյայց եկեղեցուն և ընթերցասեր մտքին», որը կյանքի կոչելու համար նա կատարել էր հսկայական հավաքչական («Արդ, ես... ստեղծեցի «Գիրք հարցմանց»-ը եկեղեցու վարպետների լուսավոր գրքերից», ...«Բաներ կան, որոնք քաղված են սուրբ վարդապետների լուսավոր թղթերից՝ [դիմելով] կամ գրքերին, կամ՝ [բանավոր] իմացությանը») և ինքնուրույն աշխատանք («Եվ բաներ էլ կան, որոնք [շարադրվել են] Աստծո Հոգու շնորհների ներգործությամբ»¹):

Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի Համաբարբառի մեր հրատարակությամբ մեր ոսկեդինիկ գրաբարի բառանյութը համալրվեց ևս մի քանի հարյուր նոր բառով:

«Գիրք հարցմանց»-ի կառուցվածքը բավականին հետաքրքիր է, և արդեն իսկ տասը հատորների թվարկումը հեղինակի կողմից պարզորոշ պատկերացում է տալիս գրքի գաղափարական ուղղվածության վերաբերյալ.

«Առաջինն՝ առ արտաքինս առարկութիւն: Եւ լուծումն ընդդիմախօսութեան նոցա, որք զհարկ և զճակատագիր, զչարս և զբարիս՝ յաստուծոյ համբաւեն: Եւ ընդդէմ մանիքեցոց, և հրէից:

Երկրորդն՝ ընդդէմ արիոսի, և հոգեմարտիցն. և նեստորի, և երկաբնակացն:

Երրորդն՝ ճշմարիտ աստուածաբանութեան սրբոյն դիոնիսի՝ ցուցումն սակաւութ:

Չորրորդն՝ վասն վեցօրեից. և արարչութեան բոլոր աշխարհի:

Հինգերորդն՝ ի կազմութեան լինելութեան մարդոյն:

¹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց. Կ.Պոլիս, 1729, էջ 772:

Վեցերորդին՝ ի նոյն ինքն յարարածոց սկզբանէ՝ ըստ կարգի պատմութեան և գրոցն մովսէսի:

Եօթներորդի՝ յետո և դատաւորք և դ թագաւորութեանցն համառօտեալ:

Ութերորդի՝ ի նոր կտակաց մարդեղութեան բանին աստուծոյ:

Իններորդին՝ ի նորս եկեղեցւոյ հարցմունք զանազանք:

Տասներորդին՝ վասն փոփոխման. և կատարածի աշխարհի. Յարութեան, և դատաստանին հատուցման»²:

Սրանք, ինչպէս նշեցինք, հետո տրոհվում են քառասուն գլուխների: Քառասուն գլուխներից (որոնք հեղինակն անվանում է «գլխաւոր բանք Սուրբ Գրոցս») Հին կտակարանի մեկնությունն ընդգրկված է 29-ը գլուխներում.

ա) Ընդդէմ նոցա որք զբախտ և զհարկն ասեն

բ) Վասն ճանաչմանն աստուծոյ

դ) Ընդդէմ հրէից

ե) Ընդդէմ արիոսեանցն

զ) Ընդդէմ հոգեմարտիցն

է) Ընդդէմ նեստորի և երկաբնակացն

ը) Աստուածաբանութիւն դիոնէսիոսի

թ) Վասն հրեշտակաց և դիւաց

ժ) Վասն գործոյ և արարչութեանն Աստուծոյ

ժա) Վասն արարածոց և աշխարհի

ժբ) Վասն լուսաւորաց և աւուրց և եղանակաց

ժգ) Վասն իւրաքանչիւր տարերց և բուսոց և կենդանեաց

ժդ) Վասն դրախտին

² Գրիգոր Տաթևացի, նույնը, էջ 3:

- ժե) Վասն կազմութեան մարդոյն
- ժզ) Վասն հոգւոյ մարդոյն
- ժէ) Վասն բոլոր մարդոյն
- ժը) Վասն արելի և նախահարցն
- ժթ) Վասն արքահամու և իւրոցն
- ի) Յելից գրոցն
- իա) Ղևտականն
- իբ) Թիւքն
- իգ) Երկրորդ օրէնքն
- իդ) Յետու նաւեայն
- իե) Դատաւորքն
- իզ) Առաջին թագաւորութեանցն
- իէ) Երկրորդ թագաւորութեանցն
- իը) Երրորդ թագաւորութեանցն:

30-40-րդ գլուխները ներառում են Նոր կտակարանի մեկնությունը՝ հետևյալ վերնագրերով.

- յ) մարդեղութիւն Փրկչին.
- լա) Վասն նոր օրինաց:
- լբ) Վասն մեղաց:
- լգ) Վասն առաքինութեանց:
- լդ) Վասն եօթն խորհրդոց:
- լե) Վասն առանձին եկեղեցւոյ մեր:
- լզ) Վասն փոփոխման մարդոյն:
- լէ) Վասն բաժանման հոգւոյն:
- լը) Վասն նեոին:
- լթ) Վասն յարութեանն կրկին:
- իս) Վասն գալստեանն դատաստանին:

41-րդ գլուխը, այսպես կոչված «Փոքր հարցմունքն» է կամ՝ «Հարցմունք Գեորգեայ» աշխատությունը, որ գրեթե բոլոր ընդօրինակողների կողմից միշտ դիտվել է իբրև «Գիրք հարցմանց»-ի շարունակություն: Այն դարձյալ կառուցված է հարց ու պատասխանի ձևով (14 հարց ու պատասխան):

Կա «Գիրք հարցմանց»-ի բովանդակության հետ կապված մի հանգամանք ևս: Ի սկզբանե գրքի գրչագիր տարբերակը ունեցել է նաև «Ընդդեմ տաճկաց» ենթավերնագիրը, որը սակայն առաջին իսկ տպագիր հրատարակության ժամանակ (1729 թվական, Կ.պոլիս) դուրս է թողնվել՝ մի պարզ պատճառով, որ գրքի տպագրությունն ուղղակի կարգելվեր այդ երկրում, եթե գրքում ներառվեր այդ ենթավերնագիրը:

Գրիգոր Տաթևացու գրական ժառանգության մեջ հիմնական մաս են կազմում մեկնողական բնույթի աշխատությունները. սրանք մի կողմից ընդհանրացրել են միջնադարյան նախորդ հեղինակների վերլուծությունները, մյուս կողմից՝ սեփական հետաքրքիր ընդհանրացումների շնորհիվ նոր խոսք են բերել մեկնողական գրականության մեջ:

Ընդհանրացնելով ողջ հայրաբանական գրականությունը՝ Գրիգոր Տաթևացին իր աշխատություններով ընդհանրապես և «Գիրք հարցմանց»-ով մասնավորապես, միջնադարյան մշակութային միտքը բարձրացրեց է մի նոր աստիճանի:

Ստորև բերվում են գրքի և՛ առաջաբանը և՛ հիշատակարանը՝ բնագրով և թարգմանաբար, որովհետև մի կողմից՝ դրանք կարելի է արժևորել նախ որպես հայ եկեղեցու ծրագրային փաստաթուղթ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանք չափազանց հետաքրքրական են որպես հայ միջնադարյան միտքը եզրափակող

հեղինակի ընդհանրացում, հաշվի առնելով նաև, որ դրանք պարունակում են այսօրվա ուսումնասիրողին ուղղված ուղերձներ, իսկ հիշատակարանի վերջում հեղինակը հորդորում է անուշադրության չմատնել այն:

Արձանագրենք նաև, որ հայոց եկեղեցու սրբերի շարքին դասվելը այն վեհաշուք գնահատականն է, որին արժանացավ Գրիգոր Տաթևացին՝ իր ծառայությունների համար:

«Ցառաջաբան Սուրբ Գրոցս

Ներգործական իմն մշտաշարժ բնաւորեալ ելոյ զօրէն վերընթաց հրոյ՝ բանեղէն իմացումն մարդոյ, ո՛չ ունելով դուլ՝ մինչ յեզերիլ առ կայումն կատարման իւրոյ: Եւ է՛ կատարումն բանի՝ ճշմարիտն. որպէս և ներգործոյ՝ բարին: Եւ այսու իսկ տեսականաւ և գործնականաւ զարդարի հոգիս մեր զանազանապէս: Զի գործնակա՛նն է կախեալ զյօժարակա՛նն կամաց: Իսկ տեսականն՝ առ իմացակա՛նն մասն է: Նաև յառաջանայ տեսականն հասեալ առ ճշմարիտն. շարժելով զյօժարականն ի բարին:

Արդ՝ տեսականին գիտութիւն հասարակի՛ առ իրողութիւն. որպէս և որքան. յորոց ոմանք գերազանցեալ գոն իմացութեան. և այլք ի ներքոյ տրամախոհութեան: Եւ այս մեզ անհաս՝ դիւրահաս՝ և դժուարահա՛ս բացորոշեցի: Եւ զի անհասն ո՛չ է այժմու տեսութեան. և դիւրահասն՝ զգայութեան արտաքոյ լիցի. իսկ դժուարահասն եռաւրի կերպիւ գիտելի:

Առաջին, սահմանելով զպարզն, և բաժանմամբ զբաղադրեալս, և հաւաքմամբ զճշմարտութիւն խնդրելոյ հարցմանց: Զի ամենայն հարցումն խընդիր է պատասխանոյ. և առ նա՛ ունի զդիտումն որոնելոյ. Իսկ հարցումն երկակի՛ է՝ և պատասխանին: Զի

է՛ պարզ հարցումն՝ և բաղադրեալ. և պարզ պատասխանի՝ և բաղադրեալ: Որ և հարցմանն սեռ՝ յերկուս տեսակս տարորոշի. ի տրամաբանական. և յապացուցական:

Եւ է՛ տրամաբանութիւն, որ մինն հարցանէ և միւսն պատասխանէ՝: Նոյնպէս և ապացուցականն:

Մական այլագանին: Նախ՝ զի տրամաբանութեան սկիզբն ի յայլմէ է. այս է ի հարցողէն. թէ զի՞նչ հարցանէ, կամ ուստի՞: Իսկ ապացուցականն զըսկիզբն յինքնէ՛ ունի որպէս և կամի:

Եւ ևս: Ապացուցականին կատարումն առ ճշմարիտն է և ամեննին: Իսկ տրամաբանականին մերթ ճշմարիտ և մերթ սուտ: Զի թէ գիտէ պատասխանօղն՝ առ ճշմարիտն է. և թէ ոչ՝ առ սուտն:

Եւ այլ ևս: Զմինն շառագունէ՛ տրամաբանականն, այս է զհարցանօղն, կամ զպատասխանօղն: Իսկ ապացուցականն ո՛չ գոք, ո՛չ զուսանօղն, և ո՛չ զուսուցանօղն:

Չորիք ևս: Ապացուցականն զպարզն հարցանէ և պատասխանէ. որպէս՝ մարդն կենդանի է. կենդանին գո՛յ է. ապա ուրեմն մարդն կենդանի և գո՛յ է: Իսկ տրամաբանականն զբաղադրեալն. որ է՛ հակասութեան երկոքին կողմն. վասն որոյ պատասխանելի՛ է և բաղադրեալ: Այլ թէ բաղադրեալ հարցման պարզ պատասխանես, լինիցիս շառագունեալ: Որպէս թէ ոք հարցանէ. աշխարհս անապակա՞ն է, թէ ապականացու. այս բաղադրեալ է: Թէ պատասխանես զպարզն անապական գոլ, սո՛ւտ էս. զի մասամբ ապականի: Իսկ թէ ապականացու, դարձեալ սուտ. զի երկինք և տարերք անապականք գոն. վասն որոյ բաղադրեալ պատասխանի, թէ՛ ըստ բոլորին անապական է, և ըստ մասին ապականացու:

Դարձեալ ըստ այլ եղանակի զանազանին տքա: Նախ՝ որպէս յամենայն իրողութիւնս չորս իր խնդրելի է ըստ փիլիսոփային. այսինքն՝ թէ է՞. զինչէ. ո՞րպիսի ինչ է. վասն է՞ր է: Արդ՝ եթէ են միա՛յն է տրամաբանական հարցումն. իսկ զինչէն և որպիսի ինչէն՝ ապացուցական հարցումն: Երկրորդ՝ զի չո՞րք են զանազանութիւնք ձայնի և իմացման: Զի է՛ որ ձայնն մի է և իմացեալ իրն բազում. որպէս կենդանի. կամ բանական կամ հոմանուն ձայնք: Եւ է՛ որ ձայնն և իմացումն բազում. որպէս պետրոս խօսի, պօղոս քարոզէ՛: Եւ է՛ որ ձայնն բազում, և իմացեալ իրն մի. որպէս կենդանի բանական երկոտանի մարդն:

Եւ է՛ որ ձայնն մի՝ և իրն մի. որպէս մարդ՝ պետրոս: Արդ՝ երկու ի նոցանէ՝ այն որ ձայնն բազում է և իրն մի, և որ ձայնն և իրն մի, են տքա տրամաբանական հարցումն: Եւ երկուքն՝ ձայնն և իրն բազում, և ձայնն մի և իրն բազում տքա են ապացուցական հարցումն: Երրորդ՝ զի տրամաբանականն՝ զհակասութեան զերկու կողմն հարցանէ, և պատասխանի զմիո՞յն առնու: Որպէս թէ ոք հարցանէ՛, պետրոս նստի՞ թէ ոչ. պատասխանին զմին կողմն ասէ, այո՛ կամ ո՛չ: Իսկ ապացուցականն զմին կողմն հարցանէ. այսինքն զստորասութիւնն՝ թէ զի՞նչ է մարդ. զի՞նչ երկինք: Չորրորդ՝ զի ի տրամաբանութեան մի է հարցումն, և մի պատասխանի. որպէս ցուցաւ: Իսկ յապացուցականին՝ կարէ՛ լինիլ միոյ հարցման բազում պատասխանի. և բազում հարցմանն՝ մի: Որպէս թէ ոք հարցանէ. զի՞նչ է մարդ. պատասխանեմք զսահմանն. որ է՛ բազում:

Եւ զի՞նչ է սահմանն որ ասէ՝ կենդանի բանաւոր. ասեմք թէ մարդն է: Ապա ուրեմն յա՛յտ է զի առաջիկայ հարցմունքս է՛ առաւել ապացուցական ճշմարտացուցութեան. քան տրամաբանական հակաճառութեան:

Եւ զի յամենայն իրս գործառնութեան՝ չորիցս խնդրին պատճառք. Արարողական. Նիւթական. Տեսական և Կատարունական. այսինքն. Արարողն և Արարեալն և Արարումն, և Պատճառ նորին: Որպէս ի շինութիւն տան, Արուեստաւոր՝ հիւսն. և Շինեալ՝ տունն. և Որպիսութիւն նորին՝ բոլոր, կամ քառանկիւնի. և Պատճառ նորին վասն բնակութեան մարդոյ:

Իսկ առաջիկայ իրողութեանս, Նիւթական պատճառ և ենթակայ՝ է՝ տասն իմն սեռական հատոր հարցմանցս այսոցիկ: Որոց յարմարումն շարակարգութեան՝ է՝ ըստ այսմ օրինակի:

Առաջինն՝ առ արտաքինս առարկութիւն: Եւ լուծումն ընդդիմախօսութեան նոցա, որք զհարկ և զճակատագիր, զչարս և զբարիս՝ յաստուծոյ համբաւեն: Եւ ընդդէմ մանիքեցոց, և հրէից: Երկրորդն՝ ընդդէմ արիոսի, և հոգեմարտիցն. և նեստորի, և երկաբնակացն: Երրորդն՝ ճշմարիտ աստուածաբանութեան սրբոյն դիոնիսի՝ ցուցումն սակաւութ: Չորրորդն՝ վասն վեցօրէից. և արարչութեան բոլոր աշխարհի: Հինգերորդն՝ ի կազմութեան լինելութեան մարդոյն: Վեցերորդն՝ ի նոյն ինքն յարարածոց սկզբանէ՝. ըստ կարգի պատմութեան ե գրոցն մովսէսի: Եօթներորդ՝ յեսու և դատաւորք և դ թագաւորութեանցն համառօտեալ: Ութերորդ՝ ի նոր կտակաց մարդեղութեան բանին աստուծոյ: Իններորդն՝ ի նորս եկեղեցւոյ հարցմունք զանազանք:

Տասներորդն՝ վասն փոփոխման. և կատարածի աշխարհի. Յարութեան, և դատաստանին հատուցման:

Արդ՝ ա՛յսոցիկ են Նիւթական պատճառք այսոցիկ հարցմանց. իսկ Տեսական և Կատարունական, Նո՛յն է լուծումն բանից ընդ դիմակաց. և Յանգումն՝ առ ճշմարիտ հաւանութիւն խոստովանութեան մերս եկեղեցւոյ իմաստասիրեալ: Իսկ

հաւաքականն պատճառ գոլոյ, իմն ապիկարութեան տխւեղծ մասին և տկար անձին գրիգորի բանասիրի: Ի խնդրոյ ուրումն աշակերտի՝ Ատոմի ուղղափառի: Որ և մակագրեցի յորջորջումն գրոյս ըստ կոչմանն իրի, Հարցմունք Գրիգորի Սպասաւորի:

Այլ և պատճառ սորին երիցս եղև մեզ հանդիպեալ: Նախ՝ ըստ վերոկոչեցեալն ատոմի. բազում անգամ և յաշակերտաց իմ աղաչեցեալ զխնդիրս ոմանս լուծանել:

Ձոր ո՛չ եղև հնար ընդ դիմադարձ լինիլ: Երկրորդ, երկուցեալ յաստուածախօսն անկանիլ տուգանս. որ զհաւատացեալն թաքոյց քանքար: Չմեծութիւնն գոր եկուլ՝ հանցէ յորովայնէ նորա. որ ծածկէ զբանն աստուծոյ ի սովեցելոյն ասէ: Երրորդ, զի աշխատութիւն իմ՝ մի միայն լիցի ներկայիս լսելոյ, հո՛գ տարայ և յետնոցն գրչաւ աւանդել: Աղաչելով, եթէ ոք դեգերեցի ի սմա՝ ընթերցմամբ, վասն իմ մաղթանս մատուցանել աստուծոյ:

Ա՛րդ՝ հիմն գործոյս՝ ի վերայ անշարժ վիմին քրիստոսի կայացի: Եւ բոլորն շինուած՝ չորիւք սեամբք հաստատեցի: Չառաջին սիւնն կանգնեցէ առաքելականն քարոզութիւն: Չերկրորդն՝ մարգարեականն վկայութիւն: Չերրորդն՝ մեկնողա՛ցն ուղղութիւն: Չչորրորդն՝ ընթերցողա՛ցն հաւանութիւն և ճշմարտասիրութիւն:

Եւ մի՛ ոք կասկածեցէ երկբայական մտօք՝ բիծ ինչ թիրութեան ի բանից սրբոց հաւաքել: Եւ ասեմ ո՛չ ըստ գիտութեան իմաստութեան, որոց բազում են սխալանքն. և ես ինձէն գիտեմ զպակասն և զյաճախն. զանկարգն և զկրկինն ևս. որպէս յա՛յտ է քննութեամբ խնդրողացն: Այլ ըստ ճշմարտութեան ուղղափառութեան հոգ տարեալ յամենայն կամաց ո՛չ գոլ եպերանք մտադիր իմացողաց մերս միաշնուչ համաձայնութեանց:

Այլ և աղաչեմ հարկելի՛ վրճռաւ, ոչինչ ըստերիւրել ի սմանէ կամակա՛ր մտօք. որպէս այնոքիկ որք սովո՛ր են զգիրս սուրբս եղծանել և թիւրել. և դատապարտութիւն անձանց իւրեանց նիւթել: Վասն որոյ գրեալ է, եթէ ոք յաւելցէ ինչ ի սմա՛ խոտորեալ մտօք, յաւելցէ՛ տէր ի վերայ նորա զամենայն հարւածս գրեալս ի սմա: Նաև թէ պակասեցուցէ նոյն մտօք, պակասեցի և ինքն ի գրոյն կենաց գրեալ ի գիրս յայսմիկ: Ամէն Եղիցի՛ Եղիցի: Այլ ուշիմ մտօք և հոգացող գաղափարօղքն, գրեցեալ լիցին ի գիրն կենաց անջնջելի յիշատակութեամբ: Ամէն Եղիցի՛ Եղիցի»³:

«ԱՌԱՋԱԲԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ

Դեպի վեր ծառացող հրի նման, վերելքին հատուկ մշտաշարժությամբ, մարդու բանական իմացումը չունի դադար՝ մինչև նրա գոյության վախճանը: Եվ խոսքի մեջ նրա վախճանակետը ճշմարտությունն է, իսկ գործի մեջ՝ բարին: Այսպես են զարդարվում մեր հոգիները՝ տեսականորեն և գործնականապես: Գործնականն էլ կախված է մեր կամքից, իսկ տեսականը կազմում է իմացականի մասը: Շարժվելով հոժարակամ ի բարին՝ տեսական իմացումն առաջ գնալով, հասնում է ճշմարտությանը: Եվ ոմանք տեսական իմացությունը այսչափ կամ այնչափ զուգորդելով իրականությանը՝ ձեռք են բերում գերազանց իմացություններ, ոմանք էլ դա անում են տրամախոհությամբ: Իսկ իմացությունները երեք տեսակ են լինում. անհասանելի, դժվարամատչելի, դժվարամատչելի: Անհասանելին այժմ քննելու

³ Գրիգոր Տաթևացի, նույնը, էջ 2-5:

նյութ չէ, դյուրամատչելին զգայություններին է թողնվում, իսկ դժվարամատչելին իմացվում է երեք կերպ:

Առաջին, սահմանելով պարզը, տարաբաժանել բաղադրյալը և ի մի բերել ճշմարտությունը՝ քննվող հարցի մասին, քանի որ յուրաքանչյուր հարց պատասխան է պահանջվում և իր մեջ պատասխանի հանդեպ որոնման քննություն է պարունակում: Հարցն ու պատասխանը երկակի բնույթ ունեն. կան պարզ և բարդ հարցեր, ինչպես և՛ պարզ և բարդ պատասխաններ:

Հարցադրումները երկու տեսակ են լինում՝ տրամաբանական և ապացուցողական: Տրամաբանական հարցադրումն այն է, երբ մեկը հարցնում է, մյուսը՝ պատասխանում. այսպիսինն է նաև ապացուցողական հարցադրումը, սակայն զանազանվում են. նախ՝ տրամաբանական հարցադրումն սկսվում է հարց տվողից, այսինքն թե ինչ հարց է տալիս կամ որտեղից: Իսկ ապացուցողական հարցադրման մեջ արդեն պատասխան կա: Ապացուցողական հարցադրումները ճշմարտին են հանգում, իսկ տրամաբանականը մերթ կարող է ճշմարիտ լինել, մերթ՝ սուտ, կախված այն բանից, թե պատասխանողը գիտի ճշմարիտ պատասխանը, թե՛ ոչ: Դրանից բացի, տրամաբանական հարցադրման ժամանակ կամ հարց տվողը կամ պատասխանողը երկմտում են, իսկ ապացուցողականի ժամանակ՝ ոչ մեկը. ոչ ուսուցանողը և ոչ էլ ուսանողը: Չորրորդ, ապացուցողական հարցադրումները պարզ հարց ու պատասխանից են բաղկացած, ինչպես ասենք, մարդը կենդանի է. կենդանին գոյավոր է, հետևաբար մարդը նույնպես գոյավոր է: Իսկ տրամաբանական հարցադրումները բաղադրյալ են, որի պատճառով երկու կողմերը հակադրվում են, քանի որ պատասխանը պետք է լինի բաղադրյալ:

Իսկ եթե բաղադրյալ հարցին պարզ պատասխան է տրվում, ապա երկմտում են: Ինչպես ասենք, հարցնում են՝ աշխարհը անապական է, թե ապականված: Սա բաղադրյալ հարց է: Եթե պատասխանես պարզ՝ աշխարհին անապական է, սուտ ես, որովհետև այն մասամբ ապականված է: Իսկ եթե պատասխանես՝ ապականված է, դարձյալ սուտ ես, որովհետև երկինքը և տարրերը անապական են, հետևաբար պետք է տրվի բաղադրյալ պատասխան՝ մեծ մասամբ անապական է և մասամբ՝ ապականված:

Սրանք զանազանվում են նաև այլ կերպ, ըստ իմաստասերի, ամեն մի իրողություն չորս հարցի է պատասխանում. կա, ինչ է, ինչպիսին է, ինչի համար է: Արդ, եթե միայն «կա» հարցն է՝ տրամաբանական է, իսկ եթե «ինչ է» և «ինչպիսին է» հարցերին են՝ ապացուցողական են: Երկրորդ, չորս կերպ են զուգորդվում անունը և առարկան. կա, որ անունը մեկն է, առարկաները՝ բազում, ինչպես «կենդանի» անունը, որ կարող է վերաբերվել կամ բանականներին կա՝ այլ կենդանիների: Կա, որ անունը և առարկաները տարբեր են Պետրոսը խոսում է, Պողոսը քարոզում է: Կա, որ անունները մի քանիսն են, առարկան՝ մեկը, ինչպես՝ կենդանի, բանական, երկոտանի մարդ: Կա, որ և անունը, և առարկան մեկն է՝ մարդ-Պետրոս: Ահա սրանից երկուսը, այն որ անունները մի քանիսն են, առարկան՝ մեկը, և որ անունն ու առարկան մեկն են, տրամաբանական հարցադրումներ են: Իսկ երկուսը, այն որ անունն ու առարկան տարբեր են և անունը՝ մեկը, առարկաները՝ տարբեր, ապացուցողական հարցադրումներ են:

Երրորդ, տրամաբանական հարցերը տրվում են երկկողմանի հակադրությամբ, իսկ պատասխանը տրվում է մեկին, ինչպես՝ եթե հարցնեն՝ Պետրոսը նստած, թե ոչ, պատասխանում են՝

այո կամ ոչ: Իսկ ապացուցական հարցերը միակողմանի են տրվում, ինչպես՝ օրինակ, ի՞նչ է մարդը, ինչ է երկինքը:

Եվ չորրորդ, տրամաբանական մեկ հարցին տրվում է մեկ պատասխան, ինչպես ցույց տվեցին: Իսկ ապացուցական մեկ հարցին կարող են տրվել բազում պատասխաններ և բազում հարցերին՝ մեկ պատասխան: Ինչպես եթե մեկը հարցնի՝ ինչ է մարդը. կպատասխանենք սահմանումներ տալով, որ բաղում են: Ինչն է, որին սահմանումը ասում է՝ կենդանի, բանական-մարդն է: Ապա ուրեմն, ակնհայտ է, որ առաջիկա հարցադրումները ավելի ապացուցական են հաստատվող ճշմարտությամբ, քան տրամաբանական հակաճառությամբ:

Յուրաքանչյուր առարկա գործողության չորս պատճառ է ունենում՝ արարողական, նյութական տեսական և կատարողական, այսինքն՝ արարողը, արարվածը, արարումը և նպատակը, ինչպես տուն կառուցելիս՝ արհեստավոր հյուսնը, կառուցված տունը, տան ձևը՝ կլոր կամ քառանկյունի, իսկ նպատակը՝ մարդու բնակությունը:

Իսկ առաջիկա շարադրանքում «կառուցված տները» հարցերի տասը բաժիններն են, որ շարակարգվել են հետևյալ կերպ:

Առաջին, առարկություն այլազգիների դեմ և պատասխան նրանց ընդդիմախոսությամբ, որոնք Անհրաժեշտությունը և ճակատագիրը, չարն ու բարին Աստծուն են վերագրում: Նաև ընդդեմ մանիքեցվոց և հրեաների: Երկրորդ, ընդդեմ Արիոսի, հոգեմարտների, Նեստորի, երկաբնակների: Երրորդ, Սուրբ Դիոնիսիոսի ճշմարիտ աստվածաբանության մասին՝ համառոտ ցուցումներով: Չորրորդ, վեց օրերի և ամբողջ աշխարհի արարման մասին: Հինգերորդ, մարդու լինելիության մասին: Վեցերորդ,

արարածների մասին ի սկզբանե՝ ըստ Մովսեսի հինգ գրքերի պատմության կարգի: Յոթերորդ, Հեսուի և դատավորների, հինգ թագավորությունների մասին՝ համառոտ: Ութերորդ, Աստծո մարդեղության մասին՝ ըստ նոր կտակարանի: Իններորդ, զանազան հարցումներ՝ նոր եկեղեցու մասին: Տասներորդ, Աշխարհի փոփոխման և ավարտի, հարության և հատուցման դատաստանի մասին:

Ահա սրանք են տասը հարցերի նպատակները: Իսկ տեսականը և կատարողականը լինելու է սրանց պատասխանը՝ ընդդիմախոսությամբ և հասնելը մեր եկեղեցու իմաստասերների ձեռք բերած ճշմարտությանը:

Իսկ այս գրքի պատճառը եղա ես՝ ապիկար, տխեղծ ձեռքով և տկար անձով Գրիգոր Բանասերս, աշակերտներից մեկի՝ ուղղահավատ Ատոմի խնդրանքով և անվանեցի գիրքս այս՝ ըստ բովանդակության՝ Հարցմունք Գրիգոր սպասավորի:

Եվ սրա գրելու պատճառները երեքը եղան: Նախ՝ վերոհիշյալ Ատոմը, որ բազում անգամ աշակերտներիս կողմից խնդրեց և հնար չեղավ ընդդիմադրել: Երկրորդ, երկնչեցի Աստվածախոսից պատժի արժանանալ հավատացյալներից քանքարը թաքցնելու համար, որովհետև ասում է, այն գանձը, որ կուլ են տվել, դուրս է գալու նրանց որովայնից, ովքեր Աստծո խոսքը սովյալներից թաքցրել են: Երրորդ, որպեսզի իմ աշխատությունը միայն ներկայիս լսողների համար չլինի, հոգ տարա, որ գրչով ավանդեմ նաև հետնորդներին՝ աղերսելով, որ յուրաքանչյուր ոք, ո՛վ կընթերցի սրա էջերը, Աստծուն թող իմ հասցեն մաղթանքներ մատուցի:

Արդ, այս աշխատանքս ձուլեցի ի Քրիստոս կանգնեցված վեմին և ողջ շինվածքը չորս սյուներով հաստատեցի: Առաջին սյունը առաքելական քարոզությամբ կառուցեցի, երկրորդը՝ մարգարեների վկայություններով, երրորդը՝ ճիշտ մեկնություններով և չորրորդը՝ ընթերցողների հավանությամբ և ճշմարտասիրությամբ:

Եվ ոչ ոք թող չկասկածի՝ մտքում երկբայելով, որ կարող է սրբերի խոսքերից հավաքվածը թյուրված լինի: Եվ ավելացնեմ, որ մենք վարվել ենք ոչ թե ըստ իմաստասերների, որոնց գրքերում բազում են սխալները, և ես ինքս գիտեմ նրանցում պակասն ու շատը, անկարգն ու կրկնվելը, որոնք պարզվել են նաև հետաքննողների քննությամբ, այլ հոգ ենք տարել՝ ըստ ճշմարիտ դավանության, որպեզի ոչ մի մեղադրանք չլինի մեզ հետ միասնական համաձայնության եկածների նկատմամբ և ոչ էլ՝ լուրջ ուսումնասիրողների կողմից:

Նաև համառությամբ աղերսում եմ կամայականորեն ոչինչ չթյուրել, ինչպես նրանք, որ սովոր են եղծել և խեղաթյուրել Սուրբ գրքերը, և այդպիսի իրենց անձը դատապարտության մատնել, որովհետև գրված է, որ եթե մեկը միտումնավոր որևէ բան է ավելացնում դրանց, ապա Տերը կավելացնի նրա վրա բոլոր այն հարվածները, որ գրված է Սուրբ գրքում, իսկ եթե նույն կերպ պակասեցնի, ապա ինքը ևս կպակասի կենաց գրքից՝ գրված այս գրքում: Ամեն, եղիցի~, եղիցի~:

Այլև կենաց գրքում անջնջելի հիշատակությամբ թող գրվեն ուշիմ մտքով և հոգացող օրինակողների անունները»:

«Յիշատակարան

Արդ՝ ես վերջին ծնունդս եկեղեցւոյ և տրուպս բանասիրաց, Գրիգոր պիտակ անուն խնդրօղ բանին. բացայայտեցի զբանս Հարցմանց ի լուսաւոր բանից վարդապետաց եկեղեցւոյ: «Ի խնդրոյ ումեմն բանասիրի Ատոմի ուղղափառի: Որ ի վաղուց հետէ բազումս թախանձէր: Եւ վասն իմոյ տկարութեան և ժամանակիս վրդովման զխնդիրն յապաղէի: Եւ ապա ի սէր և անձուկ ժտելոյ նորին, ապաստանեալ ի նոյն որ զօրացոյց զտկարս, ձեռն ի գործ արկեալ աւարտեցաւ բազում միջոցաւ. և փախստեամբ ի տեղիս. և մեծ ջանիւ փութացեալ:

Որ և ոչ ժամանեաց ի կատար բանիս վերոյ ասացեալ խնդրօղն: Այլ ի հասարակ գրոյս՝ հասարակեաց և նա զկեանս առօրեայ. հասեալ ի գանձ իմաստից և յաղբիւրն գիտութեանց: Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ամէն:

Ա՛րդ՝ եղև զրաւ բանիս, ի շրջագայութեան Հայկազեան Տօմարի, պիսգ թուի: Ընդ հովանեաւ երկնահանգէտ մեծարագոյ ուխտի Սիւնեաց նահանգի: Առաքելական աթոռոյ սուրբ առաքելոյս. և այլ շրջակայ հրեշտակաբնակ սուրբ Մենաստանեայց: Որոց խնամօք ամրացեալ փրկեսցուք յամենայն փորձութեանց ամէն: Իսկ լուծումն հարցմանցս այսոցիկ, ո՛չ ամեննին օտարաձայն աւելորդս խուզեալ. և ո՛չ գեղջուկ իմն աշխարհական խօսից յարմարեալ: Այլ զպիտանիս եկեղեցւոյ և վարդապետաց ոգէշահ խնդիր հաւատոյ միա՛յն հոգ տարեալ: Ուղղակի ճշգրտութեան և անըստգիտ իմացման: Բովանդակեալ ոչ զամենայն որ ամենեցունց է գիտելի. այլ զբանս բազումս որ բազմա՛ց է պիտանի և խնդրելի:

Արդ՝ է՛ ինչ ի սմա հաւաքեալ ի լուսաւոր բանից վարդապետաց սրբոց ըստ գրոյն կամ իմացուածոյն: Եւ է՛ ինչ ի ներգործութեանց հոգւոյն աստուծոյ շնորհաց. որ ծածկէ՛ յիմաստնոց

և յայտնէ տղայոց յիւրաքանչիւր ժամանակս ըստ կամաց իւրոց: Եւ թէ այս և թէ այն, դու ընկա՛լ զինդիր մտաց քոց առանց ամենայն երկբայութեանց. իբր ի միոյ կենեղուտ աղբերէ կենաց ուռճալրացեալ և պտղաւետեալ: Ի փառս և ի Գովեստ նորին Տնկագործի և Առաջնորդի:

Ձոր և ես զօրէն մշակաց բազմահաւաք պտղոց. կամ փունջ մի անուշահոտ բազմերանգ ծաղկանց. կամ չնչին թռչնոյ զխորիսիս մեղու. կամ որպէս զլոմայս այրւոյն տառապեալ գոյիւ:

Աղերս ընծայեցի ի գանձանակ ճոխութեան ձերդ մեծութեան. իմաստասէր և ճշմարտասէր եկեղեցոյդ Հայաստանեայց և ընթերցասէրդ մտաց:

Որ և աղաչեմ զբարեմիտ հանդիպօղտ՝ եղբայրական սիրով հաւանիլ. զպակասն լնուլ և զաւելիսն կշռել: Եւ պիտանեացն՝ փառս վերընծայել այնմ, որ փառաւորեալն է ի պարգևս իւր. իսկ զանպիտանսն ներել մերոյ փոքր ընկալ անօթոյ և դանդաղկոտ փութոյ:

Դարձեալ, յերես անկեալ արտասուալի դիմօք հոդս և փռշի՝ սուրբ գարշապարաց ձերոց, աղերսեմ ի խորոց սրտէ զհարազատ գութ հարց և եղբարց մեր հոգևորաց: Ձի կա՛թ մի արտասուաց ի կաթիլ դուլէ ձե՛րդ մաղթանաց ցօղեսցի ի գերեզման հոգւոյ իմ տառապանաց: Եւ լուսսցէ զբազմաշարաւ զազրացեալ ոսկերս՝ մեղօք մեռելոյս: Ձի թերևս վասն ձեր սիրալիր մաղթանացդ՝ գտայց ողորմութիւն յամենողորմ փրկչէն մերմէ:

Այլ և վարժապետին իմոյ և մեծ հռետորի հայոց, Յոհաննու Որոտնեցւոյ, եղիցի ի սմա յիշատակ մաղթանաց մասին օրհնութեան. և վիճակ ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս: Ձի նա՛ ծնաւ զմեզ ըստ բանի՝ բազմաջան երկօք. կրթեալ ի մամուլս վարժարանի

և ի յոյսն կենդանի: Որ և ձեզ յիշողացոյ և մեզ յուսողացս առհասարակ ողորմեսցի բարերար և բազում ողորմ մարդասէրն աստուած և տէրն մեր յիսուս քրիստոս ամէն:

Այլ և գերջանիկ գաղափարօղոյ մաղթեմ. որք ընդօրինակէք զգիր հարցմանցս այսորիկ, գրել և զսակաւ յիշատակս այսոցիկ: Որպէս զի և դուք լիջիք գրեալ ի գիրն կենդանեաց ա՛մէն»⁴:

«ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ»

Արդ, ես՝ վերջին ծնունդս եկեղեցու և նվաստ ուսումնականս, Գրիգոր պիտակ անվամբ, հետամտողը խնդրի, ստեղծեցի «Գիրք հարցմանց»-ը եկեղեցու վարպետների լուսավոր գրքերից, Ատոմի՝ ուղղադավան ուսումնասերի խնդրանքով, որը վաղուց ի վեր բազմիցս թախանձում էր: Եվ իմ տկարության ու ժամանակի վրդովված լինելու պատճառով հապաղում էի կատարել խնդրանքը: Ապա ի սեր նրա, և քանի որ համառորեն խնդրում էր, ապաստանելով նրա մոտ, որ զորացրեց տկարիս, ձեռնարկեցի և ավարտեցի [գիրքն այս] մեծ ջանքերով, տեղից-տեղ փախչելով, շատ ճիգեր ներդնելով:

Եվ վերոնշյալ պատվիրատուն չհասավ գրքի ավարտին, այլ [այն ժամանակ, երբ գրված էր] գրքի կեսը, կիսվեց և նրա երկրային կյանքը, որտեղ նա հասել էր իմաստության գանձին ու գիտության աղբյուրին, որի հիշատակը օրհնությամբ լինի, ամէն:

Արդ, գիրքն այս ավատվեց Հայկազյան տոմարի 846 թվականին (1397թ.), Սյունյաց նահանգի երկնամատույց մեծահարգ Ուխտի, Սուրբ առաքյալների առաքելական աթոռի և շրջակա մյուս

⁴ Գրիգոր Տաթևացի, նույնը, էջ 772-773:

հրեշտակաբնակ սուրբ մենաստանների հովանավորությամբ, որոնց խնամածությամբ ամրանալով՝ փրկվում ենք բոլոր փորձություններից, ամեն:

Իսկ հարցումների այս գրքում ամեն օտար բան չէ, որ խուզել ենք, ոչ էլ հարմարեցրել ենք գեղջուկ աշխարհական խոսքին, այլ հոգ ենք տարել միայն եկեղեցուն և վարդապետներին պիտանիի՝ հավատի խնդրի համար. [հոգ ենք տարել նաև] ուղիղ և ճշգրիտ, անթերի իմացման համար՝ շարադրելով ոչ թե այն, որ բոլորը գիտեն, այլ բազմապիսի բաներ, որ շատերին է պիտանի ու ցանկալի:

Արդ, սրա մեջ բաներ կան, որոնք քաղված են սուրբ վարդապետների լուսավոր թղթերից՝ [դիմելով] կամ գրքերին, կամ՝ [բանավոր] իմացությանը: Եվ բաներ էլ կան, որոնք [շարադրվել են] Աստծո Հոգու շնորհների ներգործությամբ, որոնք իմաստուններից թաքցնում և ժամանակ առ ժամանակ մանուկներին է հայտնում՝ ըստ յուր կամքի: Եվ թե սա, թե նա, դու ընկալի՜ր բոլորովին առանց երկբայելու քո մտքում, իբրև միևնույն Կենաց կենդանարար աղբյուրից գորացած և պտղավորված ի փառս և ի գովեստ նորին Տնկազործի և Առաջնորդի:

Եվ ես բազմաթիվ պտուղներ հավաքող մշակի նման, իբրև անուշահոտ բազմեղանգ ծաղիկների մի փունջ, կամ իբրև փոքրիկ թռչնի՝ մեղվի, մեղրահաց, կամ իբրև տառապալից կյանքով [ապրող] այրու մանրադրամ, Ձերդ մեծության՝ իմաստասեր և ճշմարտասեր Հայաստանյայց եկեղեցու և ընթերցասեր մտքերի ճոխ գանձարանը տուրք ընծայեցի, որի համար աղաչում եմ բարեմիտ ընթերցողներիդ հավանություն տալ եղբայրական սիրով, պակասը լրացնել, իսկ ավելորդը մի կողմ թողնել և պիտանիի համար փառք

տալ նրան, որ փառավորն է իր պարգևների մեջ, իսկ անպիտանի համար ներել մեզ՝ փոքրընկալ անոթ և ծանրամիտ լինելու համար:

Ապա արտասովալից դեմքով երեսնիվայր ընկած հողի և փոշու մեջ և ձեր սուրբ ոտքերի առաջ, ի խորոց սրտի աղերսում եմ ձեր գութը՝ իմ հարազատ հոգևոր հայրե՛ր ու եղբայրնե՛ր, մի կաթիլ փոքրիկ արտասուքով ցողե՛ք իմ տառապալից հոգու գերեզմանը և թրջե՛ք մեռելային մեղքերով պղծված իմ թարախալից ոսկորները, որ միգուցե ձեր գթառատ մաղթանքների շնորհիվ կարողանամ ողորմություն գտնել Ամենաողորմ մեր Փրկչից:

Այլև իմ վարժապետի և Հայոց մեծ հոռետորի՝ Հովհան Որոտնեցու, հիշատակի մաղթանքները լինեն օրհնությամբ և լույսի վիճակն ընկնի նրան՝ սրբերի ժառանգությունից, քանզի նա ծնեց մեզ Բանի նմանությամբ՝ բազմաջան չարչարանքով, կրթելով դպրության և կենդանի հույսի համար:

Եվ ձեզ էլ՝ հիշողներիդ և մեզ ուսումնասիրողներիդ առհասարակ թող ողորմի բարերար և բազմաողորմ մարդասերն Աստված և Տերը մեր Հիսուս Քրիստոս, ամեն:

Այլև երջանիկ օրինակողներիդ, ովքեր, որ ընդօրինակեն «Գիրք հարցմանց»-ն այս, մաղթում եմ, այս փոքրիկ հիշատակարանն էլ գրել, որպեսզի դուք էլ գրվեք Կենաց գրքում, ամեն»:

Резюме

"Книга вопрошений" Григора Татеваци и толкование Библии

В литературном наследии Григора Татеваци имеется значительное число толкований и анализов, которые представляют собой

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ ԵՎ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄՆԵՐ

Հայերենում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք տեղ չեն գտել ստուգաբանական բառարաններում կամ տեղ գտնելուց հետո էլ համարվել են անհայտ ծագման, և կամ դրանց համար ստուգաբանություններ են առաջարկվել վերապահումներով ու կասկածներով: Այդպիսի բառերի նորովի ստուգաբանությունը՝ հիմնված ոչ միայն հնչյունական համապատասխանությունների, այլև բովանդակային վերլուծության և իմաստային հանրույթների բացահայտման վրա, հաճախ տալիս է նոր, հետաքրքիր արդյունքներ՝ հնարավորություն ընձեռելով այդ բառերի մեծ մասը բխեցնելու հնդեվրոպական նախալեզվի հայտնի արմատներից:

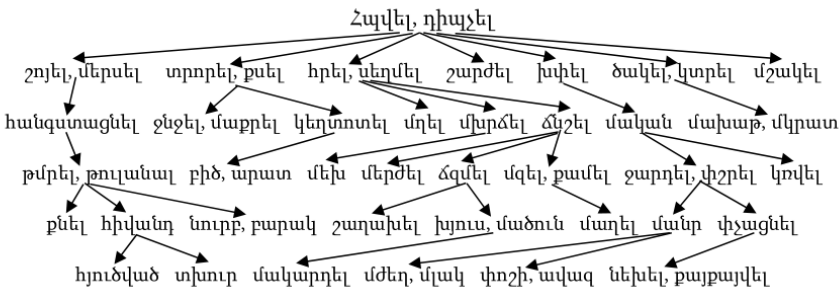
Շարունակելով հ.-ե. *smē- (*smeī-, *sm-ei-) «քսել, շփել, տրորել, քերել» արմատից ու նրա ածանցյալ (աճականներով ընդլայնված և ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով ձևավորված) տարբերակներից բխեցվող հայերեն մի շարք բառերի (*մերսել, մարզել, մաշտել, մշտել, մշտիկ, մշուր, մշոշ, մշակել, մարմանդ, մարմաշ, մրափ, մուզ, մզել, մերժել* և այլն) նորովի ստուգաբանությանը նվիրված մեր մի հոդվածում¹ ներկայացված պրպտումները՝ ստորև անդրադառնում ենք հ.-ե. նույն արմատից ծագած հայերեն բառերի ևս մի խմբի:

¹ **Հ. Զաքարյան, Ստուգաբանական փորձեր և ճշգրտումներ** – «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», հմ. 2, Ե., 2017, էջ 71-79:

3. Պոկորնու բառարանում տրված այդ *smē- (*smeī-, *sm-ei-) «քսել, շփել, տրորել, քերել, սրբել, մաքրել; փաթեթել, լցնել, սեղմել, ճնշել, հափշտակել, խլել» պարզական արմատի (№ **1785**) ² *s- սկզբնահնչյունը անկայուն է (սահող *s-) և ժառանգ ձևերում շատ հաճախ ընկնում է: Այս պարզական արմատի աճականով ընդլայնումները և ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով փոփոխակները նույն բառարանում տրված են մասամբ այդ նույն բառահոդվածում՝ *smeid-/*smidjo-, *smē(i)k-/*smīk-, *smē(i)g-/*smīg-, *(s)mēu-/*(s)məu-/*(s)mu-, մասամբ՝ առանձին բառահոդվածներով՝ *mer-5, *merə- «քսել, տրորել, շփել, սրբել, մաքրել; փաթեթել, լցնել, սեղմել, ճնշել, խլել» (№ **1296**), *mağ- «սեղմել, մամլել, հունցել, շաղախել» (№ **1208**), *mağh- «կովել, մարտնչել, պայքարել» (№ **1209**), *mai-2 (*moi-?) «քսել, կեղտոտել, անմաքուր» (№ **1211**), *māk-2 «հունցել, շաղախել, տրորել, սեղմել, մամլել» (№ **1214**), *mei-k- (և *mei-ğ-?) «հարել, խառնել» (№ **1251**), mel-1 (smel-), melə-, mlē-, mlū- «աղալ, մանր, նուրբ» (№ **1257**), melk-1 «շփել, տրորել, քերել» (№ **1270**), men-2 «տրորել, ճնշել, սեղմել, քայլել» (№ **1278**), men(ə)k- «հունցել, շաղախել» (№ **1286**), menth-1, meth- «հարել, խառնել» (№ **1290**), (mer-3), mor-(u)- «սևացնել, մուգ բիծ» (№ **1294**), mer-6, mer-s- «անհանգստություն, գայրույթ» (№ **1297**), merğ-1 «պլոկել, մաքրել, ջնջել» (№ **1301**), merk-2, mork- «մռայլ» (№ **1306**), meų-2, meųə- «շարժել, հեռացնել» (№ **1310**), meug-2, meuk- «սահել, շարժվել» (№ **1313**) և այլն:

² Փակագծերում նշված են 3. Պոկորնու *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Bern-München, 2005) բառարանի առցանց տարբերակի բառահոդվածների հերթական համարները (<http://www.proto-indo-european.ru/dic-pokorny/>):

Հ.-ե. *smē- (*smeī-, *sm-ei-) արմատը դուստր լեզուներում լայնորեն ճյուղավորվել է ոչ միայն ձևային, այլև իմաստային զարգացումներով: Ահա իմաստային զարգացման մի համառոտ ուրվագիծ՝ ըստ Յ. Պոկոռնու ներկայացրած նյութերի (տե՛ս գծանկարը):

Նշված իմաստային անցումների և գիտականորեն ճանաչված հնչյունական օրենքների սահմաններում են տեղավորվում չստուգաբանված կամ փոխառյալ համարվող հայերեն մի շարք բառեր, որոնք առաջարկում ենք բխեցնել հ.-ե. վերոհիշյալ *smē- (*smeī-, *sm-ei-) «քսել, շփել, տրորել, հրել, քերել, աղալ, շաղախել, սեղմել, խրել, փշրել, մանր, նուրբ, թեթև» արմատից ու դրա ածանցյալներից: Այդ բառերը խմբավորված են ըստ իմաստային դաշտերի:

Նախ տրված են իմաստային տվյալ փնջի բառերը՝ ամեն մեկն իր տարբերակ(ներ)ով (եթե կարևոր են), բառակազմական բանաձևով (եթե բառը բաղադրյալ է), բառարաններում գրանցված իմաստներով, ածանցյալ(ներ)ով (եթե կան և կարևոր են), մեր առաջարկած նոր ստուգաբանության բանաձև(եր)ով: Ապա նշված

են հ.-ե. պարզական արմատը՝ տվյալ փնջի բառերին համապատասխանող իր իմաստներով, և տվյալ բառափնջի իմաստային դաշտը: Այնուհետև ամեն բառի համար ներկայացված է նրա ստուգաբանության մինչ այժմ եղած վիճակը՝ աղբյուր բառարանների նշումով: Վերջապես տրված են տեղեկություններ տվյալ փնջի բառերում առկա ածանց(ներ)ի մասին: Ամեն մի բառափնջի համար տողատակում տրված են 3. Պոկոռնու և այլ ստուգաբանական բառարաններից բերված հայերեն և այլալեզու գուգահեռներ: Շարադրանքի այս կառուցվածքը երբեմն մասամբ խախտված է ըստ նպատակահարմարության: Ահա այդ բառերը:

Մբեղ (մռեղ) (մր+եղ) «հարդի փռչիացած մանրուք՝ մղեղից խռռր, հարդից մանր», **մբեղել** «փռչացնել, քանդել, ոչնչացնել» [$^{<}(s)m\bar{o}-r-$], **մամուր** (մամ+ուր) «1. ռանդված տաշեղ, 2. քերոցի մանրացրածը՝ փշրածը» [$^{<}(s)m\bar{a}-m-$], **մունգ** «հարդի հողախառն մանրուք» [$^{<}(s)m\bar{o}-n-g\bar{h}-$] (բոլորն էլ՝ $^{<}(s)me-$ «աղալ, շաղախել, մանր, նուրբ» արմատից):³ Այս խմբի բառերը առնչվում են փշրելու և խառնելու գործողություններին (նշանակում են գործողություն կամ դրա արգասիք): Մրանցից առաջինը Հ. Աճառյանը համարել է **մղեղ** «փռչի, մոխիր, մաղուք» ($^{<}mol-$ «մանրել, փշրել») բառի տարբերակ

³ Հմմտ. հ.իսլ. *merja* «խփել, ջարդել, մանրել, փշրել»; իտթ. *marriattari* «կտրտված, մանրված», սերբ. *m̃va* «փշրանք», ն.իսլ. *mor* «փռչի, աճյուն», արլ.ֆրիզ. *murt* «փխրուն զանգված, փռչի», շվեյց. *murz*, *morz* «մանր կտորտանք», հ.հնդկ. *maṣam*, *maṣīm kar-* «փռչիանալ», *maṣi-*, *maṣī* «փռչի», հ.բ.գերմ. *morsāri* «1. հավանգ, սանդ, 2. շաղախ», մ.գերմ. *zermorschen*, շվեյց. *morsen*, *mürsen* «փշրել», ն.գերմ. *morzelen* «տրորել» (№ **1296**), մ.իռլ. *men* «ալյուր, փռչի» (№ **1278**), հայ. *մնշել* «ճմլել, տրորել, շաղել» (ՀՄԲ, 531), նան. լատ. *mīca* «փշուր», նորվ. *mugg* ($^{*}muwwa-$) «թեփ, սղոցուկ» (№ **1785**):

(**ը-դ** տարնմանությամբ առաջացած), երկրորդն էլ՝ դրա ածանցյալ (ՀԱԲ, 3, 331-332): Սակայն Ս. Մալխասյանը իմաստով հստակ տարբերակել է **մդեղ** և **մրեղ (մռեղ)** բառերը (Մալխ., 3, 375): Հետևաբար դրանք հայերենի մակարդակում նաև արմատով են տարբեր: Երրորդ բառը (*մամուր*) կասկածով ստուգաբանել է Գ. Զահուկյանը՝ համարելով կրկնավոր [***mā-mōr-**] (ՀԼՊ ԵԺ, 139): Մեր վարկածը փոքր-ինչ տարբեր է սրանից. համարում ենք ոչ թե կրկնավոր, այլ ածանցավոր կազմություն: Չորրորդ բառը (*մունգ*) ստուգաբանական բառարաններում չկա. վերցրել ենք այլ բառարաններից (Մալխ., 3, 246, 363, ՀԼԲԲ, 4, 20): Այս բառերում առկա **-եղ (-էղ)** ածանցի համար հմմտ. *տաշեղ, ասեղ, ուղեղ, -ուր/-իր* ածանցի համար՝ *փշուր, մրուր, բլուր, բարուր, կտուր, մոծիր, թմիր, խտիր* (տե՛ս նաև Զահ.-98, 15-16):

Մորեխ (մորեախ, մարախ, մուրեխ, միրիխ) (մոր+եխ) «վնասատու ուղղաթև միջատ» [*** (s)mo-r-**, *** (s)mā-r-**, *** (s)mō-r-**, *** (s)mē-r-**], **մծեխ (մծեղ, մրծեխ, մծիկ)** (մծ+եխ, մրծ-եխ, մծ-իկ) «խայթող մանրիկ միջատ» [*** (s)mo-(r)-gʷh-**], **մոծակ** (մոծ+ակ) «թևավոր արնախում միջատ» [*** (s)mo-gʷ-**], **մլակ** (մլ+ակ) «խայթող թևավոր մանր միջատ» [*** (s)mo-l-**], **մամուկ** (մամ+ուկ) «սարդ» [*** (s)mā-m-**], **մաթիլ** (մաթ+իլ) «1. մանր ոջիլ, 2. (փխբ.) նիհար, վտիտ» [*** (s)mā-t-**] (բոլորն էլ՝ *** (s)me-** «տրորել, ճզմել, սեղմել» պարզական արմատից):⁴ Այս խմբում միջատ նշանակող բառեր են:⁵

⁴ Հմմտ. հայ. *մոր(ս)*, *մուր* «փաղեծ, թունավոր միջատ» (ՀՄԲ, 535, Աղաբ., 138-139), *մրջին (մրջիմն)* (ՀՄԲ, 543, Աղաբ., 129-139), *մողես (մողեզ)* «փլեզ» (N° 1257, ՀՄԲ, 533), *մլուկ* «փայտոջիլ», *մղմող* «ցեց» (ՀԱԲ, 3, 225, *մալ* «մանրել, փշրել» բառահոդվածում), *մեց (մէց)* «ցեց, ոջիլ, որդ» (Աղ., 119-120), գոթ. *malō*, հ.իսլ. *molr* (***molu-**) «թիթեռ, ցեց», հ.բ.գերմ.

Սրանցից առաջինը (*մորեխ*) Հ. Աճառյանը Հ. Հյուբշմանի հետևողությամբ համարել է փոխառություն պահլավերեն ենթադրյալ *maḍax ձևից (ՀՄԲ, 3, 274), սակայն այդպես կարող է բացատրվել միայն **մարախ** տարբերակը, իսկ միջնադարյան **մորեախ**, արդի գրական **մորեխ** և բարբառային **մուրեխ**, **միրիխ** տարբերակները հակասում են այդ ստուգաբանությանը: Երկրորդը (*մժեխ*, *մժեղ*) Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել, իսկ Գ. Ջահուկյանը կասկածով կապել է *mu- բնաձայնական արմատի հետ (ՀՄԲ, 526): Աճանցի **-եղ** տարբերակը կարելի է դիտարկել որպես **-եխ**-ի ձայնեղացման հետևանք կամ էլ առանձին ածանց: Երրորդը (*մոճակ*) Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն կովկասյան լեզուներից (ՀՄԲ, 3, 341), իսկ Գ. Ջահուկյանը կասկածով համարել է բնաձայնական կազմություն, որ զուգահեռներ ունի թե՛ հ.-ե., թե՛ կովկասյան լեզուներում (ՀՄԲ, 526): Այս տարաձայնությունը բավարար հիմք է նոր ստուգաբանություն առաջարկելու համար: Իսկ հ.-ե. և կովկասյան լեզուների համապատասխան ձևերի նմանությունը կարելի է բացատրել նոստրատիկ ընդհանրությամբ: Չորրորդ և հինգերորդ բառերը (*մլակ*, *մամուկ*) չկան

mil(i)wa «տիգ», հ.հնդկ. malūka- «որդանման», ն.բ.գերմ. Molch «մոդես» (№ **1257**), հ.վ.գերմ. moll(e) «սալամանդր» (ՀՄԲ, 533), ալբ. morr «ոջիլ» (№ **1296**), լատվ. smidzis «տիգ, լու» (№ **1785**), նաև՝ ալբ. mize «մոճակ», ռուս. мошка «մժեղ, մլակ», myxa «ճանձ» (Ցիգ., myxa), իսպ. [mosquito](#), արմ.ֆլամանդ. [meuzie](#) «մոճակ», լատ. [musca](#), լիտվ. [musė](#) «ճանձ» (ՎԲՄ, [mosquito](#)), անգլ. **moth**, հոլ. **mot**, գերմ. **Motte** «ցեց» (ՎԲՄ, **moth**):

⁵ Իմաստային անցման համար հմմտ. *խլէզ* «մոդես», *խղունջն* «խխունջ», *կրեայ* «կրիա», *կողինջ* «լպրտուկ», *կարիճ*, *խեցգետին*, *խէչափառ* «ծովախեցգետին» [բոլորը *(s)ke- < *sek- «կտրել, ճեղքել, մանրել» արմատից (ՀԶ-1, ՀԶ-2)]:

ստուգաբանական բառարաններում. վերցրել ենք այլ բառարաններից (Մալխ., 3, 246, 341, ՀԼԲԲ, 4, 20, 61): Վեցերորդը (*մաթիլ*) համարվում է անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 3, 223, ՀՄԲ, 500): Այս խմբի բառերում առկա **-իլ** ածանցի համար հմմտ. *ռջիլ, կաթիլ, փաթիլ*, (տե՛ս նաև Ջահ.-98, 26), **-ելի/-աիլ/-իի** ածանցի համար՝ *գոռելի, կեննելի, շաղաի, հաճաի, խիզաի, -աղ* ածանցի համար՝ *խաղաղ, հապաղ, հոտաղ, կենցաղ, կախաղան, փակաղակ* (տե՛ս նաև Ջահ.-98, 9):

Մտղել «ուժգին հրել» [^{*}մղտել <^{*}(s)mu-l-d- (դրափոխությամբ) <^{*}(s)meu- «հեռացնել, տեղից շարժել»]:⁶ Հ. Աճառյանն այս բառի հավաստի ստուգաբանություն չի տվել (ՀԱԲ, 3, 355-356): Գ. Ջահուկյանն այս բառը անհայտ ծագման է համարել, սակայն համենայն դեպս նշել է, որ կարող է կապ ունենալ **մղել** (*mu-l-) բառի հետ (ՀՄԲ, 542): Այս բառը Ս. Մալխասյանցը բացատրել է որպես «մխտել, ուժով մղել, հրել, շարժել» (Մալխ., 3, 373): Այս բացատրության մեջ օգտագործված է **մխտել** բառը, որը նույն բառարանում հղված է **մխթել** բառին, սա էլ բացատրված է որպես «մշտել, հրել, բոթել» (Մալխ., 3, 342): Ահա այս **մխտել** բառը կարելի է նույնացնել **մտղել**-ի ***մղտել** ենթադրյալ նախաձևին (**տ** սաստկական ածանցով), որի **ղ**-ն հաջորդ **տ**-ի ազդեցությամբ իլացել է: Այսպիսով հաստատվում է Գ. Ջահուկյանի ենթադրությունը՝ **մղել – մղտել** կապի վերաբերյալ: Ս. Մալխասյանցի բառարանում կան նաև **մլել** «մղել, կոխել, մտցնել, խոթել, հրել, բոթել, հեռացնել, վոնդել» և

⁶ Հմմտ. նաև՝ լատվ. mācu, makt «հրում, ճնշում, տանջել, տառապանք», չեխ. mačk-ám, -ati «ճնշում, սեղմում» (№ **1214**), կիմր. maeddu հարվածել (№ **1208**), հ.հնդկ. mivati «հրում է, մղում է», լատ. moveo «շարժել, հեռացնել, թափ տալ» (ՀՄԲ, 538):

մլշտել, մլշկել «մղել, բոթել, հրել» (Մալխ., 3, 341, ՀԼԲԲ, 4, 61) բառերը, որոնք Հ. Աճառյանը համարել է **մղել** բառի գավառական տարբերակներ (ՀԱԲ, 3, 355-356): Սրանցում առկա **-շտ-/-շկ-** մասնիկը սաստկական կամ բազմապատկական ածանց է (հմմտ. *խառնշտել, ավրշտել, թռռմշկել, խորշկել, պաղշկել* և այլն, իսկ **-շտ-/-շկ** հերթագայման համար հմմտ. *արշտոտալ/արշկոտալ*):

Մաղ «գտիչ» [**<*(s)mə-/- <*(s)me-** «աղալ, մանր, նուրբ»]:⁷ Այս բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 236-237): Գ. Ջահուկյանը համարել է անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 503), սակայն **մղեղ** բառահոդվածում նշել է, որ *mel- «ջարդել, մանրել, աղալ» արմատից է նաև **մաղել** բառը (ՀՄԲ, 530): Նմանատիպ հղում կա նաև **մուլ** «աղում, սեղմում, ճնշում» բառահոդվածում՝ առանց պարզաբանման (ՀՄԲ, 537): Նկատենք, որ **մաղ** բառի **մաղել** ածանցյալը ունի ոչ միայն «մաղով անցկացնել, մաքրել, գտել», այլև «մանր կաթիլներով կամ փաթիլներով թափվել, շաղել» իմաստը (ԱՀԲԲ, 960): Նույն արմատից են ածանցված նաև **մաղիկ-մաղիկ** «մանրակաթիլ, հանդարտ, բարակ» (Մալխ., 3, 244), **մաղմաղ** «1. մարմանդ, հանդարտ վառվող, 2. տաք մոխիր» բառերը (Մալխ., 3, 245): Ստուգաբանորեն սրանց հետ կարելի է կապել նաև **մաղտվել**

⁷ Հմմտ. հայ. *մեղմ* «հանդարտ, կամաց» (ՀԱԲ, 3, 301, ՀՄԲ, 522), կիմր. blydd «մեղմ, փափուկ», հ.բուլղ. млад «մատղաշ», ռուս. мѡлѡтъ «մանրել, փշրել, աղալ», լիտվ. smulkmė «մանրուք», բրետ. bleud, ալբ. mjel, հ.իսլ. mjöl, ն.բ.գերմ. Mehl, հուն. μάλευρον «ալյուր», μαλθακός «մեղմ, փափուկ, փափկասուն» (№ 1257), նաև՝ հայ. *մարմանդ* (Հ. Զաքարյան, նշվ. աշխ.), հ.իսլ. mugga «մանր անձրև», (№ 1313), ռուս. мѡтать «շռայլել, շաղ տալ» (№ 1290), մ.բ.գերմ. murz «մնացորդ» (№ 1296):

«ցրիվ գալ, տարտղնվել» բառը (Մալխ., 3, 245)՝ կազմված տ սաստկականով:

Նույն խմբին են հարում «ջարդել, տրորել, քսել» իմաստներից ածանցված նաև **մլոզել** (մլ+ոզ-) «1. քսելով կեղտոտել, 2. (փխբ.) քաղցր խոսքերով համոզել» [^{*}մուլ- <^{*}(s)մօ-/-], **մալեզ** (մալ+եզ) «շրեշ, խյուս, սոսինձ», **մալաժոր** (մալ+ա+ժոր) «տրորված, ճզմված», **մաժաժոր** «հիվանդ, հիվանդոտ» (նախորդ բառից՝ առնմանությամբ) ⁸, **մաղաղկուն** (*մաղ+մաղ+կուն) «մտածկոտ, մտախոհ, թմրած» (կիսակրկնավոր) [^{*}(s)մօ-/-] բառերը (բոլորն էլ <^{*}(s)me- «աղալ, շաղախել, տրորել, մանր, նուրբ» պարզական արմատից): ⁹ Այս բառերից ոչ մեկը չկա ստուգաբանական

⁸ **Մալաժոր** և **մաժաժոր** թերևս բարդ բառեր են, որոնց երկրորդ՝ **ժոր** արմատը կարելի է կապել բարբառային **ժալ** «մի բանի մեջ թաթախվել, միբանոտվել» (ՀԼԲԲ, 2, 162) բայի **ժուռ/ժոռ/ժոր** արմատի հետ, որ իմաստով համարժեք է **-ոտ** ածանցին, հետևաբար **մալաժոր** կնշանակի «մանրոտված», **մաժաժոր**՝ «հիվանդոտ»: Հմմտ. նաև **տապաժորել** «1. դիվահարվել, 2. սարսափահար լինել» (ՀԼԲԲ, 6, 135), **պալաժորել** «1. սիրտը կոտրվել, թախծից սրտաբեկ լինել, 2. տապալվել» (Մալխ., 4, 34):

⁹ Հմմտ. անգլ. melt «լուծել, հալեցնել» (ՎԲԱ), ռուս. мелкий «մանր», հուն. ὀμβλός «1. բույր, 2. թույլ, հյուծված», կիմր. malwoden «ցեխ», blin «հոգնած», լատվ. bīnēt «հյուծվել, նիհարել, նվաղել» (№ 1257), հուն. μαιώνω, ἐμείον «պղծել, կեղտոտել, ներկել», անգլ.-սաքս. māl «արատ, բիծ» (№ 1211), նաև լատվ. minu, mīt «տրորել, աղաղել», ռուս. мять, мну «տրորել, ճզմել, ճմուել» (№ 1278), լատ. mortārium «1. հավանց, սանդ, 2. կրաշաղախ», morbus «հիվանդություն, ցավ», կիմր. merw «թույլ, հիվանդ» (№ 1296), հ.բ.գերմ. gismāhteōn «հյուծվել», հայ. միծ «ցեխ, կեղտ, մթին», անգլ.-սաքս. smittian «արատավորել, վարակել», գոթ. ga-smeitan «քուրք», մ.բ.գերմ. smicke, sminke «շպար» (№ 1785), ռուս. мазь «քուրք», բրետ. meza

բառարաններում: Վերցրել ենք այլ բառարաններից (Մալխ., 3, 235, 241, 234, 246, 243): Սրանցից երկրորդը (*մալեզ*) Ս. Մալխասյանցը, հետևելով Հ. Աճառյանին, համարել է փոխառություն թրք. *melez* «խառնակ» բառից (Մալխ., 3, 235), սակայն նախ՝ հայերենը ձևով տարբեր է թուրքերենից, երկրորդ՝ թուրքերեն բառն ինքը փոխառություն է մեկ այլ լեզվից¹⁰: Ուստի ավելի հարմար է հայերեն այս բառը բխեցնել հ.-ե. նախաձևից: Այս խմբի բառերում առկա **-եզ/-ոզ** ածանցի համար հմմտ. *կոճղեզ, բզեզ, իլեզ, գոռոզ, տկլոզ, -կուն* ածանցի համար՝ *դիմացկուն, խաղացկուն, ծիծաղկուն*:

Մաքուր (մաք+ուր) «սուրբ» [^{*}(s)māk^w- <^{*}smē- «տրորել»¹¹, ձգմել, սեղմել]:¹² Կարելի է ենթադրել այս բառի ստուգաբանության

«հունցել» (№ **1208**), հայ. *մածուկ* «քսուք» (ՀՄԲ, 3, 228-230), ռուս. *марать* «կեղտոտել» (№ **1294**), հ.հնդկ. *marṇá-* «թուլլ, տատանվող» (№ **1286**):

1 ¹⁰ Տե՛ս **Հ. Աճառեան, Թուրքերենէն փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն**, Մոսկուա - Վաղարշապատ, 1902, էջ 224:

¹¹ «Տրորել – մաքրել» իմաստային անցման համար հմմտ. ռուս. *тереть* «տրորել, քերել», *стирать* «տրորելով լվալ՝ մաքրել՝ սրբել», գերմ. *scheuern* «1. քերել, տրորել, 2. լվալ, մաքրել», ասոր. *tamruq* «1. շփում, 2. մաքրում», հայ. *ջնջել* «1. խփելով ջարդել, կոտորել, 2. տրորելով՝ շփելով մաքրել» [^{*}guheniō- «խփել, ծեծել» (ՀՄԲ, 652)]:

¹² Հմմտ. նաև՝ *մկրտել* «ծիսական ջրով լվանալ» (ՀՄԲ, 529-530), լիտվ. *mùr(k)šlinu* «լվալ» (№ **1294**), հ.հնդկ. *mārṣti, mārjati, mṛjāti* «տրորել, լվալ, մաքրել», *vi-mṛgvarī* «մաքուր», *mṛṣtá-* «սրբել» (№ **1267**), հուն. *ἀμυσχρός, ἀμυχρός* «անբիծ, մաքուր, սուրբ» (№ **1313**), *σμήχω* «մաքրել, լվալ», *σμήν* (կատ. *σμήσαι*) «մաքրել, սրբել, շփել» (№ **1785**), *ὀμόργυνσι* «սրբել, մաքրել, լվալ» (№ **1301**), կիպր. հուն. *μυλάσασθαι* «լվացվել», հ.բուլղ. *myjo, myti* «լվալ», ռուս. *мыть (мою)* «լվալ, մաքրել», *мыло* «օճառ», մ.ս.գերմ. *müten* «երես լվալ» (№ **1309**):

նան **(s)māk^w-ro-* > *մաքու-ր* տարբերակը: Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը այս բառի հավաստի ստուգաբանություն չեն առաջարկել (ՀԱԲ, 3, 292, ՀՍԲ, 520): Սակայն իմաստային հանրությային անցումները (տրորել – սրբել) և այլալեզու զուգահեռները լուրջ հիմք են տալիս մեր առաջարկի համար: Այս բառի **-ուր** ածանցի համար տե՛ս վերը:

Մակարդ (մակ+արդ) «մերան, խմորիչ, լերդ, շաղախ»¹³ [*<*(s)mə-g^w-* «լերդանալ, խմորվել, շաղախվել» *<*(s)mə-* «տրորել, շաղախել»]:¹⁴ Այս բառի հավաստի ստուգաբանություն չեն առաջարկել ո՛չ Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 3, 231-232), ո՛չ Գ. Ջահուկյանը (ՀՍԲ, 501): **Մակարդ** բառի հետ իմաստով կապված է **մէրան** (**մայր+ան*) «մածունի կամ պանրի խմորիչ՝ մակարդ» բառը: Թե՛ն դա Հ. Աճառյանը կապել է **մայր** «մամ» բառի հետ (ՀԱԲ, 3, 247)՝ որպես դրա փոխաբերական կիրառություն, սակայն անհավանական չէ ենթադրելը համանունություն և դրա կապը *մակ-արդ* բառի առաջին արմատի հետ [*<*(s)mai-r-*]:

Մական (մակ+ան) «ձեռնափայտ, գավազան, ցուպ» [*<*(s)mə-g^w-*], **մկունդ** (մկ+ունդ) «մեծ նիզակ, գեղարդ, տեգ», **մկնդասեղ** (մկ+ունդ+ասեղ) «մախաթ», **մկդակել** (մկ+դակ-) «մախաթով վերմակ

¹³ **Մակարդ** բառի երկրորդ՝ **արդ** ածանցակերպը «կերպ, ձև, նման» իմաստով է գործածված: Ուստի **մակարդ** բառի բնիմաստը պիտի ենթադրել «լերդանման, լերդաձև», **մակարդել** բառինը՝ «լերդացնել»:

¹⁴ Հմմտ. հուն. μάκτρο «եկած խմոր» (№ **1208**), հ.հնդկ. ā-mīkṣā «կաթնաշոռ», օս. misin «թան», մ.իռլ. medg, կիմր. maidd, ն.կոռն. meith, հ.բրետ. mēgue, հ.իսլ. mysa «շիճուկ» (№ **1251**), նան լատվ. mīeles «խմորիչ» (№ **1211**), հ.հնդկ. nīr-mārga-(h) «շաղվել», մ.բ.գերմ. molchen, molken «կաթնաշոռ», ռուս. молозиво «դալ, առաջին կաթ» (№ **1267**):

կարելի»¹⁵ [$\text{<*(s)mō-g}^w\text{-}$], **մկրատ** (մկր+ատ) «կտրող գործիք»¹⁶, **մկրօն** (մկր+օն) «թիթեղի ունեղի-կտրոց» [$\text{<*(s)mō-g}^w\text{-r-}$], **մախաթ** (մախ+աթ) «մեծ ասեղ, հերյուն, խթան» [$\text{<*(s)mā-k}^h\text{-}$], **մեխ (մխե)** «գամ», **մեխակ (միխակ, մուխակ)** (մեխ+ակ) «մեխանման ծաղիկ» [$\text{*(s)me-k}^h\text{-}$, $\text{*(s)mē-k}^h\text{-}$, $\text{*(s)mō-k}^h\text{-}$], **մագիլ (մակիլ, մաքիլ)** (մագ+իլ) «սրածայր եղունգ, ճիրան, ճանկ» [$\text{<*(s)mā-g}^wh\text{/g}^w\text{/k}^w\text{-}$], **մանգաղ (մանգէղ, մանգօղ, մանկաղ)** (մանգ+աղ) [$\text{<*(s)mā-n-g}^h\text{-}$], **մանկեռ** (մանկ+եռ) «1. ատամնավոր տափան, 2. փոցիս» [<*(s)mā-n-g-], **մաքանդի** (մաք-անդի) «արմնկաձև կարճակոթ մեծ մանգաղ՝ ցորեն ու գարի հնձելու համար» [<*(s)mā-r-], **մառախ** (մառ+ախ) «սեպ, մեխ, գամ» [<*(s)mā-r-s-], **մաղաղիլ** (մաղ+աղ-) «մեխվել» [<*(s)mā-l-], **մեղեխ** (մեղ+եխ) «1. լախտ, 2. կացնի, ուրագի են կոթ» [<*(s)me-l-], **մահակ** (մահ+ակ) «գավազան, ձեռնափայտ, հաստ բիր» [<*(s)mā-s-] (բոլորն էլ՝ <*(s)me- «տրորել, ճզմել, սեղմել, մխել» պարզական արմատից)։¹⁷ Այս խմբում մեծ մասամբ հարվածելու, ծակելու կամ կտրելու գործիք կամ գործողություն նշանակող բառեր

¹⁵ Այս բառի **դակել** բաղադրիչը նշանակում է «ծակել» (ԱՀԲԲ, 271)։

¹⁶ Հմմտ. **մգրուղ** «խաչափառ» (ՀԼԲԲ 4, 39), քանի որ խաչափառը ունի մկրատաձև ճանկեր։

¹⁷ Հմմտ. հայ. *մուխ*, *մխրճել* «խրել» (ՀՄԲ, 537, 530), *մկրտել* «խորասուզել, լվանալ» (ՀՄԲ, 529-530), *մառ* «ցլեպ, փուշ» (ՀՄԲ, 510), *մարտ* «կռիվ» (ՀՄԲ, 3, 289, ՀՄԲ, 518), *մուրց* «բռունցք» (ՀՄԲ, 541), *մուրճ* «կրան» (ՀՄԲ, 540), *մաքառել* «պայքարել» (ՀՄԲ, 519), մ.բ.գերմ. smicke «ճիպոտ; վերք, սպի», geißeln «կտրել, խփել», (№ 1785), հուն. μάχη «մարտ, կռիվ», μάχαρα «թուր, դաշույն, դանակ» (№ 1209), լատ. mulcō, -āre «ծեծել, ջարդել, տանջել» (№ 1270), լատ. mergae, -ārum «1. եղան, եռածանի, 2. հարվածել» (№ 1301), լիտվ. mentė «մածկաթիակ», meňte «բահ» (№ 1290), լատ. marcus, ռուս. молот «մուրճ» (№ 1257)։

են: Դրանցից առաջին երկուսը (*մական, մկունդ*) համարվում են հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀԱԲ, 3, 231, 330, ՀՄԲ, 501, 529), երրորդը (*մկնդասեդ*) Հ. Աճառյանը համարել է երկրորդի ածանցյալ (ՀԱԲ, 3, 330), չորրորդը (*մկդակել*) ստուգաբանական բառարաններում չկա. վերցրել ենք այլ բառարաններից (Մալխ., 3, 343, ՀԼԲԲ, 4, 64): Հինգերորդը (*մկրատ*) Հ. Աճառյանը Հ. Հյուբշմանի հետևողությամբ համարել է փոխառություն արաբերեն *miqrāḍ*-ից (ՀԱԲ, 3, 330-331), իսկ վեցերորդը (*մկրոն*) համարել է հայերեն համաբանական կազմություն նախորդ բառից (ՀԱԲ, 3, 331)¹⁸ : Նույնարմատ *մկրտել* բառի հ.-ե. ծագման ճանաչումը (ՀՄԲ, 529-530) բավարար հիմք է մեր նոր առաջարկի համար: Յոթերորդը (*մախաթ*) Հ. Աճառյանը Հյուբշմանի հետևողությամբ համարել է փոխառություն ասորերեն *məxattā*-ից (ՀԱԲ, 3, 227, ՀՄԲ, 501): Ութերորդն ու իններորդը (*մեխ, մեխակ*) Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն պարսկերեն *mēx*, *mēxak* բառերից (ՀԱԲ, 3, 294, ՀՄԲ, 521), թեև դրան հակասում են բարբառային **մխել, մուխակ** տարբերակները և տանում դեպի **մուխ** «մխրճել» [*<*(s)meuk-* «սահել» *<*(s)me-* «տրորել, սեղմել, մխել»] արմատը (ՀՄԲ, 537): Տասներորդը (*մագիլ*) Հ. Աճառյանը կասկածով համարել է փոխառություն կովկասյան լեզուներից (ՀԱԲ, 3, 219, ՀՄԲ, 499): Տասնմեկերորդը (*մանգադ*) Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն ասորերեն ենթադրյալ **mangəlā* ձևից (ՀԱԲ, 3, 251, ՀՄԲ, 507): Բայց հայերենում կան **մանգ-** արմատով այլ բառեր ևս, որ հակասում են փոխառության վարկածին և նպաստում մեր առաջարկած հ.-ե.

¹⁸ Տե՛ս նաև Գ. Ջահուկյանի մեկնաբանությունը՝ «Հավանաբար *մկրատ*-ից հարմարեցված բառ՝ *-ատ*-ը ածանց կարծելով (*մկր+ոն*)» (ՀՄԲ, 530):

ծագման վարկածին: ¹⁹ Տասներկուերորդը (*մանկեն*) չկա ստուգաբանական բառարաններում (տե՛ս Մալխ., 3, 254, ՀԼԲԲ, 4, 24): Տասներեքերորդը (*մարանդի*) նույնպես չկա ստուգաբանական բառարաններում (տե՛ս Մալխ., 3, 271, ՀԼԲԲ, 4, 34): Սա թերևս կազմվել է **գերանդի** բառի համաբանությամբ: Վերջին չորսը (*մառախ, մաղաղիլ, մեղեխ, մահակ*) մինչ այժմ համարվել են անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 511, 503, 522, 502): Այս խմբի բառերի ձևային ու իմաստային ընդհանրությունը հիմք է տալիս պնդելու, որ դրանք բոլորն էլ նույնարմատ բնիկ հայերեն են: Իսկ սեմական ու կովկասյան լեզուների հետ նմանությունը կարելի է բացատրել նոստրատիկ ընդհանրությամբ կամ փոխատվությամբ (հակառակ փոխառությամբ): Այս խմբի բառերում առկա **-ունդ** ածանցի համար հմմտ. *ելունդ, ծնունդ, սերունդ, սնունդ* (տե՛ս նաև Ջահ.-98, 34), **-աստ** ածանցի համար՝ *հաստատ, արմատ, կտավատ* (տե՛ս նաև Ջահ.-98, 16), **-օն (-աւն)** ածանցի համար՝ *կտրօն, լցօն, թափօն, ծամօն, կոճօն* (տե՛ս նաև Ջահ.-98, 19), **-աթ** ածանցի համար՝ *արծաթ, երկաթ, գաւաթ*: Իսկ **-իլ, -ախ/-եխ, -աղ/-եղ** ածանցների համար տե՛ս վերը:

Այսպիսով սույն հոդվածում ձևաիմաստային, համեմատական և հանրույթային վերլուծության հիման վրա առաջարկվում է հ.-ե. *smē- (*smeī-, *sm-ei-) «քսել, շփել, տրորել,

¹⁹ Հմմտ. անհայտ ծագման համարվող **մանգառ** «մի խմորեղեն», **մանգ(ախտտ)** բառերը (ՀՄԲ, 507-508), որոնք նույնպես կարելի է բխեցնել վերոհիշյալ *(s)me- «տրորել, ճզմել, սեղմել» արմատից, ինչպես նաև **մունգ** «հարդի հողախառն մանրուք» բառը (տե՛ս վերը): Այս **մանգ**-ից տարբեր է համանուն **մանգ- (մանկ-)** «նենգ, խորամանկ» արմատը (ՀՄԲ, 3, 253-254, ՀՄԲ, 508):

քերել» արմատից ու նրա ածանցյալ (աճականներով ընդլայնված և ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով ձևավորված) տարբերակներից բխեցնել հայերեն մի շարք բառեր (*մրեղ, մորեխ, մժեղ, մոծակ, մլակ, մաղել, մաքուր, մակարդ, մական, մկունդ, մկդակել, մկրատ, մախաթ, մեխ, մագիլ, մահակ, մանգաղ* և այլն), որոնք մինչ այժմ համարվել են հավաստի ստուգաբանություն չունեցող, երբեմն էլ՝ այս կամ այն լեզվից փոխառված:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱԲ – **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979

ՀՄԲ – **Գ. Ջահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010

ՀԼԲԲ – *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հհ. 1-7, Ե., 2001-2012

Մալխ. – **Ս. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945

ՀԼՊ ՆԺ – **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987

Ջահ.-98 – **Գ. Ջահուկյան**, *Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը* – «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Ե., 1998, էջ 5-48

Աղ. – **Է. Աղայան**, *Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974

Աղաբ. – **Մ. Աղաբեկյան**, *Հայերենի համեմատական ուսումնասիրության հարցեր*, Ե., 2017

ՀԶ-1 – Հ. Զաքարյան, *Կարիճ, կարճ, կիրճ և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն* – «Լեզուն և գրականությունը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում» IV միջազգային գիտաժողով (2016 թ. հոկտեմբերի 13-14, ՀՀ, ք. Վանաձոր), գիտական նյութերի ժողովածու, Ե., 2016, էջ 87-91

ՀԶ-2 – Հ. Զաքարյան, *Խխունջ, քրքիր, կռպիտ և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն* – «Արեղյանական ընթերցումներ - 2», Ե., 2018, էջ 79-83

ՅԻԳ. – Г. П. Цыганенко *Этимологический словарь русского языка*. Киев, 1989 (<http://www.slovorod.ru/etym-cyganenko>)

ՎԲՄ – Wiktionary (<https://en.wiktionary.org/wiki>)

Hovhannes Zakaryan – Etymological Experiments and Revisions. – The present article, proceeding from morpho-semantic analyses and analyses of linguistic universals, offers to derive a number of Armenian words, still not etymologized or considered to be borrowings, from PIE root *smē- (*smeī-, *sm-ei-) "to smear, rub" and its derivative variants (extended by root determinatives and framed by different ablaut steps). They are: **սիեղ** "crushed straw" [$<^*(s)m\bar{o}-r-$], **մոլեխ** "grasshopper" [$<^*(s)mo-r-$], **մժեղ** "midge" [$<^*(s)m\bar{o}-(r)-g^wh-$], **մոծակ** "mosquito" [$<^*(s)mo-g'-$], **մաղ** "sieve" [$<^*(s)m\bar{a}-l-$], **մաքուր** "clean" [$<^*(s)m\bar{a}k^w-$], **մակարդ** "yeast" [$<^*(s)m\bar{a}-g^w-$], **մական** "stick" [$<^*(s)m\bar{a}-g^w-$], **մկրատ** "scissors" [$<^*(s)m\bar{o}-g^w-r-$], **մախաթ** "needle" [$<^*(s)m\bar{a}-k'h-$], **մեխ** "nail" [$^*(s)me-k'h-$], **մազիլ** "claw" [$<^*(s)m\bar{a}-g^wh-$], **մանգաղ** "sickle" [$<^*(s)m\bar{a}-n-g-h-$], **մահակ** "truncheon" [$<^*(s)m\bar{a}-s-$] etc.

Оганес Закарян — Этимологические опыты и пересмотры. — В настоящей статье на основе морфо-семантических анализов и анализов лингвистических универсалий предлагается считать, что ряд армянских слов, до сих пор считающихся заимствованными или же не этимологизированными, произошли от праиндоевропейского корня *smē- (*smeī-, *sm-ei-) "мазать, тереть, мять, скрести" и его производных вариантов (расширенных детерминативами и образованных разными степенями аблаута). Эти слова: **սփեղ** "измельчённый саман, распылённая сечка" [<*(s)mō-r-], **սորեխ** "саранча" [<*(s)mo-r-], **մօեղ** "мошка" [<*(s)mō-(r)-g^wh-], **մոծակ** "комар" [<*(s)mo-g'-], **մաղ** "сито" [<*(s)mə-l-], **մաքուր** "чистый" [<*(s)māk^w-], **մակարդ** "дрожжи" [<*(s)mə-g^w-], **մական** "клюшка" [<*(s)mə-g^w-], **մկրատ** "ножницы" [<*(s)mō-g^w-r-], **մախաթ** "игла" [<*(s)mə-k'h-], **մեխ** "гвоздь" [*(s)me-k'h-], **մազիլ** "коготь" [<*(s)mə-g^wh-], **մանգաղ** "серп" [<*(s)mə-n-gh-], **մահակ** "дубинка" [<*(s)mə-s-] и др.

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՈՐՈՇ
ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ¹

Արագածոտնի մարզը կազմավորվել է 1996 թվին՝ ներառելով Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի, Արագածի նախկին շրջանները: Այն փոխած է Արագածի լանջերին և իր մեջ ընդգրկում է նաև Փամբակի ու Ծաղկունյաց լեռնաշղթաների միջև ընկած տարածքը:

Մարզի 72 համայնքում բնակվում են ոչ միայն դաբերով այստեղ ապրած հայերի սերունդներ, այլև 1828-30-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտից, Մուշից, Վանից, ինչպես նաև Հին Բայազետից, Խոյից և այլ վայրերից վերաբնակեցվածների սերունդներ: Հետագայում այստեղ են հաստատվել նաև 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունից փրկված սասունցիներ, մշեցիներ:

Մարզի բարբառային համապատկերում առանձնանում է Արարատյան բարբառը, որն այս տարածքի մի շարք բնակավայրերի խոսվածքն է եղել դարեր շարունակ:

Արարատյան բարբառը հայոց լեզվի հնագույն դրսևորումներից մեկն է: Ինչպես նշում է Ա.Ղարիբյանը, «Արարատյան կամ Երևանի բարբառի հետքերը գտնում ենք հին

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ 18Տ-6Բ302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

գրականության, հին աղբյուրների մեջ սկսած 5-րդ դարից: Առաջինը դրանցից Ղազար Փարպեցին է» ² : Ավելի ուշ Արարատյան բարբառի հետքեր են նկատվում նաև Վարդան Բարձրաբերդցու և Զաքարիա Ագուլեցու գործերում: Ընդգծված ու ցայտուն օրինակ է համարվում վերջինիս «Օրագրությունը»՝ գրված 1648-1683 թթ. («Իբրևմն նստած՝ մին Բ մարդ եկին մին դաջար աղայ ձեռն յետն կապած, թե՛ մին իբրևմ գոռով մին կնիկ կոխել այ, զաֆտել: Խանն մին սահաթի միջում դիվան արաւ. նույն տեղն գլուխն տվեց»³):

Դարերի ընթացքում Այրարատ նահանգի բնակչությունը բազմիցս ենթարկվել է թշնամիների հարձակումների ու կոտորածների: Կենտրոնական Հայաստանի և մի շարք այլ գավառների համար ողբերգական են եղել հատկապես 1604 թ. Շահ-Աբասի հարձակումը Հայաստանի վրա, հազարավոր հայերի բռնի տեղահանությունը և գաղթեցումը Իրան: Այս բռնագաղթվածների գերակշիռ մասը Արարատյան դաշտի բնակիչներ էին և խոսում էին Արարատյան բարբառով:

Զնայած վերոհիշյալ իրողություններին՝ Արարատյան բարբառը այսօր էլ ամենից լայն տարածում գտած բարբառներից է, որով խոսում են նաև պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառում, հատկապես նախկին Աշտարակի, Էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Նաիրիի շրջաններում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա.Ղարիբյանը, բազմաթիվ գաղթեր պատճառ են հանդիսացել, որ Արարատյան բարբառով խոսողների

² Ա.Ղարիբյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 218-219:

³ Զաքարիա Ագուլեցի, *Օրագրություն*, Ե., 1983, էջ 142:

կողքին այժմ հայտնվել են այլ բարբառակիրներ, օրինակ, Էջմիածնի շրջանի 27 գյուղից 14-ում խոսում են Արարատյան բարբառով, 8-ում՝ Ուրմիայի բարբառով, 3-ում՝ Մշո բարբառով, 2-ում էլ՝ խառը բարբառով⁴:

Նույնպիսի իրողություն է արձանագրված Վայոց ձորի մարզում. Արարատյան բարբառով են խոսում նաև այս մարզի հին բնակիչները, որոնք «հին հայեր» անվանումն են ստացել (Արենի, Խաչիկ, Գնիշիկ, Աղավնաձոր, Ռինդ, Չիվա, Արփի և այլ գյուղեր): Այստեղ բնակվում են նաև Իրանից՝ Խոյի գավառից, 1829-1830-ական թթ. գաղթած հայեր:

Արարատյան բարբառի ամենաընդգրկուն տարածքը Լոռին է՝ պատմական Տաշիրք գավառը (նախկին Թումանյան, Նոյեմբերյան, Ստեփանավան, Գուգարք շրջաններով): Պետք է նկատել, սակայն, որ լոռեցիների խոսվածքում առկա են նաև որոշ տարրեր Ղարաբաղի և Թբիլիսիի բարբառներից:

Սումալուի և Կաղզվանի բնակիչների մայրենին ևս եղել է Արարատյան բարբառը: 1920 թ. Թուրքիան զավթեց հիշյալ գավառակները, ժողովրդի մի մասը կոտորվեց, մի մասն էլ տարհանվեց և գաղթեց Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններ:

Արարատյան բարբառի խոսվածքներ են համարվում նաև Առինջի, Ջրվեժի, Քանաքեռի, Նորքի խոսվածքները:

Հ.Աճառյանի դիտարկմամբ՝ «Երևանի բարբառը շատ մաքուր և զրական լեզուին խիստ մոտիկ բարբառ մե և եթե ի նկատի ունենանք միայն Ում ճիւղին բարբառները, ամենէն մաքուրն է: Եվ ահա այս իր մաքրութեան և իր ընդարձակ ծաւալին

⁴ Ա.Ղարիբջան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 219:

համար է, որ ծառայած է իբրև հիմ՝ Ռուսահայ գրական լեզուին կազմութեան համար»⁵:

Ա.Ղարիբյանը, խոսելով Արարատյան բարբառի մասին, կարծում է, որ Արարատյան բարբառով մաքուր խոսվածք կարելի է գտնել Փարսի գյուղում և Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) շրջանի գյուղերում, որովհետև Երևանի խոսվածքը գրական լեզվի ազդեցությամբ խիստ փոփոխության է ենթարկվել⁶:

Գ.Ջահուկյանը, ըստ բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման, բարբառների արևելյան խմբակցության մեջ առանձնացնում է Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախումբը՝ նրա մեջ ընդգրկելով Երևանի կամ Արարատյան բարբառը՝ հիշատակելով Աշտարակի, Երևանի, Քանաքեռի, Էջմիածնի, Կողբի, Աստապատի, Ղալաչայի և Գյառգյառի խոսվածքները⁷:

Արարատյան բարբառի հանգամանալից քննություն է կատարել Ռ. Մարկոսյանը: «Արարատյան բարբառ» աշխատասիրության մեջ (հրատարակվել է 1989 թ.) նա շնորհակալ գործ է կատարել՝ մանրամասն ներկայացնելով բարբառի տեղագրությունն ու վիճակագրությունը, քննելով բարբառի հնչյունական, ձևաբանական, շարահյուսական համակարգերը: Աշխատության մեջ ներառված են նաև նմուշներ

⁵ **Հ.Աճառեան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 38:

⁶ **Ա.Ղարիբյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 220:

⁷ **Գ.Ջահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 135:

Արարատյան բարբառի խոսվածքներից, ընդգրկված է նաև բառացանկ⁸:

Սույն հոդվածում կանդրադառնանք Արագածոտնի մարզի Արարատյան բարբառի՝ Աշտարակ քաղաքի, Փարպի, Մուղնի, Օշական գյուղերի խոսվածքներին՝ կատարելով բարբառային որոշ իրողությունների քննություն:

1. Ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները, Արարատյան բարբառի մի շարք խոսվածքներում՝ Լոռու, Աշտարակի, Էջմիածնի, Վայոց ձորի, Սպիտակի, Քանաքեռի, Նորքի, Առինջի, Ջրվեժի, նաև Աստապատի ենթաբարբառում, շեշտը վերջընթեր է:

Ահա մի քանի նմուշ Աշտարակի, Օշականի, Փարպիի խոսվածքներից. հալի'վօր, հ'առդա'սունք, շրլա'գել, փըթա'թել, սա'տկել, բ'անցրա'նալ, նի'լնել (բարձրանալ):

Փաստենք, որ խնդրո առարկա խոսվածքների վերջընթեր շեշտը, ի տարբերություն Լոռու խոսվածքի վերջընթեր շեշտի, այնքան էլ ուժեղ չէ: Ի դեպ, Լոռու խոսվածքի շեշտի ուժեղ լինելով է պայմանավորված շեշտից առաջ եղած ձայնավորի հնչյունափոխվելը *ը*-ի, ինչին անդրադառնում է Մ.Ասատրյանը «Լոռու խոսվածքը» մենագրության մեջ ⁹ : Նշենք, որ Լոռու խոսվածքի շեշտը այս առումով նման է Ղարաբաղի բարբառի շեշտին:

2. Ե, ո հնչյունների երկբարբառային արտասանությունը հիշյալ խոսվածքների այսօրվա բարբառախոսների խոսքում գրեթե վերացել է. մեծահասակների խոսքում երբեմն հատուկենտ

⁸ Ռ.Մարկոսյան, *Արարատյան բարբառ*, Ե., 1989:

⁹ Մ.Ասատրյան, *Լոռու խոսվածքը*, Ե., 1968, էջ 13:

օրինակներում է պահպանվել այս երևույթը: Մուղնիում գրանցել ենք հետևյալ օրինակները. «գ'եղըմը չկա», «ձ'ըվաձեղ», Աշտարակում՝ «Յէս մենձ էմ», «ձոր», Փարպիում՝ «յեզներ» և այլն:

3. Արարատյան բարբառի խոսվածքների գերակշռող մասում, մասնավորապես Աշտարակի, Փարպիի, Օշականի, Մուղնիի խոսվածքներում, բաղաձայնական համակարգը քառաստիճան է՝ բ', բ, պ, փ, գ', գ, կ, ք և այլն: Այդպիսի օրինակներ ենք գրանցել Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կողմից իրականացվող գիտարշավների ընթացքում. բ'երան, գ'եղ, գ'արունք, դ'արդագ, դ'ըմագ, ձ'ըվաձեղ, ձ'ինը (ձյունը), ջ'ուր, ձ'իանիք (ձիեր), գ'իլանոց (գայլի բաժին), ջ'ընջըխիլ, ջ'ոգ և այլն: Հակառակ սրան՝ Քանաքեռի, Առինջի, Ջրվեժի, Պտղնիի, Սպիտակի շրջանի մի քանի և Վայոց ձորի 11 խոսվածքներում ձայնեղները բառակզբում դառնում են խուլեր. օրինակ՝ բերան > պերան, գինի > կինի, դուռ > տուռ և այլն:

Արագածոտնի մարզի Արարատյան բարբառի այս խոսվածքներում հետևալեզվային *գ, կ, ք* հնչյունները *է, ի* ձայնավորներից առաջ բառակզբում և բառամիջում երբեմն քմայնանում են՝ վերածվելով *գ', կ', ք'* հնչյունների: Եվ, ինչպես փաստում է Ռ.Մարկոսյանը, այս հնչյունների քմայնացումն այնքան է սաստկացել, որ Աշտարակի և Օշականի խոսվածքներում դրանք վերածվել են *ջ', ճ', չ* հնչյունների, ինչպես՝ գայլ>ջ'ել, գ'եղ>ջ'եղ, հոգի>ֆոջի, քույր>չիւր, գինի>ջինի, քիչ>չիչ, կեր>ճեր¹⁰:

¹⁰ Ռ.Մարկոսյան, *Արարատյան բարբառ*, Ե., 1989, էջ 68:

Արձանագրենք, որ ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում պահպանված ՀԲԱ ծրագրով հավաքած նյութերում, որոնք գրանցվել են 1980-ական թթ., Աշտարակի և Օշականի խոսվածքներում առկա է այս երևույթը: Ինչպես՝ Գուլպա > ջուլպա, գինի > ջինի, կերցրու > ճերցըրա, գերան > ջերան, կյանք > գյանք > ջանք, գետին > ջեդին, քերել > չերիլ, քիր > չիր, կեր > ճեր, գերանդի > ջերանդու, «Գ'ընաց *հիջին* բ'անելու» (Գնաց այգին աշխատելու)¹¹ և այլն:

Մեր գիտարշավների ընթացքում այս երևույթը այսօր գրեթե դրսևորված չէ: Հիշյալ խոսվածքների բարբառախոսները երբեմն նկատում էին, որ տարեցներն իրենց խոսքում օգտագործել են ջ'երի եմ (գերի եմ), ջ'ելեր, ջ'իլանիք (գայլեր), ջ'ինի (գինի), ջ'ինանիք (գինիներ), ջ'եդ (գեդ), ֆօչի (հոգի), ջ'եժ անդեր(գիժ անտեր) և այլն:

4. Արագածոտնի մարզի վերոհիշյալ խոսվածքների կարևոր առանձնահատկություններից է նաև *n* ձայնավորից առաջ *h*-ի վերածումը *ֆ*-ի: Օրինակ՝ *հորթ* > *ֆորթ*, *հոգի* > *ֆօչի*, *ֆօքի*, *հող* > *ֆօղ*, *հոտ* > *ֆօտ*, *հոտել* > *ֆօտիլ*, *հոր* > *ֆօր*: Արարատյան բարբառին բնորոշ բարբառային այս հատկանիշը կենսունակ է նաև այսօր: Վերոհիշյալ ծրագրի շրջանակներում կազմակերպած մեր գիտարշավների ժամանակ կատարած գրացումներում արձանագրել ենք հետևյալ օրինակները՝ *ֆօղ*, *ֆօրթ*, *ֆօրել*, *երկուֆօքի* (*հղի*), *իքնաֆօդէք* (*այգողք*), *ֆօչի* և այլն:

5. Արարատյան բարբառի որոշ խոսվածքներին բնորոշ առանձնահատկություններից է բառասկզբում *խ* հնչյունի դիմաց

¹¹ Տե՛ս տետր հ. 151, Աշտարակի խոսվածքը:

տարնմանական *հ*-ի առկայությունը: Ե՛վ ՀԲԱ ծրագրով հավաքած նյութերում, և՛ ներկայիս բարբառախոսների վկայությամբ Աշտարակի, Օջականի, Փարպիի, մասամբ նաև Մուղնիի խոսվածքներում այս երևույթը դրսևորված է, թեև ունի նաև նահանջի միտումներ: Գրանցել ենք հետևյալ օրինակները՝ *հաղացրրի, հավօղ, հաղ ա անըմ, հէխտէլ, հէխտա՛, հէղխտըվէց, խէղջ/հէղջ* և այլն:

6. *Իւ* և *ոյ* երկբարբառները խնդրո առարկա խոսվածքներում բառամիջում դարձել են *ի* կամ *ու*: Օրինակ՝ *ալիւր > ալիր, արիւն > արին, հարյուր > հարիր, աղբիւր > հ՛ախպուր, քոյր > քիր, ձիւն > ձ՛ին, սիւն > սին, սառոյց > սառից, ձիւթ > ձ՛ութ, մորաքոյր > մօքիր* և այլն: Հարկ է նշել, սակայն, որ *իւ* և *ոյ* երկբարբառների *ի*-ի վերածման հատկանիշը ևս աստիճանաբար տեղի է տալիս *ու*-ով տարբերակին, որը գրական հայերենին ավելի մոտ է, ինչպես՝ *քուր, ձ՛ուն, արուն* և այլն:

7. Արագածոտնի մարզի հիշյալ խոսվածքների ուշագրավ յուրահատկություն է այն, որ *ը* հոդը կիրառվում է բոլոր հոլովաձևերում՝ բացառությամբ սեռական հոլովի: Ահա մի քանի օրինակ մեր գրանցումներից՝ *գ՛եղըմը* (գյուղում), *հ՛իքըմը* (այգումը), *ֆօղըմը* (հողումը), *փօրնէրըմը* (փորերումը), *լուլկըմը* (օրորոցումը), *քըվօրիցը, տանիցը, հօրօվը, հօրիցը, կարմընջիցը, արէվիցը*, «Հալիվօրները նըստաձ ին պաղի *շըվաքըմը*» և այլն:

Ինչպես երևում է օրինակներից, ներգոյական հոլովում *ոււ*՝ հոլովակերտը դրսևորված է *ըւ*՝ հնչատարբերակով: Ի դեպ, հիշյալ խոսվածքներում անկատար ներկայի *ոււ*՝ վերջավորությունը ևս արտահայտվում է *ըւ*՝ հնչաձևով. «Էրէխէքը ճան էն *հաղըմ*»: Սա մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Ա.Աբրահամյանի և այլ

լեզվաբանների դրույթն այն մասին, որ *ոււ*-ով վերջավորվող անկատար դերբայը ծագումով նույնանում է ներգոյական հոլովի *ոււ* վերջավորության հետ¹²: Եվ, ինչպես վկայում է Ա.Ղարիբյանը, «դրա ամենահիմնական և անհերքելի ապացույցն այն է, որ «ոււ» վերջավորությամբ դերբայ ունեցող բոլոր բարբառները միաժամանակ ունեն նաև ներգոյական հոլով: Դրան հակառակ՝ շատ բարբառներ, որոնք ներգոյական հոլով չունեն, չգիտեն նաև «ոււ» վերջավորություն ունեցող անկատար դերբայը»¹³:

Ինչպես Աշտարակի, Օշականի, Փարպիի խոսվածքների օրինակներն են փաստում, անկատար դերբայի և ներգոյականի ձևերը հնչյունական փոփոխություններով ևս համընկնում են: Եթե մի խոսվածքում անկատարը դրսևորված է *ըմ* տարբերակով, ապա նույն *ըմ* ձևն ունի նաև ներգոյական հոլովը:

8. Աշտարակ քաղաքի, Օշականի, Փարպի գյուղերի խոսվածքներում *տ* հնչյունը *ն*-ից առաջ առնմանությամբ վերածվել է *ն*-ի, ինչպես՝ *մատոնց > մաննոց, ոտքեր > լոններ, մատներ > մաններ, մտանել > մըննիլ* (Վօտի *մանները* կուցում էլ ա)¹⁴: Հարկ է փաստել, սակայն, որ հնչյունափոխական այս երևույթը ևս հիշյալ խոսվածքներում աստիճանաբար մարում է:

9. Արագածոտնի մարզի Արարատյան խոսվածքների հրամայական եղանակի կազմությունը ևս ուշագրավ է: Ե խոնարհման պարզ բայերի հրամայական եղանակը հիմնականում ձևավորվում է *ա*, սակավ դեպքերում էլ՝ *ի*

¹² Ա.Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Ե., 1953, էջ 74-121, 292-305:

¹³ Ա.Ղարիբյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 164:

¹⁴ Տե՛ս տետրեր հ. 320, 151, 9:

վերջավորությամբ՝ այսինքն՝ *ի*ր հրամայականի *ր*-ի անկումով: Մեր գիտարշավների հարցախույզների ժամանակ արձանագրել ենք հետևյալ օրինակները՝ *գըրա՛, խըմա՛, բ՛ըռնա՛, կըղրա՛, պահա՛, փագա՛, քամա՛, փոխա՛, ծա՛մա, վագի՛, նըստի՛* և այլն:

Արարատյան բարբառն առանձնանում է նաև արգելական հրամայականի յուրահատուկ կազմությամբ: Ըստ 1980-ական թթ. բարբառագիտության բաժնի կողմից ՀԲԱ ծրագրով գրանցված նյութերի՝ Աշտարակի, Օշականի խոսվածքներում *մի* արգելական հրամայականը կիրառվել է հիմնականում հետադաս, երբեմն էլ՝ նախադաս: Օրինակ՝ *մընա՛լ մի, գ՛ըրի՛լ մի, քաշի՛լ մի (մի՛ ծխի), տանի՛լ մի, տա՛լ մի, գ՛ալ մի, ինչպես նաև՝ մի՛ հաղա, մի՛ մընա, մի՛ տա, մի՛ գա* և այլն:

Արձանագրենք, սակայն, որ այսօր արգելական հրամայականի անորոշ դերբայի և *մի* մասնիկի հետադաս կիրառությամբ կազմությունը գործածական չէ բարբառախոսների կողմից: Այստեղ հոգնակիության իմաստը դրսևորվում է *մի* մասնիկի հոգնակիությամբ: Այն Աշտարակի, Օշականի, Փարպիի խոսվածքներում *մէք* տարբերակով է դրսևորված և հանդես է գալիս թե՛ նախադաս, թե՛ հետադաս: Ի դեպ, դերբայից առաջ դրվելու դեպքում բայի *լ* վերջավորությունը ընկնում է, իսկ նախադաս դիրքում *լ*-ն պահպանվում է: Այսպես՝ *հաղա՛լ մէք, մընա՛լ մէք, բ՛ըռնի՛լ մէք, էթա՛լ մէք, մէ՛ք մընա, մէ՛ք էթա, մէ՛ք բ՛ըռնի, մէ՛ք քաշի* և այլն: Հարկ է նշել, որ Օշականի խոսվածքում փաստված է նաև արգելական հրամայականի *ոչ* մասնիկով

կազմություն¹⁵, ինչպես՝ *հաղա՛լ մէք//հաղա՛ք վօջ, մընա՛լ մէք//մընա՛ք վօջ* և այլն:

Այս հատկանիշները ևս տասնամյակների ընթացքում փոփոխության են ենթարկվել, և այսօր հիշյալ խոսվածքներում գործածական են միայն *մի* մասնիկի հոգնակիությամբ ձևերը՝ *մէ՛ք մընա, մէ՛ք հաղա*, ինչպես նաև գրական լեզվի ազդեցությամբ բայաձևերը՝ *մի՛ գ'ըրէք, մի՛ մընացէք*:

10. Արարատյան բարբառի շատ խոսվածքների նման ներկա ժամանակի օժանդակ բայը երրորդ դեմքում *է*-ի փոխարեն արտահայտված է *ա*-ով: Օրինակ՝ «Ֆօղը կագղել *ա*», «Ավօյի կընիգը էրգուֆօքիս *ա*» և այլն:

11. Արագածոտնի մարզի հիշյալ խոսվածքներում յուրահատուկ կազմություն ունեն որոշ ցուցական և հարցական դերանուններ: *Այսքան, այդքան, այնքան* ցուցական և *ինչքա՞ն* հարցական դերանունների դիմաց գործառում են *ըզդար, ըդար, ընդար* դերանունները: Օրինակ՝ «*Ընդա՞ր* կա», «*Ըզդար* գ'օրձ անել կըլի, վօր անըմ էս», «*Ըդարը* ի՞նչ տի անէս», «*Ըզդար* պօսպօքը ի՞նչ տի անէս»:

Այսպիսով՝ ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Արագածոտնի մարզի Արարատյան բարբառի խոսվածքները, իրենց հետաքրքիր յուրահատկություններով հանդերձ, որոշ դեպքերում, գրական հայերենի ազդեցությամբ պայմանավորված, կորցնում են մայրենի բարբառին բնորոշ հատկանիշները: Անշուշտ, կան հատկանիշներ, որոնք այսօր էլ կենսունակ են, ինչպես՝ բաղաձայնական համակարգում շնչեղ ձայնեղների

¹⁵ Տե՛ս տետր հ. 20:

գործածությունը, որոշ դեպքերում *հ*-ի դիմաց *Ջ*-ի կիրառումը, *է* խոնարհման պարզ բայերի հրամայական եղանակի *ա* վերջավորությամբ ձևավորվելը, *ւ/ի* մասնիկի հոգնակիությամբ արգելական հրամայականի կիրառումը և այլն:

Եվ ինչպես ցույց տվեցին մեր դիտարկումները, կան բարբառային հատկանիշներ, որոնք հիշյալ խոսվածքներում նահանջի միտում են դրսևորել: Օրինակ՝ *է*, *ռ* հնչյունների երկբարբառային արտասանությունը գրեթե վերացել է, արդեն կենսունակ չէ *զ*, *կ*, *ք* բնային հնչյունների վերածումը *ջ*, *ճ*, *չ*-ի: Գրեթե գործածական չէ նաև արգելական հրամայականի անորոշ դերբայի և *ւ/ի* մասնիկի հետադաս կիրառությամբ կազմությունը և այլն:

Асмик Хачатрян. Некоторые диалектные реалии Арагацотнской области

В данной статье мы обратились к Араратскому диалекту Арагацотнской области — города Аштарак, говорам сёл Парпи, Мугни, Ошакан, проведя анализ некоторых диалектных реалий. В общих чертах мы представили присущие упомянутым говорам фонетические и грамматические особенности.

Hasmik Khachatryan - Some Dialectal Realities of the Aragatsotn Region. In this article after analyzing some dialectal realities, we turned to the Ararat dialect of the Aragatsotn Region, namely to the speeches of the city of Ashtarak, and the villages of Parpi, Mughni, and Oshakan. In general, we presented the phonetic and grammatical features that are characteristic of the before-mentioned speeches of this dialect.

**ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՇԵՂՎՈՂ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐ Ղ. ՓԱՐԱԿՅՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

Գրաբարյան շրջանից փոխանցված ձեռագրերում նկատվում են նաև ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվող քերականական իրողություններ: Այն հիմնականում պայմանավորված է գրառվող ընդհանուր խոսակցական իրողություններին զուգահեռ նեղ բարբառային երևույթների գործածությամբ: Շատերն էլ հետևանք են հետագա դարերում ընդօրինակությունների ժամանակ տարածված ձևերի սպորդումների, ձեռագրերի աղճատման և զանազան այլ պատճառներով առաջացած սխալների:

Հոդվածներից մեկում անդրադարձել ենք Փարպեցու երկերում գոյականի հոգնակի թվի կազմության դրսևորումներին, նկատել գրաբարյան օրինաչափությունից զգալի շեղումներ ¹ : Գրաբարում գոյականի հոգնակի ուղղականի հիմնական կազմիչը *ք*-ն է, ուստի կարելի է կարծել, որ մյուս բոլոր հոգնակերտները խոսվածքային ներթափանցումներ են: Այս միտքն են արտահայտել մի շարք լեզվաբաններ, այդ թվում և Վ. Առաքելյանը: Ուշագրավ է հատկապես վերջինիս հետևյալ նկատառումը. «Եթե բոլոր հեղինակները *անի* մասնիկը կիրառեին, մենք կհամարեինք հիշյալ բառերին հատուկ հոգնակիացուցիչ մասնիկ, բայց այն

¹ Վ. Խաչատրյան, *Գոյականի հոգնակի թվի կազմության առանձնահատկությունները Ղ. Փարպեցու գործերում*, Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, Զ պրակ, Լինգվա, Ե., 2008, էջ 136-140:

հանգամանքը, որ դա հատուկ է միայն մի փոքր խումբ գրվածքների, ապա նշանակում է՝ դա բարբառային ներթափանցում է»²։ Ի տարբերություն *ք* մասնիկով կամ նշվածով բաղադրված վերջավորություններով հոգնակիակազմության տարածված դրսևորումների՝ Գ. Ջահուկյանը մնացյալը համարում է «գրաբարի համար ոչ տիպական և բարբառներում, միջին հայերենում ու նոր գրական լեզվում տարածված հոգնակերտներ»³։ Անշուշտ, չի բացառվում, որ հետագայում ձեռագիր ընդօրինակողներն են հին ձևերը կամա թե ակամա փոխարինել նորերով կամ իրենց բարբառներին հատուկ իրողություններով։ Ահա բնորոշ օրինակներ՝ *-եան* – *աբեղեան, բերդեան, գործեան, գրեան, թղթեան, հացկատակեան* (նաև *հացկատակք*), *մոզեան* (նաև *մոզք*), *-անի* – *ազատանի* (նաև *ազատք, ազատորեար*), *աւազանի, երիցանի* (նաև *երիցունք*), *նամականի, վնասանի* և այլ հոգնակերտներով բառաձևեր։ Հատկանշական է, որ հոգնակերտ բազում մասնիկների շարքում Փարպեցին գործածել է նաև ժամանակակից հայերենում ընդհանրացած *-եր-ը՝ բաներ* «իրեր», *հարկեր, հայեր, ձեռներ*. քննական բնագրի այն հատվածը, որն ընդգրկում է Պատմության երկու *գրեան* օրինակները, համընկնում է Ն. Պողարյանի հայտնաբերած պատառիկին (1419 թ.), որում, ի դեպ, *գրենոյն* ձևի

² Վ. Առաքելյան, *Աղնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության* (V դար), Ե., 1981, էջ 83:

³ Գ. Ջահուկյան, *Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը*, Ե., 1959, էջ 220:

փոխարեն մի դեպքում *գրերոյն* է⁴, որն ավելի կարևոր փաստ է: Խիստ ուշագրավ է Ա. Այտընյանի՝ *-եր* հոգնակիակազմիչի վերաբերյալ հետևյալ դիտողությունը. «Այս աշխարհաբարի ձևը չէ թէ միայն չէ հայերենի մէջ, այլ նաև մեր մատենագրութեան սկզբանը հետ ժամանակակից է, և բաւական տեղեր իւր հետքը թողուցած է՝ գլխաւորաբար Բ կարգի գրուածոց մէջ, դեռ սկզբնական *եար, երոյ, երոյ* ձևովը. իսկ Փարպեցին աւելի յառաջացած՝ միշտ ամփոփեալ ձևով *եր* յոքնակի կը բանեցընէ, որ իրմէ յառաջ հազիւ կը գտնուէր»⁵:

Փարպեցու գործերում նկատվում են քերականական այլ իրողություններ ևս, որոնք ընդհանուր օրինաչափությանը չեն պատկանում, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, շատերը բարբառային հիմք ունեն:

Այտընյանը ուսումնասիրություններ կատարելիս օգտվել է Փարպեցու Պատմության առաջին հրատարակությունից, որն իրականացվել է 1793թ. Վենետիկում: Պարզվում է, որ այս հրատարակությանը հիմք է ծառայել 1774թ. Էջմիածնում Սիմեոն կաթողիկոսի պատվերով Մայր ձեռագրից ընդօրինակված տարբերակը: Իսկ այս վերջինը գիտական բնագրի հրատարակիչների հավաստմամբ սխալաշատ է ⁶: Այսպիսով Այտընյանի փաստարկած մի շարք հոլովական դրսևորումների

⁴ **Ն. Եպս. Պողարյան**, *Նորագյուտ հատված Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան»*, Բանբեր Մատենադարանի, 1967(№ 8), էջ 266:

⁵ **Ա. Այտընեան**, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁶ **Ս. Մալխասեանց**, 1904թ. հրատարակության «Յառաջաբան», էջ Ժ:

միայն մի մասն է ընդգրկված քննական բնագրում: Դրանք ընդհանուր օրինաչափությունից շեղված ձևեր են, ընդ որում՝ մի մասը թեքույթի առկայության դեպքում անհնչյունափոխ կամ հնչյունափոխված անսովոր ձևով, իսկ մնացածն՝ այլ թեքույթով: Այսինքն՝ դրանք հատուկ են ռամկորենին, ինչպես նկատում է Այտընյանը: Քննական բնագրում առկա են՝ *թագաւորագնի* (փխ. *թագաւորագին*), *սերմունք* (փխ. *սերմանք*), *սեպուհեաց*, *վաճառու*, *յանգգաստուց*, *ատենաւ*, *տեղօք*, *բարով*: Այտընյանի թվարկած օրինակներում կա նաև *տեղաց*, որն առկա է Մայր ձեռագրում, բայց և գիտական բնագրում դարձրել են *տեղեաց*: Այս օրինակը բոլորովին կապ չունի *Տեղաց* հատուկ անվան հետ «ի Տեղացն անապատէ» (141), որ գրավել է Վ. Առաքելյանի ուշադրությունը, ուստի, ի հակադրություն Այտընյանի նկատած օրինակի, գրում է. «Իսկ ինչ վերաբերում է Տեղաց ձևին, սա հատուկ անուն է և չի կարող օրինակ ծառայել, որովհետև չենք կարող հաստատ պնդել, թե կապ ունի *տեղ* բառի հետ»⁷:

Ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս Այտընյանին արձանագրելու, որ նույնիսկ 5-րդ դարից սկսած՝ ընդհանուր միտում է նկատվում միակերպ պարզ հոլովման՝ *ի*, *է*, *ու*, չնայած «դեռ բաւական յառաջացած չ' երևար»⁸: Տողատակին փաստարկված օրինակներից Փարպեցու գործերում առկա են՝ *գանձի*, *ժողովրդով* /*ք*/, *հրամանով*, *հրովարտակով*, *նենգով*, *ընկերով* /*ք*/, կա նաև «ի մուլար *աղանդի*», որը, սակայն, սովորական է *ռ* հոլովման բառերի ներգոյականի իմաստն արտահայտելու համար, բայց միևնույն

⁷ Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 206:

⁸ Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 77:

Ժամանակ նման այլ դրսևորումների հետ միատեղ լուրջ կռվան է ի թերությունի հետագա տարածման: Այսոքնյանի վերոհիշյալ դիտողության օգտին կարող ենք ավելացնել Փարպեցու երկերից քաղված նաև այլ փաստեր.

Փարպեցու գործածած *գահող* օրինակը *գահեմ* «զարկել» բայի ենթակայական դերբայն է, սակայն ՆՀԲ-ում տրված է որպես գլխաբառ՝ «գործի գահելոյ, որպէս ազգ ինչ թակարդաց որսորդաց» գոյականական նշանակությամբ: Ենթակայական դերբայի համար ընդհանրական է ի -ա հոլովումը, սակայն հիշյալի գործիականը Փարպեցու երկում *ուլ/ք/* վերջավորությամբ է: Հավանաբար այս պատճառով է ներկայացվել որպես գլխաբառ՝ նկատի առնվելով, որ տեղի է ունեցել խոսքիմասային փոխանցում. «Իսկ թակարդացն շրջափակութեամբք... և *գահողուքն* ելեալ ի յորս գունդք նախարարացն. . . .» (10):

Թև գոյականը, որ հիմնական իմաստից զատ նաև մի շարք այլ իմաստներով է դրսևորվել, այդ թվում և՛ «բանակի թև», *n* հոլովման է ենթարկվել, սակայն ուսումնասիրված երկում կանոնավոր *թևով* գործիականի հետ դրսևորվել է նաև *թևի* ձևով. «... յեղակարծումն անկեալք ի վերայ միոյ միոյ *թևի*՝ հանեին ընդ սուր զբազումս» (87), «ի կողման աջոյ *թևին*» (129):

Ի -ա և *n -ա* խառը հոլովումներով որոշ բառեր գործիականում գուգահեռաբար դրսևորվել են *-ով* վերջավորությամբ՝ *ի-ա՝ ընկերօքն - ընկերովքն, հրամանաւ - հրամանով, հրովարտակաւ - հրովարտակով, կարգաւ - կարգով, ո-ա՝ մատանեաւ - մատանով, բարեաւ - բարւօք - բարով, սիրելի բառի* հոգնակի գործիականի *սիրելեօք* կանոնավոր *ձևի* հետ նույնպես մեկ գործածությամբ կա *սիրելովք*. «...մարգպանն

պարսիկ²²²² կնաւ երթայ և որդւովք, դրամբ և *սիրելովք*» (177), չնայած որ վերջինս կարող էր աղերսվել նաև անցյալ դերբայի *սիրեալք/* ձևից:

Բ, ի -ա հոլովումներով հայտնի *գունդ* «գորագունդ» գոյականի համար անօրինաչափ է *գնդով*. «²²²²պատրաստէր զինքն իւրով *գնդովն*» (72), որ Փարպեցին գործածել է բազում *գնդաւ* և երկու *գնդիւ* ձևերի հետ:

Հետաքրքրական փաստ է նաև այն, որ Մայր ձեռագրում առկա «իւրովք *ականջովք*» (161) կապակցության երկրորդ անդամը գիտական բնագրում ուղղել են *ականջօք*² թերևս պատճառն այն է, որ ևս երեք օրինակ կա այս վերջին ձևով, չնայած որ ՆՀԲ-ն վկայում է երկու դրսևորումների մասին էլ:

Մեր կարծիքով՝ ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվող ձևերի կամ առհասարակ հոլովական բազմազանության առկայության պատճառներից մեկն էլ գրավոր խոսքն ավանդողների հետապնդած գեղագիտական նպատակն է. ինչպես կարելի է նկատել, վերոհիշյալներում գոյականներն առկայացել են *-ով* վերջավորությամբ՝ գործածվելով նույն բնորոշ մասնիկով իրացված *իւր* ստացական դերանվան հետ:

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում այնպիսի բառերի *-ով* հոլովական վերջավորությամբ հանդես գալու հանգամանքը, որոնց հոլովման տիպը կախված է նրանց հնչյունական կազմից կամ ընդհանուր է այդ կարգի բոլոր միավորների համար, այսինքն՝ տվյալ բառերը բնորոշվում են ձևային հոլովման պատկանելությամբ: Սրան է վերաբերում հետևյալ դիտողությունը. «Փարպեցին հանրահայտ *բարեաւ* գործիականը փոխարինել է նոր ժամանակների *բարով* ձևով, որ լեզվական ձևերի փոփոխման

տեսանկյունից ավելի նշանակալից է, քան նախորդը (նկատի ունի *ղիւրով*), որովհետև հոլովման այս տիպը կայուն ձև ունի»⁹:

Դիւր բառի մակբայական կիրառությամբ գործիականի դրսևորումները նկատի ունենալով՝ հենց Փարպեցու առումով Վ. Առաքելյանը գրում է. «*Դիւրաւ* ճիշտ ձևի հետ ունի նաև *ղիւրով*: Այս նույն բառը գտնում ենք նաև *ղիւրեաւ* ձևով, որը նույնպես ճիշտ չէ»¹⁰: Այսպես. «*Պարպեցու ամենայն ղիւրաւ վճարի*» (177) - «*Պարպեցու ղիւրով*» վճարես գգործ մի կարի մեծ» (121):

Այսուհանդերձ, *ի*-ի անկման տեսանկյունից, ի հակադրումն գիտական բնագրի, ուշագրավ փաստեր է տրամադրում ոչ միայն մեզ քաջ հայտնի Մայր ձեռագիրը, այլև Ն. Պողարյանի հայտնաբերած պատառիկը: Մայր ձեռագրում առկա են՝ *յոգոց* (յոգւոց, 85), *որդոյ* (որդւոյ, 147), Ն. Պողարյանի պատառիկում՝ *բարոյ* (264), *երանելոյ* (264, 272), *հոգով* (264), *եկեղեցոյ* (264, 266), *ասորոց* (265), *մանկտոյ* (266), *նախնոյն* (266, 272), *աւագանոյն* (268), *աւագանով* (272), *եղբարորդոյն* (270), *գինով* (272), որոնք մի քայլ են հետագա համակարգային փոփոխության:

Մինչդեռ շատ տարօրինակ է, որ, սրան հակառակ, ոչ *ի*-ով վերջավորվող *n* հոլովման բառերը Մայր ձեռագրում, բացառությամբ մի քանի պատահական դեպքերի, հատկապես *ւոյ*-ի են հանգած՝ *խորհրդւոյն* (19, 147), *մարդւոյ* (49, 179), *գիշերւոյն* (71, 120, 129 և այլն), *մարգարտւոյ* (88), *միայնւոյ* (126, 188), *գետւոյն* (134,

⁹ Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 207:

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 207:

144), *սրբւոյն* (141, 75), *օղւոյն* (143), *սեղանւոյն* (203), *խնդրւոյն* (74), *այգեստանւոյն* (74): Վերջինս ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է նրանով, որ գրիչը չիմացաբար կարծել է, թե գրաբարում առհասարակ ճիշտ են *-ոյ*-ի փոխարեն *-ւոյ* հանգով հոլովական ձևերը, ուստի և փորձել է ուղղում կատարել՝ հիմք տալով նման սխալ ձևերի:

Ինչ-որ առումով կարելի է սկզբնական համարել 1419 թ. պատահիկի փաստերը, մանավանդ որ նրանում իրար լրջորեն հակասող փաստեր չկան, ինչպես Մայր ձեռագրում վերոհիշյալներն են: Ավելացնենք նաև, որ *ի*-ով վերջավորվող բառերի նշյալ ձայնավորի անկումը մեր լեզվի բնականոն զարգացման արգասիք է՝ գուցե այն ժամանակ արդեն տարածված խոսակցական լեզվում և բարբառներում, ինչպես նկատում է Այտընյանը՝ ելնելով իր ձեռքի տակ եղած հրատարակություններում առկա մի քանի փաստերից:

Մյուս շեղումները հանգում են հետևյալին.

Ձայնավորասկիզբ բառերին, *ի* նախդրին լծորդ *յ*-ի կցումից բացի, հարադրվում է նաև նշված նախդիրը. «Եւս առաւել քան զսոյնս դիպեալք *ի յաշխարհիս ի յայսմ. . .* վախճանեցան» (201), «իջեալ են *ի յամբոցացն*» (74), «Իսկ մի ոմն *ի յուխտապահացն* ասեցնոսա» (163), «Մեկուսացեալք *ի յԱստուծոյ* ուղղափառ ուխտեն» (192), *ի յազատաց* (151) և այլն: Պետք է հիշել նաև, որ ձայնավորասկիզբ բառերն ի հայտ են գալիս նաև *յ* նախահավելվածով՝ որպես ազատ տարբերակներ:

Փարպեցու գործերում նկատվում է եզակի ներգոյականի իմաստը սովորական *ի+տրականով* արտահայտելու փոխարեն *ի + հայցականով* արտահայտելու միտում. «Փախուցեալք ի սպանողացն՝ *ի թաքստոց* էին» (143), «...հրամայէր պահել... *ի դղեակ*

շահաստանին Նիւշապուհ» (86, նան. «... որք... *ի դղեկի* շահաստանին մնալոց էին ի կապանս», 93), «Եւ արգելեալ զինքն *ի սենեակ՝* ողբոց միայն և արտասուաց լսէին ձայնս, մերձեալ ի դուրս սենեկին» (20), «... կալեալ զնա *ի գեօղն* որ կոչի Արծակ՝ տարեալ կապեցին ի միւսում ևս *ի գեօղ* յանուանեալ Բերդկունս» (61), «... ժողովեալ էին *ի վերնատունն*» (91), «Ընտրելագոյն էր ինձ, թէ բնաւ և ծնեալ իսկ չէր զիս մօր իմոյ *յայս աշխարհս*» (119, փխ. յայսմ աշխարհիս), «... որք *ի մուլար աղանդն* են քրիստոնէից» (88, նան. «... որք *ի մուլար աղանդին* նոցա են եղեալ... », 88), «... ամբանայր *ի բերդն*» (292):

Այտընյանը նկատում է հետևյալը ևս. «Բաւական յաճախութեամբ կը գտնուի նաև ընտանեկան ոճոյն մէջ՝ անորոշ հայցական կամ մանաւանդ ուղղական փոխանակ ներգոյականի՝ որոշեալ ժամանակ ցուցնելու համար»¹¹: Այսպէս. «... *ի ժամ* հաւուն ասելոյ հրաման տային...» (71), *ի ժամ* վախճանին (202):

Առկա են նաև առանց նախորդի դրսևորումներ. «... բայց առ *այս նուազ՝* կամէի թէ ներէիք ինձ» (175), «Յորոց բագումք *այն ամ* յԱղուանս էին» (118), «Ի գիւղաքաղաքին, որ կոչի Արտաշատ, բանակէր *այն օր*» (144):

Այտընյանի դիտողությունները վերաբերում են նաև ուղղական և հայցական հոլովների միօրինակացման գործընթացին, որ հաստատվում են մատենագրական որոշ տվյալներով: Ուղղականի գործածությունը հայցականի փոխարեն Այտընյանի

¹¹ Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 109:

կարծիքով «նոյն ատենուան ռամկին անելի սովորական կերպն էր»¹²: Այսպէս՝ «նոյնպէս անվնաս է Վահանն յամենայն իւր *իրքս*» (162), «Ընդէ՞ր կուրացեալ մտօք զկէս մասն անուանէք *աստուածք*» (փխ. *աստուածս*, 80), «Ի դրանն մարդկանէ դաւով *յարքունիքն* սատակեցին» (փխ. *յարքունիսն*, 90), «Այլ և ջրասուզակ, մամռախնդիր, խօզակեր *մեծանձունքն* և *յաղթամարմինք հաւքն* սնուցանէ» (10), «Եւ կատարեալ զամենայն *ասացեալքն* Նիխորայ» (65):

Ոչ միայն նկատելի է ուղղականի իրացում հոգնակի հայցականի փոխարեն, այլև հակառակն էլ է նկատվում. «Մին զհազարս հալածէ, *երկուս* զբիրս» (151), «...Զէ սակաւ *ծախսն*» (177): Առաջինը ՆՀԲ-ում, *երկուք* ուղղականից բացի, թե՛ հայցական և թե՛ ուղղական նշումով է, իսկ երկրորդը բնագրային օրինակներում միայն հայցական հոլովի դերում է: Ենթադրելի է, որ նշված իրողությունները ևս առկա են եղել հնուց, այդպիսով և ընդհանրացել և փոխանցվել են արդի հայերենին:

Այսոքնյանը, նշելով, որ միջին դարերում ռամկական *ած* վերջավորությամբ անցյալ դերբայը հավանաբար գրաբարյան *ած* և *ուած* հանգով բայանուններից կամ էլ ածականներից է վերցրել այդ ձևը ¹³ , վկայում է, որ հին մատենագրության մեջ *ած* վերջավորությամբ իրական անցյալ հազիվ է նշմարվում՝ այդպիսիք համարելով «Բուզանդայ *շինածն* ու Փարպեցւոյն *ասացածը*», ապա ավելացնելով. «Գուցէ կրնայ *արարած* բառին ալ ածականօրէն

¹² Նշվ. աշխ., էջ 77:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 100-101:

բանածն ասոնց քովը դրուիլ: Աշխարհաբարին այս մասը վերջապես ստուգութեան կարօտ կը մնայ»¹⁴:

Ահա Փարպեցու վկայությունը. «Շատ իսկ և բաւական լիցի քո տեառն բանն և լիով *ասացածն*» (167): Կարելի է ավելացնել նաև *թրքած* օրինակը. «Ի կրել արտաքս զաւելորդ *թրքածս* մոխրոցացն»:

V դարից ավանդված և առավելագույնս աշխարհիկ լեզվական տարրեր պարունակող երկերում բայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս Ա. Այտընյանին ասելու. «Բայերուն խոնարհմանց այլալությունը կամ ռամկանալը դեռ բավական զգալի չէ այս դարուս մէջ»: Բայց և այնպէս, կան երևոյթներ, որ կարևոր խորհրդածոյթյան տեղիք են տալիս, իսկ որոշ մասնավոր դեպքեր «մեզի մեր աշխարհաբար ձևերուն սկզբնական ժամանակները կը ցուցնեն»¹⁵:

Լսեմ անկանոն բայի անցյալ դերբայն է *լուեալ*, որով 150-ի հասնող վկայություն կա Փարպեցու աշխատություններում: Կասկած է հարուցում այս բոլորի հետ մեկ վկայությամբ *լսեալ* տարբերակը, որ, այնուամենայնիվ, կա Մայր ձեռագրում, որն էլ անցել է քննական բնագիր. «... *չլսեալ* բողոքոյն մերոյ՝ և կամէիք կորուսանել զմեզ» (173): *Ճանաչեմ* անկանոն բայի անցյալ դերբայի համար էլ հայտնի է *ծանուցեալ* (131 և այլն), բայց Փարպեցին կազմել է նաև *ճանաչեալ*. «.... զառաւել փառասէր աստուածատեաց խորհրդոց նորա *ճանաչեալ* զորոճմունս... » (61), «.... յայտնապէս *ճանաչեալ*.... զԱստուծոյ զօրութիւնն» (128). այս իրողության

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 92:

առումով Վ. Առաքելյանը նկատում է. «Այս ձևը նույնպես շատ կարևոր նշանակություն ունի լեզվի փոփոխման մեջ, որովհետև այս տիպի (չ ածանց ունեցող) բայերի դերբայի՝ նման փոփոխությունը գրաբարի բայական երկու հիմքերի ժամանակային հակադրությունը քանդում է»¹⁶ :

Վերոհիշյալից զատ՝ խիստ հազվադեպ հանդիպում են և այլ դրսևորումներ, որոնք ուղենիշ են հետագա փոփոխության, կամ գուցե իսկապես ռամկորեն են, որոնք պիտի լայն տարածում ստանային ապագայում. *տարայք* կանոնավոր հրամայականի փոխարեն Փարպեցին մեկ անգամ գործածել է *տարէք*, որ գործում է արդի գրական հայերենում. «Բայց որպէս հոգացեալ խնամ *տարէք* ձեզ» (58). անսովոր խոնարհումով է՝ *կեցայք* (փխ. *կեցէք*). «...Ձն ևս առաւել քաջաբար *կեցայք*, որ ապրեցայքդ և ի միջի էք» (172): Բայական մեկ այլ շեղում է՝ *սպանեցէք* (փխ. *սպանէք*). «...Ձսպանեցէք զայնպիսի ճոխ կրականի» (սպանեցիք) (79):

Առավել ուշագրավ է Այտընյանի հետևյալ նկատառումը, որը վերաբերում է նաև Փարպեցու գործերին՝ «Հին ատեններէն միայն յիշեալ չորս կարգի գրոց մէջ երբեմն կը տեսնուի նոյն որոշումը. այսինքն *իք* փխկ. *էք*. և *այք* փխկ. *արուք*»¹⁷:

Առաջինի առումով միայն երեք օրինակ է նկատվում, որոնցից երկուսը միննույն նախադասության մեջ են. «Որք և զպատասխանիս ձերոց ընդ մեզ այդչափ բանից և սպառնալեաց *հրամայեցիք* առնել» (80), «*Ձքայց* դուք առաւել *ցուցիք* զսէրն որ էր

¹⁶ Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 207:

¹⁷ Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 94:

առ մեզ, զի զյաւիտենական կենդանութիւնն մեր զմտաւ *ածիք* ծանուցանել մեզ և պարզել» (54), բայց, սրան հակառակ, բազում օրինակներ կան *-էք* վերջավորութեամբ՝ *մեծաբեցէք* (175), *իշխեցէք* (78), *քննեցէք* (185) և այլն:

Տարածւածութիւնների վերաբերյալ Այտընյանը ի վերջոյ հետևյալ եզրակացութիւնն է կատարում՝ «Ստոյգ է որ բուն քաջ լեզուագիտաց ալ բերնէն կամ գրչէն հոս հոն իրական սխալ մը կրնայ սպրդիլ. սակայն ընդհանրապէս կը համարինք թէ այն նախնական ժամանակներուն մէջ ալ մատենագրական քերականութեան քով երկրորդ մ'ալ կար տիրող, - թէ արդեօք միայն կամ այն գաւառին մէջ, թէ առհասարակ ժողովրդեան մէջ՝ դեռ մեր դիտողութիւնները չեն հասնիր գոնէ հաւանական վճիռ մը տալու»¹⁸:

Այս, այդ, այն ցուցական դերանունների համար հայտնի են հոլովման կրկնակ ձևեր՝ կարճ և երկար: Միայն եզակի ոչ թեք հոլովներն են, որ միաձև են: Գոյականի հետ որոշչային կիրառությամբ գործածվելիս դրսևորվում են թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս, ընդ որում, յուրաքանչյուր դեպքում ունենալով ձևային տարբերություն¹⁹: Կիրառական ընդհանուր օրինաչափություններից բացի՝ գրաբարյան մատենագրության մէջ գրանցվել են նաև որոշ շեղումներ: Սրանից անմասն չեն նաև դիտարկվող երկերը: Առաջադաս անհամաձայնության դեպքեր՝ այս երից բանիցս (160), յայս ուխտես (47), յայս երից աշխարհաց յազատորերոյ (49), այն

¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 98:

¹⁹ **Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ**, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Ե., 2001, էջ 110-112:

կրականւոյն (79), զայն տեղօք (60), յայն կողմանէ (72), յայն ժամու (133, նաև՝ յայնմ ժամու /60/, յայնմ աւուր/69/), այս վաստակոյս (16), այդ հրամանիդ (48):

Սոյն, դոյն, նոյն դերանունների որշչային կիրառության դեպքում օրինաչափ է հոլովական և թվային համաձայնությամբ նախադաս գործածությունը. միայն հոգնակի գործիականում է, որ թվային համաձայնություն տեղի չի ունենում: Սակայն առկա են անհամաձայնության հետևյալ դեպքերը՝ *նոյն զարդու* (92), *ի նոյն ազգէ, ի նոյն տոհմէ* (110): Ինչպես նկատում է Այտընյանը, «հին ընտանեկան լեզվի» տիրող ձևն է ցուցական և ստացական դերանունների նախադաս դրսևորումը, ինչպես նաև անհոլով թողնելը՝ հար և նման այսօրվա վիճակին ²⁰ : Այդպիսի կիրառություններ պարունակում են հետևյալ նախադասությունները. «Քաւ լիցի...²¹ *զիւ* հօտի զմոլորեալ ոչխարն մատնել յայպանումն» (21), «Յամենայն սրտէ է *իւ* դարձիս կամք» (120), «... ի *քո* խրատուէ աւելի ևս կորեաւ աշխարհն Հայոց» (99), «*Իւր* գաւառին այրընտիր ձիով աստ էր» (156), «... առ եզերքն Ղեկովք գետոյ արարեալ *զիւր* գօրու բանակատեղս» (3). «Այլ ի *մեր* երկպառակութենէ և ի նենգելոյ եղև մեզ վնաս» (137) և այլն:

Այլ անորոշ դերանունը սովորաբար նախադասվում է գոյականին և հոլովով ու թվով համաձայնում նրան՝ բացի հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովների հետ գործածությունից, որի դեպքում ընդհանրապես մնում է եզակի: Փարպեցու աշխատություններում առավելապես պատահում են այնպիսի կիրառություն-

²⁰ Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., էջ 106:

ներ, որ չեն համաձայնում: Այսպես՝ այլ փախստեիցն (130), այլ աւուրց (89), յայլ տոհմէն (82), յայլ ծառայէ (107) և այլն:

Սովորաբար ածականական միավանկ որոշիչը թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս կիրառության դեպքում համաձայնում է լրացյալին, ինչպես՝ *մեծի* գանձու (202), *զհնոյ* մարդոյն մեռելութիւն (179), բայց և առաջադաս գործածության պարագայում հիմնականում պատահում են անհամաձայնության դեպքեր, և սրանց համեմատությամբ բավական քիչ են նախորդները՝ *զմեծ* լուսաւորչէն Հայոց (203), *հին* մարդոյն (179) և այլն:

Սովորական է ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ՝ ենթակայի և ստորոցյալի անհամաձայնությունը ²¹ : Օրինակ. «Իմաստս այս իմ և ջանս և արարուած երկուց իրաց առիթ է ինձ բարւոյ» (41), «Այս ևեթ խորհուրդ և խնդիր օր քան զօր աճէ ի սիրտս մեր» (98), «Ամենայն իրք Արեաց աշխարհիս աջող լինի և անսխալ» (61), «Մնացել բանն և իրքն» (162) և այլն:

Այտրնյանը իր ընտրած գործերում նկատում է առանձնակի միտում *նախդիր+հայցականով* տրականի իմաստն արտահայտելու փոխարեն ուղղակի տրականի գործածություն ²² : Այսպիսի դրսևորումները ակնառու են նաև Փարպեցու երկերում: Այսպես. «Զբոլորս ցնդեմ օն և անդր ցիր և ցան արկից *ձորոցդ* և *դաշտացդ*» (152), «Իսկոյն երեկոյին *պաշտամանն* պատրաստեին» (89), «...Ձնա կազմէր *յարձակմանն*» (151), «...Ձիրաման տային *աղօթից* պարապելոյ» (89), «...Ձայնպիսի մեծ *կրակի* իշխեցեք ձգել

²¹ Նշվ. աշխ., էջ 106:

²² Նշվ. աշխ., էջ 107:

զձեռս ձեր» (78), «...Ձփառս միայն և երկրպագութիւն մատուցանէին *ամենահնարին*» (131), «...Ձկարող էին...Ձվնասել...Ձծուլացելոցն» (69), «Լռեալք ի հարցանելոյ սուրբքն՝ *ճանապարհին* ուշադրէին» (76) և այլն: Ահա մի նախադասություն, որում առկա բազմակի անդամները միաժամանակ տրականով և *նախդիր+հայցականով* են. «...Ձ օրէնք իսկ մեր պատուիրեն հատուցանել *տերանց*, զդիպողսն և զարժանաւորս» (114):

Նկատված իրողություններից շատերն, անշուշտ, արտացոլում են ժամանակի կենդանի խոսակցական, մասամբ նաև՝ նեղ բարբառային ձևերը՝ հակադրվելով գրավոր մշակույթով հաստատվածներին: Ինչպես վերը նկատեցինք, առկա ձեռագրերն ու պատառիկները լեզվական մի շարք տարբերություններ են ցուցաբերում: Սա նշանակում է, որ գրչագրությունների ընթացքում գրիչների ձեռքով և ամենատարբեր պատճառներով զգալի փոփոխություններ են կատարվել: Քանի որ մեզ փոխանցված ամենահին ամբողջական ձեռագիրը պատկանում է 887 թ., ինչպես և բազում աշխատություններ նույնիսկ շատ ավելի ուշ դարերի ձեռագրերով են մեզ ավանդվել, և միևնույն երկի ձեռագրային տարբերակներում էլ առկա է լեզվական բազմազանություն, իրարամերժ ու հակասական երևույթներ, այսպիսի պայմաններում անհնարին է գտնել սկզբնական ձևերը: Մեզ միայն մնում է մանրակրկիտ ուսումնասիրություններով վերհանել այն, ինչ հնարավոր է:

Хачатрян Валентин -Отклоняемые от закономерностей древнеармянского языка грамматические виды в произведениях Л.

Парпеци – В данной статье изучены те грамматические виды, присутствующие в трудах Л. Парпеци, которые отклоняются от закономерностей древнеармянского языка. Это частично типы разговорного диалекта данного периода времени, а также новшества и ошибки, по каким-то причинам перешедшие в последующие века.

**«ԱԿՆԱՐԿ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒՅԱՆ»
ԼՐԱՄՇԱԿՎԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾԺԱՆԴԱԿ ՁԵՌՆԱՐԿԻ ՄԱՍԻՆ**

2018թ. լույս տեսած սույն մենագրությունը կարևոր ներդրում է, ուշագրավ նրանով, որ վերաբերում է արդի հայերենի հատկապես ուղղախոսությանը: Ինչպես հայտնի է, ուղղագրության վերաբերյալ կան բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, մինչդեռ ուղղախոսությանը նվիրվում են սակավաթիվ աշխատություններ, և այժմ ահա հոգուտ այդ ուղղության՝ հրատարակված է ամբողջական մի աշխատանք Երևանի Վ. Յա. Բրյուսովի անվան պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Աշխատության հեղինակներն են Ս. Տիոյանը և Ֆ. Խլդաթյանը, խմբագիրը՝ Դ. Գյուրջինյանը:

Ձեռնարկի հեղինակները, ունենալով բուհերում դասավանդելու երկարամյա հարուստ փորձ և նկատի առնելով գրական հայերենի զարգացման բնականոն առաջընթացը, փորձում են դասակարգել ուղղախոսական օրինական տարբերակները և առաջարկում անպայմանորեն կիրառել հայերենի արտասանական կանոնական և ընդունելի ձևերը: Աշխատության բովանդակությունը ներառում է տասներեք գլուխ. 1. Ընդհանուր դրույթներ, 2. Ժամանակակից գրական հայերենի արտասանական առանձնահատկությունները, 3. Ձայնավորների արտասանությունը, 4. ԵՎ-ի արտասանությունը, 5. Կրկնակ ձայնավորների արտասանությունը, 6. Հարակից ձայնավորների

արտասանությունը, 7. Կրկնակ բաղաձայնների արտասանությունը, 8. Հ-ի արտասանությունը, 9. Ր-ի և Ռ-ի արտասանությունը, 10. Արտասանական ոճեր, 11. Արտասանություն և շեշտ, 12. Հավելվածներ, 13. Մատնանշված և օգտագործված գրականություն:

Աշխատանքում նշվում է, որ լեզվաբանության մեջ ժամանակակից գրական հայերենի ուղղախոսության խնդիրներին անդրադարձել են բավականաչափ ուշ՝ 1974թ., և գտել, որ գրական արտասանության շրջանակներում գուգահեռ ձևերի գործածությունը անխուսափելի է և օրինաչափ, մինչդեռ այս աշխատության հեղինակները գտնում են, որ պետական գործառույթներով օժտված արևելահայ գրական լեզուն պետք է զերծ լինի անընդունելի գուգաձևություններից՝ բարբառային, հասարակաբան, օտարաբան հնչական ձևերից, որովհետև հենց ուղղախոսությունն է նպաստում թե՛ բանավոր լեզվի ճիշտ, արագ ընկալելուն, թե՛ գրական լեզուն արդյունավետ ուսուցանելուն, թե՛ լեզվական անճշտությունները բացառելուն, բանավոր խոսքի որակը բարձրացնելուն: Ժամանակակից գրական արևելահայերենի արտասանական առանձնահատկություններին անդրադառնալիս հեղինակները գտնում են, որ կարևոր է բացահայտել.

1. Հնչյունական-արտասանական տեղաշարժերը,

2. Դրանց հիմքում ընկած արտաքին գործոնների և ներքին օրինաչափությունների փոխհարաբերության իրական պատկերը:

Առաջին անգամ փորձ է արվում հիմնավորելու **արտասանական ազատ տարբերակ** հասկացությունը: Նշվում է, որ հնչարտասանական տեղաշարժերը դեռևս դիտարկվում են անցյալ դարավերջի և մերօրյա ժամանակահատվածի շրջանակներում. քննվում է արտասանական նոր առանձնահատկությունների

Հնավորումը ժամանակակից հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում, ընդգծվում, որ արտասանական շեղումներ առաջանում են .

1. բաղաձայնների փափուկ արտաբերման,
2. տարբեր տաածքներում բնակվողների շեշտի, հնչերանգի փոփոխման,
3. հասարակաբանության կիրառման հետևանքով:

մատնանշում են, որ գրական հայերենի ձևավորման ընթացքում միշտ էլ կանոնարկված ուղղագրության դիմաց եղել է չկանոնակարգված արտասանական բազմազանություն: Մեկ առ մեկ կանգ են առնում ձայնավորների կանոնական արտասանության վրա՝ ճիշտ ձևերը հակադրելով ոչ ճիշտ ձևերին, ցույց տալով յուրաքանչյուր ձայնավորի շեղումը գրականից, մատնանշում դրանց ուղղելու ճանապարհները և կիրառելու ճիշտ տարբերակները, ինչպես՝

1. ³) Ս ի áñ" μ»ñ íáõ Ìñÿ³ ÿ³»ñçó Ì³ ÝáÝ³ Ì³Ý³ »Ý³ é³ ççÝÝ»ñÁ. **դ/ե/ֆիցիտ → դ/հ/ֆիցիտ, դ/ե/զինֆեկցիա → դ/հ/զինֆեկցիա** (Ñ³ ð»ñ»Ý Ñ³ Û³ ç ÑÁ»ùĤ' ախտահանում), **ա/ե/նիցիլին → ա/հ/նիցիլին** " ÷³ ÛÉÝ,

μ) Անընդունելի՝ $\div \acute{a} \acute{E}^3 \acute{e} \acute{I}^3 \acute{E} \mu^3 \acute{e} \gg \acute{n} \zeta \acute{U} \gg \zeta \ n/o/-\zeta \div \acute{a} \acute{E}^3 \acute{n} \gg \acute{Y}$
/w/ $\acute{N} \acute{Y} \acute{a} \gg \acute{E} \acute{A}$. $\acute{U} \acute{n} \acute{\zeta} \acute{Y}^3 \acute{I}^{\acute{a}}$ **պոլիկլինիկա** $\rightarrow$ **պ/ա/լի-կլինիկա** (հսկ
 հիմնականում՝ պալիկլինիկա), **Մոսկվա** $\rightarrow$ **Մասկվա**, **տրուլեյբուս** $\rightarrow$
տր/ա/լեյբուս, **պամիդոր** $\rightarrow$ **պամիդոր** (արևմտահայերենում լոլիկ) ,

[illegible]

ԲՅ՝ ԷՅ՝ ՍՇՀում /**իօ**/ շ՝ ճ՝ ի՝ ԷՅ՝ Կվում ՆՅ՝ ՍՅ՝ ԿձԿները տարբերելու
 ՆՅ՝ ՍՅ՝ ճ՝, օճԿԿՅ՝ իձ՝ անող (ՅՅ՝ μ Յ՝Շ $\gg$ ԿձՅ՝ իՅ՝Յ՝ իՅ՝ ԿՅ՝ $\gg$ ճ μ Յ՝Շ
 դեպքում [օ]), իսկ անող (Յ՝ ԷՅ՝ Կձձ՝ճԿ՝) /**իօ**/ձ անվող է

[illegible]

1) անընդունելի »Վ 3 Վ·É»ձ»ՎՇ 3 ձ ի 3 է 3 ՎáĐ\ 3 ՎÁ ՎՍ 3 Վ 3 ի áĐ
1»áĐ»ձ, Ո՞՞ՇՎ 3 ի՞ դոկտոր → դոկտ/ը/ր, Լոս Անջելես → Լոս
Անջելոս-Լոս Անջել/ը/ս, Նյու Յորք → Նյու Յ/ը/րք, Հովիվուդ→
Հալիվուդ, քոմայուտեր → քոմիկուր/ը/ր (համակարգիչ), ·)
Մերժելի՝ բար-բառային արտասանության ներմուծումը յրական
խոսք:

3. Բառասկզբի /յ/ հնչումը բառամիջում դառնում է /է/ Այդպես՝ /յ/րկիր → ստոր/է/րկրյա, արտ/է/րկրյա, վեր/է/րկրյա, բայց ոչ՝ ստոր/յ/է/րկրյա, արտ/յ/է/րկրյա, վեր/յ/է/րկրյա, /յ/է/րջանիկ → ապ/է/րջանիկ, բայց ոչ՝ ապ/յ/է/րջանիկ Ե Մակայն երբ բաղադրյալ բառի ե-ով սկսվող վերջնաբաղադրիչին նախորդում է ձայնավորով վերջացող բաղադրիչ, հնչում է /յ/է/. կիսա/յ/է/փ, ինքնա/յ/է/ռ, ամենա/յ/է/րկար, ամենա/յ/է/րջանիկ: Այսպիսով՝ հնչյունական փոփոխության հիմքում թաքնված է հնչյունաբանական գործոնը: Ը ձայնավորի արտաբերման մասին մանրամասն դիտարկումներից հետո մատնանշվում է և հակառակ երևույթը՝ ուղղախոսական չկանոնակարգված վիճակի ազդեցությունը ուղղագրության վրա, ինչպես **ոչ մեկը** ժխտական դերանվան կիրառությունը առանց **ը-ի՝ ոչ մեկ**, օրինակ՝ **Ոչ մեկ չի կարդացել այդ օրենքը, Ոչ մեկ չէր մտածում, թե կպարտվի, Ոչ մեկ չեկավ** և այլն: Իսկ $\cdot \tilde{\text{h}}^3 \mu^3 \tilde{\text{h}}^3 \tilde{\text{y}} \not\approx$

հանգամանորեն խոսում են դրա կիրառման մասին և Բառասկզբում այն կիրառվում է **“Ե, և ևս, Եվրոպա՝ և սրանցով կազմված Եվրոպական, Եվրոպացի, “»Ա, Եվրոպահայ, Եվրոպահայություն** բառերում, **ճճճՅՆ Յ ճ ի Յ Ե Յ Յ ի ճԾՍ »Յ^ա [Ն ի ԱԵ], [Ն ի ՅԷվ], [Ն ի քօպ], [Ն ի ՇԱ])** և Բառամիջում և բառավերջում հանդիպող և գիրը արտասանվում է երկու կերպ՝ որպես [Էվ] և [յԷվ]։

[Էվ] արտասանվում է բաղաձայններից հետո, քրինակ՝ բարևել-բար[Էվ]ել, կարևոր-կար[Էվ]որ, հարևան- հար[Էվ]ան տերև-տեր[Էվ], արև-ար[Էվ],

[յԷվ] արտասանվում է ձայնավորներից հետո. նաև-նա[յԷվ], թեև-թե[յԷվ] բառերում, ինչպես և մի շարք օտար ազգանուններում. Սերգե[յԷվ], Մատվե[յԷվ], Նիկոլա[յԷվ] և այլն, նաև բաղաձայնից հետո՝ Կոն[յԷվ], Տուպոլ[յԷվ], Ջվեր[յԷվ], Մեդվեդ[յԷվ] և այլն։

ԵՎ պարունակող մի շարք բառեր ունեն արտասանական զուգաձևություններ՝ կարող են արտասանվել թե՛ [Էվ]-ով, թե՛ [յԷվ]-ով.

թերևս→ թեր[Էվ]ս - թեր[յԷվ], դեռևս →դեռ[Էվ]ս - դեռ[յԷվ]ս, այլևայլ→այլ[Էվ]այլ - այլ[յԷվ]այլ,այլևս→այլ[Էվ]ս - այլ[յԷվ], ինչևէ→ինչ[Էվ]է - ինչ[յԷվ]է, որևէ→որ[Էվ]է - որ[յԷվ]է, ինչևիցե→ինչ[Էվ]իցե - ինչ[յԷվ]իցե, որևիցե→որ[Էվ]իցե - որ[յԷվ]իցե, իբրև→իբր[Էվ] - իբր[յԷվ], թեպետև→թեպետ[Էվ] -թեպետ[յԷվ], թեկուզև→թեկուզ[Էվ] - թեպետ [յԷվ] և այլն։

Նշված զուգաձևերից նախընտրելի է [Էվ]-ով արտասանությունը, քանի որ բոլոր բառերում և-ը հաջորդում է բաղաձայնի Իրավացիորեն ասում են., որ անընդհատ զարգացող լեզուն համալրվում է նորանոր, հատկապես փոխառյալ տերմիններով, որոնց արտասանությունը միատեսակ չէ, երբեմն

փոխառու լեզուների հնչողությունը տարբեր է լինում, և տեղի է ունենում բառի արտասանության շեղում, որն էլ լուրջ խնդիր է առաջացնում արտասանությունը կանոնակարգելու գործընթացում /էջ 60/:

Բ-ռ հարաբերակցության մեջ (հատկապես երիտասարդ սերնդի լեզվում) հանդիպում է արտասանության աղավաղման մի դեպք, երբ Ռուսախոս հայերն ու սրանցից՝ վարակված՝ հայախոս հայերը բանավոր խոսքում ր-ի փոխարեն արտասանում են ո. Արմեն^ա Առմեն, Գերմանիա^ա Գեռմանիա, վերջ^ա վեռջ, խարույկ^ա խառույկ և այլն: Դա միանգամայն մերժելի է՝ Առավել ևս, որ հայերենը այն բացառիկ լեզուն է, որը գրավոր լեզվում դրանք զանազանելու հնարավորություն է ընձեռում: Աշխատության կարևոր նկատառումն է լեզուն գերծ պահել անընդունելի սխալներից: Հասարակության մեծ մասը ակնդիրը և ունկնդիրն է ռադիոհեռուստատեսության հաղորդումների, բեմական խոսքի, և իրավացիորեն ընդգծվում է, որ մեր բեմական խոսքը գրական լեզվի աստիճանից իջել է ժողովրդախոսակցականի, առատ է հասարակաբանություններով: Այդ բնագավառների ներկայացուցիչներն իրենց տրամադրության տակ չունեն գրական հայերենի ուղղախոսության հանձնարարելի կանոնների այնպիսի ուղեցույց-ձեռնարկ, որ չխաթարվի մեր ոսկեդենիկ լեզուն սխալ արտասանություններով: Շատ անհրաժեշտ է ունենալ ուղղախոսական բառարան, ինչպես Ռ. Ավանեսովի ռուսաց լեզվի համար կազմած բառարանը: Գրական լեզվի կենդանի հնչումը առնչվում է գրային, բարբառային և փոխառյալ տարբերակներին: Առկա է ներգաղթած հայերի՝ բաղաձայնների արտասանության

օրինաչափությունը: Հեղինակները անդրադառնում են նաև բայի խնդրառությանը առնչվող ուղղախոսական սխալներին:

Դրանք հանդիպում են բանավոր ու գրավոր խոսքում և բազմաբնույթ ու բազմազան են, վերաբերում են լեզվի կառուցվածքի տարբեր դրսևորումներին: Մասնավորապես շատ են բայի խնդրառության հետ կապված ամենատարբեր սխալները: Այսպես, Դու կարաս ընկերակցես ինձ, Սրանից հետո տնից մենակով դուրս չեմ գա, Հարևանուհիս սիրում ե արտաքինից, Վառ գույների մեջ են հագնվում, Ես դաստիարակվել եմ Ռ. Հախվերդյանի երգերի վրա, Եվան իր ափսեի մեջ էր և այլն: Հատկապես նոր ու անչափ հաճախ-եպ օրի-նակ է իրերի, անշունչ առարկաների փոխա-րեն անձնական դերանունների (դրանցից հատկապես ինքը դերանվան ուղիղ և թեքված ձևերի) կիրառությունը. օրինակ՝ Ճակնդեղը սիրում է խոնավություն, ինքը չոր վայրերում չի աճում. կամ՝ Լիճն իրենից անչափ կարևոր հետաքրքրություն է ներկայացնում: Իրադարձություններ, որ տեղի են ունեցել հիմա, իրենք կշարունակվեն հետո էլ ...Բնական մայրնեզը ինքը կարող է սառնարանում մնալ մի քանի օր ... Սրանք սխալներ են, որ ամեն օր հնչում են եթերով, հայտնվում են մամուլի էջերում. Ինչ վերաբերում է ծրագրերի փոփոխության հետ կախված, ես կարծում եմՄեր հաղորդման ընթացքում հանրության հասարակությանը հուզող հարցեր ենք բարձրացնում ...Ինչքան ժամանակով եք նկարել էսքիզը , Վաղը հիվանդը կվերադառնա իրեն աշխատանքին...Նրանք կիսել են մեր կարծիքը (վիշտը) ուրախությունը (փոխանակ՝ նույն կարծիքին են, համակարծիք են, վշտակից են, միասին ուրախացել ենք),Այդ

հարցի լուծումը կա, և լուծումն իրեն օգտին չի, Մենք խոսելու ենք ըստ էության և այլն:

Անհարկի օտարաբանություններով լեցուն խոսքի նմուշներ՝ Պոլիկլինիկայում մոտեցեք ռեսեփշընին (նկատի ունեն վիճակագրական բաժինը), Այդ միջոցը էֆեկտիվ չէ (շահավետ, արդյունավետ չէ), Կոնյակը հայկական բրենդն է, Հիմա վեց հոգով կարող ես բլոգ ստեղծել, ու նման մի բան էլ Գրողների միությունն է, Գաղտնիք չէ, որ մեր երկրի գոյատևման հիմնական պայմաններից մեկն էլ մասնավոր տրանսֆերտների ահռելի ծավալն է, Կառավարությունում այսօր հավանության է արժանացել մի նախագիծ, որով առաջարկվում է ՀՀ քրեական օրենսգրքի 205-րդ հոդվածի դիսպոզիցիայի նոր խմբագրություն, ինչի արդյունքում հստակեցվում են հանցագործության եղանակները:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, խոսքային սխալները տարաբնույթ են ու բազմաշերտ, որոնք ըստ բանախոսների՝ առանձին ուսումնասիրության առարկա են: Լեզվաբանները փորձում են դասդասել ըստ քերականական ոլորտների՝ հնչարտասանական, բառագործածական, ուղղագրական- ուղղախոսական, շարահյուսական՝ հոլովառության, խնդրառության, համաձայնության և այլն:

Աշխատանքի ավարտամասով՝ 74-95 էջերում, տրված են զգալի քանակով բառերի շարքեր՝ մատնանշելով ճիշտ և սխալ ձևերը:

Պետք է նշել, որ մեր օրերում այս աշխատանքը շատ կարևոր, պահանջված ներդրում է՝ հայերեն բանավոր խոսքը մաքուր պահելու առումով: Ցանկալի է ունենալ նաև առանձին ուղղախոսական բառարան:

ԿԱՐԲԻԻ ԽՈՍՎԱԾՔԸ ԻԲՐԵՎ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԻ
ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ¹

Արագածոտնի մարզի Կարբի գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիների մի մասը եկել է Բայազետի գյուղերից 1829-1830թթ.: Եվ թեև բնակավայրում նախքան այդ էլ եղել է հայ բնակչություն², ժամանակի ընթացքում ընդհանուր հաղորդակցման միջոց է դարձել Բայազետի բարբառը³: Իբրև այս բարբառի տարբերակային դրսևորում՝ Կարբիի խոսվածքը⁴ ուշադրության է արժանի նրանով, որ ի տարբերություն Գավառի տարածաշրջանում մայր բարբառի համախումբ գործառող խոսվածքների⁵, գործածվում է լեզվական

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Տե՛ս **Մ.Մանուկյան**, *Հայաստանի Հանրապետության մարզերը, քաղաքներն ու գյուղերը*, Ե., 2013, էջ 152-154, **Հակոբյան Թ.Խ. և ուրիշներ**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3, Ե., 1991, էջ 37:

³ Այս բարբառի մասին տե՛ս **Վ.Կատվայան**, *Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ*, Ե., 2016, «Ասողիկ» հրատ., 534 էջ:

⁴ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1978թ. լրացված թիվ 254 տետրում:

⁵ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքում և շրջակա մեկ տասնյակից ավելի գյուղերում, որոնց բնակիչների նախնիները 1829-1830թթ. գաղթել

այլ միջավայրում՝ շրջապատված բարբառային տարբեր միավորներ ներկայացնող խոսվածքներով, և կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել թե՛ բարբառի ընդհանուր հատկանիշների դրսևորումների և թե՛ ինքնուրույն զարգացման յուրահատկությունների առումներով: Խոսվածքի ներկա վիճակը հետազոտելու նպատակով 2019թ. դաշտային աշխատանքներ ենք կատարել Կարբի գյուղում, անհրաժեշտ նյութ հավաքել հարցարաններով, բանավոր խոսքն ու զրույցը տեսաձայնագրելու եղանակով, դիտարկել ենք տարբեր սեռերի և տարիքի անձանց բարբառային խոսքը:

Կարբիի խոսվածքում իրենց արտահայտությունն ունեն Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգին բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Այսպես, բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլերից և *ւ, ն* ձայնորդներից հետո խոսվածքում գործառում է **ա** ձայնավորի շրթնայնացած տարբերակը՝ *աբաղ*, *պանիր*, *կատու*, *տարի*, *ծառ*, *ճամփա*, *շափաթ*, *նամակ* և այլն: Նկատելի է, որ **ա**-ի շրթնայնացումը նույնքան ընդգծված չէ, որքան Գեղարքունիքի Մարուխան գյուղում, և մոտենում է Գավառ քաղաքի խոսվածքի համապատասխան հնչյունին: Բնիկ և փոխառյալ մի շարք բառերում, առանց որևէ օրինաչափության և ավելի սակավ, քան Գավառի տարածաշրջանի խոսվածքներում, դրսևորվում է **ա**-ի քմայնացած տարբերակ, ինչպես՝ *Աշտարակ*, *հաշկ*, *բախտավոր*, *լալ*, *դ'ստը*, *քալբաթի*, *քյալամ*, *քասիբ* և այլն: Խոսվածքին, ինչպես Բայազետի բարբառին ընդհանրապես, բնորոշ է բազմավանկ

են Բայազետի քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, հաղորդակցման միջոցը Բայազետի բարբառն է /տե՛ս **Վ. Կատվայան**, նշվ. աշխ., էջ 29-30/:

բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, օրինակ՝ խավնել, ուրխընալ, սօվրել, թաթխել, օղըղել և այլն: Բառավերջի **ա** ձայնավորը ավելացող բաղաձայնից առաջ դառնում է **է**, ինչպես՝ տըղէն, վըրէս: Հստակ արտահայտություն ունեն **է**, **ո** երկբարբառային հնչյունները՝ ձ'ըմեռ, խեխճ, չոռս, հառավոտ և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում նախնական **է, ո-**ի դիմաց առկա են **յէ**, **վո** կապակցություններ՝ յես, յեզ, յեփ, վոխ, վոտ, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ **է**, **օ** ձայնավորներ՝ երկանք, երկաթ, օրօճալ, օղըղել: Բազմավանկ բառերի սկզբում **վո** և **յէ** դրսևորվում են բաղադրություններում ու գրական լեզվից կատարված փոխառություններում, ինչպես՝ վորդեղից, յերգիր, յեռսուն և այլն:

Խոսվածքը պահպանել է Բայագետի բարբառի բաղաձայնական համակարգի հիմնական հատկանիշները ևս: Այսպես, հինհայերենյան բառաշերտի բառերի սկզբում գործառուր են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ /բ'երան, գ'ել, դ'անակ, ձ'ի, ջ'ուր/, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր /առթար, դ'առցընել, յերք, տեքըր, ջ'առթել, հեքուց, մառթ, միրք, օքտըվել/, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ /աբրել, փագել, փեղ, դըբբօց, յերգիր, սուր/: Գավառի տարածաշրջանի խոսվածքների մեծ մասի պես Կարբիի խոսվածքը ևս չունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ: *Նգն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ տարածված է *հ* հազագի հավելումը՝ հափ, հընգնել, հընգեր, հեռթիկ, հիմանալ, հառավոտ, *հաշկ*, *Հերվան*, *հիրկուն*, *հեսօր*, *հեքուց*, *հուրիշ* և այլն: Հինհայերենյան բառաշերտում նախնական *հ-*ի դիմաց *խ* է հանդես գալիս բոլոր

դիրքերում /խագալ, խավնել, խինգ, խին, խիվանդ, խեր, խող, խոր, պախել/, սակայն նկատելի է, որ հաճախ սովորական է դարձել նաև *հ*-ի արտասանությունը /մըհատ, պահել, հասկընալ, հառսնիք/, առանձին դեպքերում էլ խոսողները ըստ հնարավորին խուսափում են *խ*-ից: Բառասկզբում՝ *ռ*-ից առաջ, *հ* հազագի դիմաց *ֆ* է առկա *ֆոտ* />հոտ/ բառում, որը ակնհայտորեն հետևանք է շրջակա խոսվածքների /Մուղնի, Փարպի, Աշտարակ/ ազդեցության: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* /կագան, կօնախ, կօչաղ, կըրաղ, կուշ, կութի/, սակայն երբեմն խոսողներին ավելի սովորական է թվում *ղ*-ով ձևը, ինչպես՝ դուշ, դըշեր: Հաջորդ բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականի /մէշկ, հիշնել, կըսկըվել, ծասկ/: Շեշտը խոսվածքում վերջնականակային է:

Ինչպես Բայազետի բարբառի բոլոր դրսևորումներում, այնպես էլ այս խոսվածքում առավել տարածված են *եր, ներ* հոգնակերտ մասնիկները, որոնց գործածությունը հիմնականում համընկնում է գրական լեզվի իրողությունների հետ /բ'ախեր, քուրեր, պըղընձներ, կատվըներ, յեզներ, ձ'եռներ/: Սակավ դեպքերում գործածական են նաև *ք, էրք, իք, անք, անիք, վանք, տինք, րանք* հոգնակերտները /լենինականցիք, երէխէք, դարվազէք, տըղէքք, մառթիք, ձ'իյանք, կընանիք, իշվանք, գ'իլվանք, ախպըրտինք, գ'եղրանք/: Սրանցից *տինք* հոգնակերտի առկայությունը կարող է պայմանավորված լինել Արարատյան բարբառի ազդեցությամբ, որովհետև Բայազետի բարբառում

գործածական է *տանք* հոգնակերտը, որոշ խոսվածքներ էլ ունեն *տիք* ձևը⁶:

Կարբիի խոսվածքում իրենց կայուն արտահայտությունն ունեն հոլովական համակարգի՝ Բայազետի բարբառին բնորոշ հատկանիշները: Այսպես, հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման /Աբարանա, Դիլիջանա, Կիրովականա, Հերեվնա/: Սրանց պես է հոլովվում նաև *թունդիր* հասարակ անունը /թունդրա, թունդրան/: Ձայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը ձևավորվում է *-ով* /Լիպոյ, վեդոյ/: Ոջ հոլովումը հիմնականում դրսևորվում է *տէր* բառի դեպքում /տիրոջ/, սակայն գործածական է նաև *հընգերոյ* ձևը, որը թերևս ազդեցության արդյունք է: Բացառական հոլովն ունի *ց-ով* վերջավորություն /հագարից, էրկըթից/: Կարբիի խոսվածքում ևս ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մէջ* կապով /տըղեն դըբրոցն ա, ձ'եռի մէջ/: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով /լենինականցիքը, վոտին, տունն ա/: Անորոշ հոդը նախադաս է /մէ բ'ան/: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունեն *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Գործածական է *քեզի* դերանվան *քե* կրճատ ձևը, որը, ի դեպ, հատուկ է Բայազետի բարբառի բոլոր խոսվածքներին՝ ի տարբերություն *մե*, *ձ'ե* կրճատ ձևերի, որոնք գործածվում են խոսվածքների փոքր մասում ⁷ : Ցուցական դերանունները խոսվածքում ունեն եռաշարք համակարգ /Էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի/: Ով դերանվան դիմաց գործածվում է *վորը* ձևը, որի սեռականի և

⁶ Տե՛ս Վ.Կատվալյան, նշվ. աշխ., էջ 277:

⁷ Տե՛ս Վ.Կատվալյան, Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր, Գիրք 1, Գեղարքունիքի մարզ, Ե., 2018, էջ 57:

տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրք*⁸: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ յես, իմ, մենք, մեր, դ՛ու, քո, հինքը, հիրանք, հիրանց, ընդուն, ըտենց, ընենց, ընդար, իմալ, հընչի, վոր մէկը, հուր, ամէքը և այլն:

Բայական համակարգում ևս Կարբիի խոսվածքը հարազատ է մնում Բայագետի բարբառին: Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ոււ* վերջավորությամբ անկատարով /տանում ենք, սովրում ի/: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ գ՛ալում, լալում, տալում: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ու* վերջավորություն /տէսէր, խավներ/, օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *ե* վերջավորություն /չինք տէսէ, էնի յա քընէ/: Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ */փագէ՝* փակել է, *քընէ՝* քնել է/: Վաղակատար ներկայի հոգնակի թվի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձևով՝ նաև առանց օժանդակ բայի */տէսաւծ՝* տեսել են, *գ՛ացաւծ՝* գնացել են, *մացաւծ՝* մնացել են/: Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն /քընուկ, նըստուկ/: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ժխտական խոնարհման վերլուծական ժամանակաձևերում օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը չի արտահայտվում, և ժխտական մասնիկը դրվում է ուղղակի դերբայի վրա /չըտանում, չասում, չըգ՛ըրա, չուտա, չըբ՛էրէ, չէկէ/: Ե

⁸ *Վորք, վիր, վիրք* ձևերը հատուկ են Բայագետի բարբառի խոսվածքների մեծ մասին, սակավ դեպքերում գործածվում են *վոնը, վի, վին* ձևերը /տե՛ս Վ.Կատվայան, Բայագետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, էջ 358/:

խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից /շինեցին, կանչեցի, պախի, բ'երին/: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ'աց, մաց: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործածն և կրավորաձև վերջավորություններ /թողեց, բ'ովինք, ջ'առթըրվավ, քընավ, փագա', ծածկա', նըստի', կայնի': Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր /փախնել, թըռնել/: Գործառում է պատճառական *ցըն* ածանցը /շըվըցընել, սովըոցընել/: Այս բայերի եզակի հրամայականն ունենում է ա վերջավորություն՝ կայնըցըրա', հասկըցըրա': Հարկադրականի եղանակիչն է՝ պըտի /պըտի տանես/:

Կարբիի խոսվածքը բառապաշարով ևս հիմնականում հարազատ է մնում Բայագետի բարբառին: Ընդհանուր բառերից են՝ բ'աժվել /մեծ ընտանիքից բաժանվելով՝ նոր ընտանեկան օջախ կազմել/, ճօլան-ճօթան /ասվում է ծանրակշիռ, լավ հագնված տարեց կնոջ մասին/, մառթ /ամուսին/, խառնիս, միյնակ, կայնել, քալբաթի, գ'ունդ /խմորագունդ/, սովըոցընել, ջ'օկ /առանձին/, հեռթիս, թունդըրա շուռթ, քուռսի, կախվել /սստել՝ ոտքերը կախած թոնրի մեջ/, ջեջիմ /կապերտի նման գույնզգույն փովածք/, ջըվալ /մեծ պարկ/, փեշտըմալ /գոգնոց/, փեժգիր /սրբիչ/, յավաշ /կամաց/, թաք /միակ/, մալակօնդի /տնփեսա/, յեպիմ /չգիտեմ/, իմալ, պըստի, խաբար, կօլօտ, կօչադ /ճարպիկ, գործունյա/, պըղինձ /մեծ կաթսա/, կազան /մեծ կաթսա/, կօնախ /հյուր/, կըրադ /եզր/, ճիժ, թարախօթօվ /թերախորով/, ծեժել /միսը մշակել՝ թակով շարունակ հարվածելով/, գ'ընդել /խմորը գնդերի վերածել/, կայնել, պաղել /սառչել/, խօսկ ու խաբար /ավելորդ խոսակցություն/, սաղլամ /ամբողջական/, բօռալ /գոռալ/, օրօձալ, օղըղել, էրկանք, դուզ, ժողովկըրան /մուրացկան/,

շիքել /շինել/, մըխտառ /կեղտոտ/, կօնախ /հյուր/, հիրկուն, տուն ու տեղ, դ'ար ու դ'աշտ, կանալ /կարողանալ/, ախտ հըլնել /հաղթող լինել/, հիշկալ /նայել/, խառըխըշտիկ /խառնիխուռը/, թեղրափօխվել /փետրափոխվել/, դարվազ /դարպաս/: Բնականաբար կան նաև զանազանություններ: Այսպես, Բայազետի բարբառի *մէ խատ* կամ *մէատ* ձևերի դիմաց Կարբիի ունի *մըհատ*, *կօկօլ վառեկ* ձևի դիմաց՝ *կօլ վառեկ* ձևերը: Մայր բարբառում *կօլթել* բառն ունի «կարճաթև», ինչպես նաև «թևը կտրած» իմաստները, Կարբիում՝ միայն վերջին իմաստը: Կարբիի խոսվածքի *միրգամ* /աներձագ/, *ծակըռտըվել* /եռալով պղպջակներ առաջանալ/, *կօտօրան* /թթու դրված բանջարեղենի տեսակ/, *զընզըլակ* /փոքր ողկույզ/, *ծառծակիչ* /փայտփորիկ/, *մըռզակալել* /արմատակալել/, *վեկալել* /վերցնել/, *սըլ թալել* /սայթաթել/ ձևերը անծանոթ են մայր բարբառին և այլն:

Այսպիսով, Կարբիի խոսվածքը ներկայանում է իբրև Բայազետի բարբառի տարբերակային մի դրսևորում, որը թույլ է տալիս փաստել, որ ընդհանուր հատկանիշները բարբառի համար բնութագրական են եղել դեռևս բնօրրանում՝ Բայազետում, իսկ խոսվածքում դրսևորվող յուրահատկությունները հիմնականում բարբառային նոր միջավայրի ազդեցության արդյունք են:

Катвалян Виктор – Говор села Карби как вариант Баязетского диалекта.- Говор села Карби является вариантом Баязетского диалекта. Это позволяет утверждать, что общие признаки были характерны для диалекта еще в старой родине - Баязете. Отличительные черты говора в значительной степени являются результатом влияния новой диалектной среды.

Viktor Katvalyan - The Speech of the Karbi Village as a Variant of the Bayazet Dialect .- The speech of the village of Karbi is a variant of the Bayazet dialect. This allows us to insist on the fact that the common features were characteristic of the dialect still in the old homeland - in Bayezet. Non-shared features of the speech are resulted mainly by the influence of a new dialectal environment.

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լեզվական սխալ գործածությունները, ցավոք, մեր իրականության մեջ բավական տարածված են: Հաճախ նկատվում են անմիօրինականություններ, ընդունված կանոններից շեղումներ: Դրանք նկատվում են լեզվական տարբեր մակարդակներում: Այս իրողությունների մասին շատ է խոսվում: Վերջինների տարածմանը նպաստում են ն՝ զանգվածային լրատվության միջոցները, ն՝ համացանցը, ն՝ հեռուստատեսությունը: Այս սխալները, որպես կանոն, առօրյա-խոսակցական լեզվի սխալ կիրառություններն են: Բայց դա միշտ չէ, որ այդպես է: Լինում է նաև այնպես, որ վերը նշված ոլորտներում տարածում գտած լեզվական սխալ կիրառությունները՝ որպես լեզվական ճիշտ կիրառություններ, անցնում են առօրյա-խոսակցական լեզու¹:

«Լեզվական նորման հանրության կողմից ընդունելություն գտած, օրինականացված լեզվական (արտասանական, հնչյունային, բառային, դարձվածային, քերականական ու

¹ Տե՛ս Լ. Մուրադյան, *ԶԼՄ-ի լեզուն անաղարտ պահելու առաջարկ*, Երիտասարդ լեզվաբաններ. Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., Ասողիկ, 2016, էջ 91:

ոճական) միջոցների ու ձևերի ճշգրիտ ու կանոնակարգված գործածությունն է»²:

Լեզվական նորմաներից շեղումներն էլ համարվում են լեզվական սխալներ: Սույն հոդվածում մենք անդրադառնում ենք արդի հայերենի քերականական մի շարք սխալների: Ներկայացնում ենք հիմնականում ԶԼՄ-ների, համացանցի և հեռուստատեսության քերականական սխալները: Ինչպես արդեն նշել ենք, լեզվական սխալների տարածմանը հատկապես նպաստում են զանգվածային լրատվական միջոցները, սոցցանցերի գրառումները: Այդպիսի տարածված սխալներից են *շնորհակալություն բոլորից* (փոխ.՝ *շնորհակալություն բոլորին*), *շնորհակալություն եմ հայտնում բոլորից* (փոխ.՝ *շնորհակալություն եմ հայտնում բոլորին*), *երախտապարտ եմ քեզից* (փոխ.՝ *երախտապարտ եմ քեզ*) ձևերը: Նմանատիպ սխալները շատ տարածված են և կիրառվում են ճիշտ ձևերին գուցահեռ՝ առանց զանազանվելու: Սովորույթի ուժով մարդկանց մի մասը ճիշտ ձևերն է կիրառում, մյուս մասը՝ ոչ:

Լեզվական սխալ կիրառություններ լինում են նաև օտար լեզուներից *պատճենումների* հետևանքով, երբ տվյալ իրողությունը հատուկ չէ մեր լեզվին, օրինակ՝ *բանը նրանում է/բանը կայանում է նրանում* (փոխ.՝ *բանն այն է*), *նա հանդիսանում է գրող* (փոխ.՝ *նա գրող է*), *ակնոց հագնել* (փոխ.՝ *դնել*), *դպրոցը դա մեր երկրորդ տունն է* (փոխ.՝ *դպրոցը մեր երկրորդ տունն է*) և այլն: Վերջին օրինակը վերաբերում էր

² **Հ. Զ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., Հայաստան, 1987, էջ 260:

կրկնակի ենթակային, որը հայերենին հատուկ չէ, սակայն կիրառության սահմանները բավական մեծ են:

Բանավոր խոսքում հաճախ կիրառվում են բառեր, որոնք ավելորդ են, խոսքին լրացուցիչ բովանդակություն չեն հաղորդում, չեն նպաստում խոսքն արագ ու ավելի արդյունավետ ընկալելուն, ծանրաբեռնում են խոսքը: Այսպիսի արտահայտություններ հիմնականում կիրառվում են ոչ պաշտոնական, առօրյա շփման ընթացքում, կենցաղում և այլն³: Նշենք, որ համացանցային լեզուն լեզուն է *ավելորդաբանություններով*: Օրինակ՝ *նա հանդիսանում է գրող* (փոխ.՝ *նա գրող է*), *եկեղեցին՝ դա մեր սրբությունն է* (փոխ.՝ *եկեղեցին մեր սրբությունն է*), *դպրոցները՝ դրանք կրթության օջախներ են* օրինակներում առկա են ավելորդաբանություններ: Առաջին օրինակում *հանդիսանալ* բառն ավելորդաբանություն է, քանի որ է օժանդակ բայն իր մեջ արդեն ունի հանդիսանալ, լինել իմաստը: Հաջորդ օրինակներում տեսնում ենք կրկնակի ենթակա (*եկեղեցի և դա, դպրոցներ և դրանք*), իսկ հայերենին հատուկ չէ կրկնակի ենթական: Այս իրողությունը մեր լեզու ներթափանցել է ռուսերենի ազդեցությամբ՝ ռուսերենից բառացի թարգմանելու հետևանքով: Մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում հանդիպել են նաև այնպիսի արտահայտություններ, որոնցում միևնույն իմաստ արտահատող երկու բառ է գործածվում, որն էլ անհարկի կրկնության առիթ է դառնում: Նույն արտահայտության մեջ գործածվում են *կրկին-անգամ, հետ-միասին, էլ-նույնպես* բառերը,

³ Մ. Սարգսյան, *Ավելորդաբանություններ Երևանի խոսակցական լեզվում*, Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական 4-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., Աստղիկ, 2014, էջ 56:

ինչպես՝ միջոցառման մասին կրկին անգամ կտեղեկացնենք, ձեզ է՛լ դա նույնպես թվաց, մենք դա ձեզ հետ միասին կքննարկենք : Ճիշտ է՝ միջոցառման մասին կրկին կտեղեկացնենք կամ միջոցառման մասին ևս մեկ անգամ կտեղեկացնենք, ձեզ է՛լ դա թվաց կամ ձեզ դա նույնպես թվաց, մենք դա ձեզ հետ կքննարկենք կամ մենք դա միասին կքննարկենք:

Լեզվական տարածված սխալ է ենթակայի և ստորոգյալի անհամաձայնությունը: Համաձայնությունը կապակցման այն եղանակն է, որի դեպքում իրար կապակցվող բառերը դրվում են քերականական միևնույն կարգով, օրինակ՝ միևնույն դեմքով, թվով և այլն: Ենթական և ստորոգյալը սովորաբար համաձայնում են դեմքով և թվով⁴: Թե՛ համացանցում, և թե՛ էլեկտրոնային մամուլում հանդիպել են հետևյալ օրինակները. «Վաճառվում է բնակարաններ» (փոխ.՝ վաճառվում է բնակարան), «Գործում է մեծ զեղչեր» (փոխ.՝ գործում են մեծ զեղչեր), «Շտապ անհրաժեշտ են վաճառող-խորհրդատու» (փոխ.՝ Շտապ անհրաժեշտ է վաճառող-խորհրդատու), «Պահանջվում է մենեջեր, վաճառողուհի, հավաքարար» (փոխ.՝ Պահանջվում են մենեջեր, վաճառողուհի, հավաքարար), «Կայուն հարաբերություններում պատասխանատու է թե կինը, թե տղամարդը» (փոխ.՝ կայուն հարաբերություններում պատասխանատու են թե կինը, թե տղամարդը):

Հավաքական գոյականները, որոնք ձևով եզակի են, բայց ունեն հոգնակիի իմաստ, երբեմն համաձայնվում են ձևային

⁴ Լ. Ղամոյան, Մ. Սարգսյան, Ա. Քարտաշյան, *Երևանի խոսակցական լեզուն*, Ե., Մուկետիկ, 2014, էջ 85:

կողմով և ունենում են եզակի թվով ստորագյալ, ինչպես՝ *Հայ ժողովուրդը պատմության ընթացքում շատ են տեղահանումների ենթարկվել (փոխ.՝ Հայ ժողովուրդը պատմության ընթացքում շատ է տեղահանումների ենթարկվել)*:

Հանդիպում ենք նաև այնպիսի դեպքեր, որոնցում անհամաձայնության պատճառ է այն, որ բացահայտյալը եզակի թվով է, իսկ բացահայտիչը՝ բազմակի: Այդ դեպքում հաճախ ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով՝ համաձայնելով ոչ թե բացահայտյալի հետ, այլ բացահայտչի: Օրինակ՝ *Ամեն ինչ՝ դպրոցը, ընտանիքը, ազդում են երեխայի մտավոր զարգացման վրա (փոխ.՝ ամեն ինչ՝ դպրոցը, ընտանիքը, ազդում է երեխայի մտավոր զարգացման վրա)*:

Հավաքական գոյականները, որոնք ձևով եզակի են, բայց ունեն հոգնակիի իմաստ, ունենում են եզակի թվով ստորոգյալ: Սակայն շատ ենք հանդիպում հոգնակի ստորոգյալի կիրառություն հավաքական գոյականի հետ, ինչպես՝ *«Ամբողջ հայ ժողովուրդը այդ օրերին ոտքի էին կանգնել և իշխանություն էին պահանջում»*, մինչդեռ ճիշտ է՝ *«Ամբողջ հայ ժողովուրդը այդ օրերին ոտքի էր կանգնել և իշխանություն էր պահանջում»*:

Թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր լեզվում շատ են *խնդրառական սխալները*: Խնդրառությունը շարահյուսական կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում բառակապակցության կամ նախադասության գերադաս անդամի թելադրանքով նրան ստորադասվող, նրան կապվող բառը դրվում է այս կամ այն հոլովով կամ ձևավորվում է որևէ կապի միջոցով: Կառավարումը առաջին հերթին հատուկ է բայ խոսքի մասին և պայմանավորված

է նրա սեռով⁵: Հ. Գալստյանը նշում է, որ եթե բառակապակցության մեջ գերադասի պահանջած լրացումը խոսքի մեջ կայուն, հաստատուն ձևավորում ունի, ապա ոչ ոք չի էլ սխալվում: Բայց կան բառեր, որ կարող են լրացումներին զուգահեռ ձևավորում ունենալ՝ *խոսել գործից և խոսել գործի մասին, կառչել բազմոցին և կառչել բազմոցից, սիրահարվել մեկին և սիրահարվել մեկի վրա* և այլն: Սրանց մի մասը գրական նորմայի սահմաններում է, իսկ մի մասը՝ ակնհայտ սխալ (*սիրահարվել մեկի վրա*)⁶: Հաճախակի հանդիպող սխալներից են *շնորհակալություն հայտնել, դավաճանել և մի քանի այլ* բայերով կազմված կապակցությունները: Բավական շատ են հանդիպում նաև հետևյալ սխալ կիրառությունները. «*շնորհակալություն եմ հայտնում ընկերներիցս*», «*շատերը դավաճանում են հայրենիքին*»: Փոխարենը պետք է ասել՝ «*շնորհակալություն եմ հայտնում ծնողներիս*», «*շատերը դավաճանում են հայրենիքը*»:

Խնդրառության սխալների այլ օրինակներ հաճախ հանդիպում ենք քաղաքում փակցված կամ համացանցում տարածված գովազդներում: Այդպիսի արտահայտությունների օրինակներ են հետևյալները. «*խանութին անհրաժեշտ են վաճառողուհիներ*», «*ավտոկանգառին պահանջվում է պահակ*», մինչդեռ պետք է լինեն՝ «*Խանութում անհրաժեշտ են վաճառողուհիներ*», «*ավտոկանգառում պահանջվում է պահակ*»:

Խնդրառական սխալներ հանդիպում ենք կապային կառույցներում: Հաճախ կապերը կիրառվում են իրենց ոչ բուն և

⁵ Խ. Բաղիկյան, *Ճիշտ խոսենք հայերեն*, Ե., Լույս, 2012, էջ 84:

⁶ Հ. Գալստյան, *Ճիշտը և սխալը*, Ե., Զանգակ, 2007, էջ 58:

իսկական իմաստներով: Ներկայացնենք այդպիսի մի քանի օրինակ: Հետ նշանակում է միասին, հետևաբար սխալ է *հետ կապի* հետևյալ կիրառությունը. «*Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայերը կովում էին թուրքերի հետ*»: Եթե կիրառում ենք *հետ* կապը, միտքն ամբողջությամբ փոխվում է: Այդպիսով ստացվում է, որ հայերը թուրքերի հետ կովում են ռուսների դեմ, մինչդեռ ցանկանում ենք ասել լրիվ հակառակը. ուրեմն ճիշտ կլինի ասել. «*Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայերը կովում էին թուրքերի դեմ*» կամ «*Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայերը ռուսների հետ կովում էին թուրքերի դեմ*»:

Երկրորդական նախադասության պաշտոնը ճիշտ չհասկանալու պատճառով սակավ չեն նաև *որ, որպեսզի* շաղկապների սխալ կիրառությունները, որտեղ *որպեսզի* շաղկապը սխալմամբ գործածվում է *որ*-ի փոխարեն, ինչպես, օրինակ. «*Հարգելի՛ ուղևորներ, պահանջե՛ք վարորդից, որպեսզի նա չծխի և չվտանգի ձեր առողջությունը*» (փոխ.՝ *Հարգելի՛ ուղևորներ, պահանջե՛ք վարորդից, որ նա չծխի և չվտանգի ձեր առողջությունը*): Հետևյալ օրինակում երկրորդական նախադասությունը կատարում է ուղիղ խնդրի պաշտոն, մինչդեռ այս երկու շաղկապները համընկնում են միայն այն դեպքում, երբ ստորադաս երկրորդական նախադասությունը կատարում է գերադաս նախադասության պատճառի պարագայի պաշտոն, օրինակ՝ *Նա եկել է հայրենիք, որպեսզի/որ տեսնի իր հարազատներին*:

Հայտնի է, որ որոշիչ ստորադասական նախադասությունը գերադասին կապվում է հիմնականում *որ* և *թե* շաղկապներով և հարաբերական դերանուններով՝ *որ(ը), որպիսի, որքան, ինչ*,

ինչպիսի և այլն: Այս հարաբերական դերանունները գերադաս նախադասության մեջ եղած հարաբերյալների հետ կազմում են գույգեր, ինչպես՝ *այն...որ(ը), այնպիսի...որպիսի, այնքան...որքան, այն...ինչ, այնպիսի...ինչպիսի* և այլն: Թե՛ մամուլում, թե՛ հեռուստատեսությամբ հիմնականում որպես կանոն տեսնում ենք, որ որպես կանոն ստորադաս նախասությունը գերադասին կապվում է *ով* դերանվանք այն դեպքերում, երբ գերադասի որոշյալը անձ ցույց տվող գոյական է (թե՛ հարաբերյալի առկայությամբ, թե՛ առանց հարաբերյալի). «*Դերասանուհին, ով ... ֆիլմում կատարում է գլխավոր հերոսուհու դերը, մանրամասներ է ներկայացրել իր անձնական կյաքից*» կամ «*Էմմին այն երգչուհիներից է, ով սկսել է իր կարիերան դեռ շատ փոքր տարիքից*»: Մինչդեռ պետք է լինի՝ «*Դերասանուհին, որը ... ֆիլմում կատարում է գլխավոր հերոսուհու դերը, մանրամասներ է ներկայացրել իր անձնական կյաքից*» կամ «*Էմմին այն երգչուհիներից է, որը սկսել է իր կարիերան դեռ շատ փոքր տարիքից*»:

Մեծ խնդիրներ են առաջանում *իմ/ինձ, մեր/մեզ, քո/քեզ, ձեր/ձեզ* դերանունների և *համար, մոտ, վրա, հետ, պես, չափ, նման, հոգուտ, հանձին, հանուն, ի դեմս* կապերի միասնական կիրառությունների ժամանակ: Խնդիր է առաջանում, թե որ հոլովով պետք է դնել դերանունները՝ սեռակա՞ն, թե՞ տրական: Ճիշտ են *ինձ/մեզ/քեզ/ձեզ + համար, մոտ, վրա, հետ, պես, չափ, նման և հոգուտ, հանձին, հանուն, ի դեմս + ինձ/մեզ/քեզ/ձեզ* ձևերը՝ տրական հոլովով:

Վերջին շրջանում բավական տարածված է այն սխալ երևույթը, երբ այս կապերը կապակցվում են *ինքը* դերանվան տրական հոլովի հետ, ինչպես՝ *իրեն համար, իրեն մոտ* և այլն:

Նշենք, որ *մոտ* (նաև՝ *վրա, հետ...*) կապի հոլովված ձևերի հետ կիրառություններում դերանունները պետք է դրվեն սեռական հոլովով, ինչպես, օրինակ՝ *իմ մոտից, մեր մոտից, քո մոտից, ձեր մոտից*: Սխալ են *ինձ մոտից, մեզ մոտից, քեզ մոտից, ձեզ մոտից* ձևերը:

Շատ են հանդիպում *շարադասական սխալներ*: Ճիշտ է՝ հայերենի շարադասությունը չափից դուրս կուռ չէ, սակայն կան դեպքեր, երբ սխալը կարող է ամբողջովին փոխել միտքը: Բազմաթիվ են այն օրինակները, որտեղ շարադասության խախտումը հանգեցրել է նախադասության մտքի աղավաղմանը: Դա հատկապես նկատելի է որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունների կիրառության դեպքում: Սխալ շարադասության պատճառով որոշիչը բնութագրում է միանգամայն այլ հասկացություն: Բերենք այդպիսի օրինակներ. Հայտնի ապրանքանիշի գովազդային վահանակի վրա գրված է հետևյալ արտահայտությունը՝ «*տարածաշրջանի խոշորագույն մսամթերքի գործարան*»: Արտահայտությունից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը խոշորագույն մսամթերքի մասին է, սակայն այստեղ խոշորագույնը գործարանի որոշիչն է: Նմանատիպ մեկ այլ օրինակ է համացանցում տարածված հետևյալ գովազդը՝ «*բարձր տաքսու գնե՛ր, գրանցվե՛ք և խնայե՛ք գումար*», որտեղ նկատի են ունեցել ոչ թե բարձր տաքսին, այլ տաքսու բարձր գինը:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ մեր լեզվում շատ են լեզվական սխալները, իսկ դա մեծ ուշադրության է արժանի: Լեզվական սխալ

գործածությունների տարածմանը նպաստում են և՛ զանգվածային լրատվության միջոցները, և՛ համացանցը, և՛ հեռուստատեսությունը: Լեզվական սխալ կիրառությունների պատճառ են լինում նաև օտար լեզուներից պատճենումները: ԶԼՄ-ներում, համացանցում և հեռուստատեսությունում հանդիպող լեզվական տարածված սխալներից են ենթակայի և ստորոգյալի անհամաձայնությունը, կապային սխալ կիրառությունները, շարադասական սխալները և այլն: Նկատել ենք, որ թեև բառապաշարային սխալները գերազանցապես անգլերենից կատարվող փոխառությունների հետևանք են (մինչդեռ նախկինում ազդեցությունը հիմնականում ռուսերենից էր), ապա շարահյուսական սխալները ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ ռուսերենի ազդեցության հետևանք են:

Չնայած հանդիպող սխալների առատությանը՝ պետք է փաստենք, որ նկատում ենք նաև սխալները շտկելու միտում: Օրինակ՝ *դերանուն+կապ* ճիշտ կիրառությունները վերջին շրջանում հաճախական են դարձել:

Хачибабян Наира Парсамовна – Грамматические ошибки в современном армянском языке. – В статье рассматриваются грамматические ошибки, встречающиеся в современном армянском языке. Нами исследованы синтаксические ошибки, неправильное употребление предлогов, ошибки в управлении и согласовании. В частности, рассматриваются примеры из средств массовой информации, интернета, телевидения, параллельно приводятся правильные и рекомендуемые варианты.

Khachibabyan Naira – Grammatical Errors in Modern Armenian – The article presents grammatical errors found in Modern Armenian. We have touched upon disagreements, incorrect usage of linking words, syntactic, errors of grammatical suggestion. We have examined examples from the mass media, the Internet, television, and simultaneously presented their correct and recommended versions.

**Կատվայան Վիկտոր (ԳԱԱ լեզվի
ինստիտուտ)**

**ԿԱՐԲԻԻ ԽՈՍՎԱԾՔԸ ԻԲՐԵՎ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԻ
ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄ¹**

Արագածոտնի մարզի Կարբի գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիների մի մասը եկել է Բայազետի գյուղերից 1829-1830թթ.: Եվ թեև բնակավայրում նախքան այդ էլ եղել է հայ բնակչություն ² , ժամանակի ընթացքում ընդհանուր հաղորդակցման միջոց է դարձել Բայազետի բարբառը³: Իբրև այս բարբառի տարբերակային դրսևորում՝ Կարբիի խոսվածքը⁴ ուշադրության է արժանի նրանով, որ ի տարբերություն Գավառի տարածաշրջանում մայր բարբառի

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18Տ-6Յ302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Տե՛ս **Մ.Մանուկյան**, *Հայաստանի Հանրապետության մարզերը, քաղաքներն ու գյուղերը*, Ե., 2013, էջ 152-154, **Հակոբյան Թ.Խ. և ուրիշներ**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 3, Ե., 1991, էջ 37:

³ Այս բարբառի մասին տե՛ս **Վ.Կատվայան**, *Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ*, Ե., 2016, «Ասողիկ» հրատ., 534 էջ:

⁴ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1978թ. լրացված թիվ 254 տետրում:

համախումբ գործառող խոսվածքների⁵՝ գործածվում է լեզվական այլ միջավայրում՝ շրջապատված բարբառային տարբեր միավորներ ներկայացնող խոսվածքներով, և կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել թե՛ բարբառի ընդհանուր հատկանիշների դրսևորումների և թե՛ ինքնուրույն զարգացման յուրահատկությունների առումներով: Խոսվածքի ներկա վիճակը հետազոտելու նպատակով 2019թ. դաշտային աշխատանքներ ենք կատարել Կարբի գյուղում, անհրաժեշտ նյութ հավաքել հարցարաններով, բանավոր խոսքն ու զրույցը տեսաձայնագրելու եղանակով, դիտարկել ենք տարբեր սեռերի և տարիքի անձանց բարբառային խոսքը:

Կարբիի խոսվածքում իրենց արտահայտությունն ունեն Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգին բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Այսպես, բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլերից և *ւ*, *ն* ձայնորդներից հետո խոսվածքում գործառում է **ա** ձայնավորի շրթնայնացած տարբերակը՝ *արադ*, *պանիր*, *կառու*, *տարի*, *ծառ*, *ճամփա*, *շափաթ*, *նախակ* և այլն: Նկատելի է, որ **ա**-ի շրթնայնացումը նույնքան ընդգծված չէ, որքան Գեղարքունիքի Սարուխան գյուղում, և մոտենում է Գավառ քաղաքի խոսվածքի համապատասխան հնչյունին: Բնիկ և փոխառյալ մի շարք բառերում, առանց որևէ

⁵ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքում և շրջակա մեկ տասնյակից ավելի գյուղերում, որոնց բնակիչների նախնիները 1829-1830թթ. գաղթել են Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, հաղորդակցման միջոցը Բայազետի բարբառն է /տե՛ս Վ.Կատվայան, նշվ. աշխ., էջ 29-30/:

օրինաչափության և ավելի սակավ, քան Գավառի տարածաշրջանի խոսվածքներում, դրսևորվում է **ա**-ի քմայնացած տարբերակ, ինչպես՝ *Աշտարակ*, *հաշկ*, *բախտավոր*, *լալ*, *դ'ստը*, *քաղբաթի*, *քյալամ*, *քասիբ* և այլն: Խոսվածքին, ինչպես Բայազետի բարբառին ընդհանրապես, բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, օրինակ՝ *խավնել*, *ուրխընալ*, *սովրել*, *թաթխել*, *օղղղել* և այլն: Բառավերջի **ա** ձայնավորը ավելացող բաղաձայնից առաջ դառնում է **է**, ինչպես՝ *տըղեն*, *վըրես*: Հստակ արտահայտություն ունեն *է*, *ռ* երկբարբառային հնչյունները՝ ձ'ըմեռ, խեխձ, չոռս, հառավոտ և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում նախնական *է,ռ*-ի դիմաց առկա են *յէ*, *ւռ* կապակցություններ՝ *յես*, *յեզ*, *յեփ*, *վոխ*, *վոտ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է, օ* ձայնավորներ՝ *էրկանք*, *էրկաթ*, *օրօձալ*, *օղղղել*: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ւռ* և *յէ* դրսևորվում են բաղադրություններում ու գրական լեզվից կատարված փոխառություններում, ինչպես՝ *վորդեղից*, *յերգիր*, *յեստուն* և այլն:

Խոսվածքը պահպանել է Բայազետի բարբառի բաղաձայնական համակարգի հիմնական հատկանիշները ևս: Այսպես, հինհայերենյան բառաշերտի բառերի սկզբում գործառում են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ /բ'երան, գ'ել, դ'անակ, ձ'ի, ջ'ուր/, բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր /առթար, դ'առցընել, յերք, տեքըր, ջ'առթել, հեքուց, մառթ, միրք, օքտըվել/, նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ /աբրել, փագել, փեդ, դըբրօց, յերգիր, սուր/: Գավառի տարածաշրջանի խոսվածքների մեծ

մասի պես Կարբիի խոսվածքը ևս չունի քմայնացած հետնալեզվային հպականներ: *Նզն* հնչյունախմբի դիմաց *յն* է առկա *կայնել* ձևում: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ տարածված է *հ* հազագի հավելումը՝ հափ, հընգնել, հընգեր, հեթիկ, հիմանալ, հառավոտ, *հաշկ*, Հերէվան, հիրկուն, հէսօր, հէքուց, հուրիշ և այլն: Հինհայերենյան բառաշերտում նախնական *հ*-ի դիմաց *խ* է հանդես գալիս բոլոր դիրքերում /խազալ, խավնել, խինգ, խին, խիվանդ, խէր, խող, խոր, պախել/, սակայն նկատելի է, որ հաճախ սովորական է դարձել նաև *հ*-ի արտասանությունը /մըհատ, պահել, հասկընալ, հառսնիք/, առանձին դեպքերում էլ խոսողները ըստ հնարավորին խուսափում են *խ*-ից: Բառասկզբում՝ *ռ*-ից առաջ, *հ* հազագի դիմաց *ջ* է առկա *ջոտ* />հոտ/ բառում, որը ակնհայտորեն հետևանք է շրջակա խոսվածքների /Մուղնի, Փարպի, Աշտարակ/ ազդեցության: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* /կազան, կօնախ, կօչադ, կըրադ, կուշ, կութի/, սակայն երբեմն խոսողներին ավելի սովորական է թվում *դ*-ով ձևը, ինչպես՝ դուշ, դըշեր: Հաջորդ բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են վերածվել շփականի /մէշկ, հիշնել, կըսկըվել, ծասկ/: Շեշտը խոսվածքում վերջնավանկային է:

Ինչպես Բայազետի բարբառի բոլոր դրսևորումներում, այնպես էլ այս խոսվածքում առավել տարածված են *էր*, *նէր* հոգնակերտ մասնիկները, որոնց գործածությունը հիմնականում համընկնում է գրական լեզվի իրողությունների հետ /բ'ախեր, քուրեր, պըղընձներ, կատվըներ, յեզներ, ձ'եռներ/: Մակավ դեպքերում գործածական են նաև *ք*, *էրք*, *իք*, *անք*, *անիք*, *վանք*, *տինք*,

րանք հոգնակերտները /լենինականցիք, էրէխէք, դարվազէք, տըղէրք, մառթիք, ձիյանք, կընանիք, իշվանք, գիլվանք, ախպըրտիինք, գէղրանք/: Սրանցից *տինք* հոգնակերտի առկայությունը կարող է պայմանավորված լինել Արարատյան բարբառի ազդեցությամբ, որովհետև Բայազետի բարբառում գործածական է *տանք* հոգնակերտը, որոշ խոսվածքներ էլ ունեն *տիք* ձևը⁶:

Կարբիի խոսվածքում իրենց կայուն արտահայտությունն ունեն հոլովական համակարգի՝ Բայազետի բարբառին բնորոշ հատկանիշները: Այսպես, հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա վերջադրական հոլովման /Աբարանա, Դիլիջանա, Կիրովականա, Հերէվնա/: Սրանց պես է հոլովվում նաև *թունդիր* հասարակ անունը /թունդրա, թունդրան/: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը ձևավորվում է *յ*-ով /Լիպոյ, վեղրոյ/: Ոջ հոլովումը հիմնականում դրսևորվում է *տէր* բառի դեպքում /տիրոյ/, սակայն գործածական է նաև *հընգերոյ* ձևը, որը թերևս ազդեցության արդյունք է: Բացառական հոլովն ունի *ց*-ով վերջավորություն /հազարից, էրկըթից/: Կարբիի խոսվածքում ևս ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մէջ* կապով /տըղէն դըբրօցն ա, ձէռի մէջ/: Որոշիչ հոդը դրսևորվում է *ը* և *ն* տարբերակներով /լենինականցիքը, վոտին, տունն ա/: Անորոշ հոդը նախադաս է /մէ բան/: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունեն *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձէզի*: Գործածական է *քեզի* դերանվան *քե* կրճատ ձևը, որը, ի դեպ, հատուկ է Բայազետի

⁶ Տե՛ս Վ.Կատվայան, նշվ. աշխ., էջ 277:

բարբառի բոլոր խոսվածքներին՝ ի տարբերություն *մէ, ճէ* կրճատ ձևերի, որոնք գործածվում են խոսվածքների փոքր մասում ⁷ : Յուցական դերանունները խոսվածքում ունեն եռաշարք համակարգ /էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի/: Ով դերանվան դիմաց գործածվում է *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*⁸: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նան՝ յես, իմ, մենք, մեր, դ՛ու, քո, հինքը, հիրանք, հիրանց, ընդուն, ըտենց, ընենց, ընդառ, իմալ, հընչի, վոր մէկը, հուր, ամէքը և այլն:

Բայական համակարգում ևս Կարբիի խոսվածքը հարազատ է մնում Բայագետի բարբառին: Սահմանականի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *ոււ* վերջավորությամբ անկատարով /տանում ենք, սովրում ի/: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի ձևերն են՝ գ՛ալում, լալում, տալում: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ու* վերջավորություն /տեսեր, խավներ/, օժանդակ բային հաջորդելու պարագայում՝ *է* վերջավորություն /չինք տեսե, էնի յա քընե/: Վերջին ձևը առանց օժանդակ բայի կարող է արտահայտել վաղակատար ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ /*փագէ*՝ փակել է, *քընէ*՝ քնել է/: Վաղակատար ներկայի հոգնակի թվի երրորդ դեմքի իմաստը կարող է արտահայտվել *ած* վերջավորությամբ դերբայական ձևով՝

⁷ Տե՛ս **Վ.Կատվայան**, *Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր, Գիրք 1, Գեղարքունիքի մարզ*, Ե., 2018, էջ 57:

⁸ *Վորը, վիր, վիրը* ձևերը հատուկ են Բայագետի բարբառի խոսվածքների մեծ մասին, սակավ դեպքերում գործածվում են *վոնը, վի, վին* ձևերը /տե՛ս **Վ.Կատվայան**, *Բայագետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ*, էջ 358/:

նան առանց օժանդակ բայի /տէսած՝ տեսել են, գ'ացած՝ գնացել են, մացած՝ մնացել են/: Հարակատար դերբայն ունի ուղ վերջավորություն /քընուկ, նըստուկ/: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերն են՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ժխտական խոնարհման վերլուծական ժամանակաձևերում օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ձևը չի արտահայտվում, և ժխտական մասնիկը դրվում է ուղղակի դերբայի վրա /չըստանում, չասում, չըգ'ըրա, չուտա, չըբ'էրե, չէկե/: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից /շինեցին, կանչեցի, պախի, բ'էրին/: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ'աց, մաց: Անցյալ կատարյալը և Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականն ունեն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ /թօղեց, բ'օվինք, ջ'առթըրվավ, քընավ, փագա՛, ծածկա՛, նըստի՛, կայնի՛/: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր /փախնել, թըռնել/: Գործառում է պատճառական *ցըն* ածանցը /շըվըցընել, սօվըցընել/: Այս բայերի եզակի հրամայականն ունենում է ա վերջավորություն՝ կայնըցըրա՛, հասկըցըրա՛: Հարկադրականի եղանակիչն է՝ պըտի /պըտի տանես/:

Կարբիի խոսվածքը բառապաշարով ևս հիմնականում հարազատ է մնում Բայագետի բարբառին: Ընդհանուր բառերից են՝ բ'աժվել /մեծ ընտանիքից բաժանվելով՝ նոր ընտանեկան օջախ կազմել/, ճօլան-ձօթան /ասվում է ծանրակշիռ, լավ հագնված տարեց կնոջ մասին/, մառթ /ամուսին/, խառնիս, միյնակ, կայնել, քաղբաթի, գ'ունդ /խմորագունդ/, սօվըցընել, ջ'օկ /առանձին/, հեռթիս,

թունդըրա շուռթ, քուռսի, կախվել /նստել՝ ոտքերը կախած
 թոնրի մեջ/, ջեջիմ /կապերտի նման գույնզգույն փովածք/,
 ջըվալ /մեծ պարկ/, փեշտըմալ /գոգնոց/, փեժգիր /սրբիչ/,
 յավաշ /կամաց/, թաք /միակ/, մալակօնդի /տնփեսա/, յեսիմ
 /չգիտեմ/, իմալ, պըստի, իսաբար, կօլօտ, կօչաղ /ճարպիկ,
 գործունյա/, պըդինձ /մեծ կաթսա/, կազան /մեծ կաթսա/,
 կօնախ /հյուր/, կըրաղ /եզր/, ճիժ, թարախօրօվ /թերախորով/,
 ծեծել /միսը մշակել՝ թակով շարունակ հարվածելով/, գ՛ընդել
 /խմորը գնդերի վերածել/, կայնել, պաղել /սառչել/, իսօկ ու
 իսաբար /ավելորդ խոսակցություն/, սաղլամ /ամբողջական/,
 բօռալ /գոռալ/, օրօճալ, օղըղել, էրկանք, դուզ, ժողովկըրան
 /մուրացկան/, շիքել /շինել/, մըխտառ /կեղտոտ/, կօնախ
 /հյուր/, հիրկուն, տուն ու տեղ, դ՛ար ու դ՛աշտ, կանալ
 /կարողանալ/, ախտ հըլնել /հաղթող լինել/, հիշկալ /նայել/,
 իսառլիըշտիկ /խառնիխուրդ/, թէդրափօխվել
 /փետրափոխվել/, դարվազ /դարպաս/: Բնականաբար կան
 նաև զանազանություններ: Այսպես, Բայազետի բարբառի *մէ
 խատ* կամ *մէատ* ձևերի դիմաց Կարբին ունի *մըհատ*, *կօկօլ
 վառեկ* ձևի դիմաց՝ *կօլ վառեկ* ձևերը: Մայր բարբառում
կօլթեկ բառն ունի «կարճաթև», ինչպես նաև «թևը կտրած»
 իմաստները, Կարբիում՝ միայն վերջին իմաստը: Կարբիի
 խոսվածքի *միրգամ* /աներձագ/, *ծակըռտըվել* /եռալով
 պղպջակներ առաջանալ/, *կօտօրան* /թթու դրված
 բանջարեղենի տեսակ/, *զընգըլակ* /փոքր ողկույզ/, *ծառծակիչ
 /փայտփորիկ/, մըռզակալել* /արմատակալել/, *վէկալել
 /վերցնել/, սըլ թալել* /սայթաքել/ ձևերը անձանոթ են մայր
 բարբառին և այլն:

Այսպիսով, Կարբիի խոսվածքը ներկայանում է իբրև Բայազետի բարբառի տարբերակային մի դրսևորում, որը թույլ է տալիս փաստել, որ ընդհանուր հատկանիշները բարբառի համար բնութագրական են եղել դեռևս բնօրրանում՝ Բայազետում, իսկ խոսվածքում դրսևորվող յուրահատկությունները հիմնականում բարբառային նոր միջավայրի ազդեցության արդյունք են:

Катвалян Виктор – Говор села Карби как вариант Баязетского диалекта.- Говор села Карби является вариантом Баязетского диалекта. Это позволяет утверждать, что общие признаки были характерны для диалекта еще в старой родине - Баязете. Отличительные черты говора в значительной степени являются результатом влияния новой диалектной среды.

Katvalian Victor - Speech of the village of Karby as a variant of the Bayazet dialect.- The speech of the village of Karby is a variant of the Bayazet dialect. This suggests that the common features were characteristic of the dialect in the old homeland - Bayezet. The distinctive features of the speech are largely the result of the influence of the new dialect medium.

**ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ**

Համաբարբառները, ներկայացնելով երկուսն էլ գործածված բոլոր բառերը բնագրային համապատասխան վկայություններով, կարևոր նշանակություն ունեն լեզվական տարբեր իրողությունների քննության համար:

Համաբարբառային գրականության էությունը տարբեր կամ միևնույն բնագրի մեջ առկա նմանություններն ի հայտ բերելն է: Ըստ այդմ` այն զարգացել է երկու հիմնական փուլերով, որոնցից առաջինը, ժամանակագրական կարգով, իմաստային նմանություններն ի հայտ բերելն է եղել, երկրորդը` լեզվաքերականական նմանությունները բացահայտելը` երևան հանելով բնագրերի այն հատվածները, որոնցում գործածվել են միևնույն բառերը:

Սկզբնավորվելով սուրբգրային ուսումնասիրություններից` համաբարբառային գրականությունն իր դարավոր զարգացման ընթացքում պահպանել է սկզբնական նկարագիրն ու նշանակությունը` որպես Աստվածաշունչ մատյանի մաս կազմող գրքերի համեմատական ուսումնասիրության բնագավառ: ԺԸ դարից սկսած, դուրս գալով կրոնական նեղ շրջանակից, ընդգրկել է նաև աշխարհիկ գրականությունը` դառնալով հայտնի գրողների և գիտնականների գործերի բնագրային ուսումնասիրության գիտական յուրահատուկ բնագավառ:

Հայ համաբարբառային գրականությունը ևս սկզբնապես ընթացել է սուրբգրային բնագրերի հետազոտությունների ուղղությամբ, իսկ երկրորդ շրջանը նշանավորվեց գեղարվեստական գրականության ներկայացուցիչների երկերի համաբարբառների ստեղծումով¹:

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ Ստեփանոս Ռոքշայի «Գանձ հայոց լեզուի» բառարանն առաջինն է, որում յուրաքանչյուր բառի դիմաց վկայություններ են բերվում հայ մատենագրական աղբյուրներից: Թեպետ շատ սահմանափակ էին հայալեզու մատենագրությունից նրա ընդգրկած աղբյուրները, սակայն Ռոքշայով է սկսվում հայ մատենագրությունից հատվածներ քաղելու, դրանք ի մի բերելու և բառաքնության ու բառարանագրության համար օգտագործելու գաղափարը: Այսպես նաև սկզբնավորվեց մատենագրական ընդհանուր համաբարբառ ունենալու գաղափարը:

Այս առումով ավելի խոշոր դերակատարում ունեցան Վենետիկում հաստատված Մխիթարյան միաբանության անդամներն իրենց բեղմնավոր գիտական գործունեությամբ: Մ. Սեբաստացու և նրա աշակերտների քրտնաջան աշխատանքով ստեղծված «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատոր բառարանում մատենագրական աղբյուրների թիվն անհամեմատ մեծ է: Այդ բառարանի հիման վրա ստեղծված «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» մեջ բնագրային օրինակները բերվում են թե՛ ինքնուրույն,

¹ **Հ. Անասյան**, *Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը*, Է, 1971, էջ 50:

թե՛ թարգմանական մատենագրական աղբյուրներից: Մատենագրության ընդհանրական համաբարբառ ստեղծելու գաղափարը Մխիթարյան միաբանության այրերը չկարողացան իրականացնել, քանի որ գրական աղբյուրներից հսկայածավալ նյութի հավաքումը, ստուգումը, համալրումը կպահանջեր մի քանի տասնամյակ²:

Հայ մատենագրության ընդհանուր համաբարբառի ստեղծման հաջորդ կենտրոնը Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիան է: Ա. Ղարիբյանի նախաձեռնությամբ այդ աշխատանքների հիմքը դրվեց ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտում 1957 թվականին աշխարհաբար և գրաբարալեզու քարտարաններ կազմելու ծրագրով. հետագայում գործը տեղափոխվեց ակադեմիայի կենտրոնական գրադարան: 1957-1962 թվականներին վիթխարի աշխատանք է ծավալվել լեզվի ինստիտուտում ժամանակակից հեղինակների երկերի քարտարաններ կազմելու ուղղությամբ: Հեղինակային քարտարաններ կազմելու համար յուրաքանչյուր երկ մշակվում էր առանձին. դրանում գործածված բառերը գրվում էին քարտերի վրա, որոնք դասավորվում էին այբբենական կարգով: Այդ բառաքարտերի վրա էջանշումով բերվում էին գրքի այն բոլոր հատվածները, որոնցում գործածվում է տվյալ բառը: Երբ այս եղանակով ստեղծվում են բոլոր երկերի քարտերը, կազմվում է գրողի երկերի համաբարբառային լիակատար քարտարանը:

² **Հ. Անասյան**, *Հայ համաբարբառային գրականությունը եւ հայ մատենագրության համաբարբառը*, Է., 1972, էջ 56:

Թեպետ հնարավոր չեղավ ստեղծել ժամանակակից հեղինակների երկերի լիակատար համաբարբառ, սակայն այդ քարտարանի կարևորությունն այնքան մեծ էր, որ դրանում եղած բնագրային օրինակների հիման վրա 1969 թվականին ինստիտուտում ստեղծվեց «Ժամանակակից հայոց լեզվի» քառահատոր բառարանը: Հետագայում կազմվեցին ժամանակակից մի շարք հեղինակների համաբարբառ-բառարաններ: 1960 թվականից լեզվի ինստիտուտում սկսվեց նաև գրաբարալեզու հեղինակների երկերի քարտագրումը (Եզնիկ, Կորյուն, Մեբեռս և այլն): Գրադարանին առընթեր ստեղծվեց նոր բաժին՝ համաբարբառային քարտարանի բաժինը, որի նպատակն էր հայ հին գրականության քարտարանի կազմումը: Ծրագիրը ներառում էր գրաբարալեզու ողջ մատենագրությունը³:

Հայկական համաբարբառի խմբի բեղմնավոր գործունեության ընթացքում ստեղծվել են գրաբարալեզու ինքնուրույն և թարգմանական գրականության բոլոր խոշորագույն ներկայացուցիչների երկերի բնագրային համաբարբառները: *Հայկական համաբարբառն* իր կատարած հսկայածավալ աշխատանքով կարևոր դեր է խաղացել հայ բառարանագրության պատմության մեջ:

Հայ համաբարբառային գրականության հաջորդ կարևոր փուլը նշանավորվեց [Հայ մատենագրության էլեկտրոնային համաբարբառ](#) մեծածավալ շտեմարանի ստեղծումով, երբ

³ **Հ. Անասյան**, *Հայ համաբարբառային գրականությունը եւ հայ մատենագրության համաբարբառը*, Է., 1971, էջ 61-63:

մշակվեց և իրականացվեց հայ գրականության էլեկտրոնային համաբարբառ ստեղծելու գաղափարը: Առանց տեխնիկական որևէ օժանդակության՝ նախկինում կատարվել էր հսկայական աշխատանք, սակայն արդի փուլում հայ գրականության ընդհանուր համաբարբառ ունենալու գաղափարն իրականացնելու, համաբարբառների կազմման աշխատանքները նոր մակարդակի հասցնելու տեսակետից մեծապես կարևորվում է համակարգչային բառարանագրության պահանջներին համապատասխան էլեկտրոնային համաբարբառների ստեղծումը: Այս առումով concordance.am կայքում գործող [Հայ մատենագրության էլեկտրոնային համաբարբառը](#) կարող է փոխարինել կիրառության տեսակետից սահմանափակ հնարավորություններ ունեցող նախկին մեքենագիր համաբարբառներին:

Ընդհանուր առմամբ՝ հայ մատենագրության էլեկտրոնային համաբարբառի ստեղծման գաղափարը նպատակահարմար է իրականացնել երկու փուլով: Առաջին փուլում պետք է կազմել հեղինակների երկերի բառարանագրային համաբարբառները. երկում գործածված ողջ բառապաշարը ներկայացնել այբբենական կարգով հիպերտեքստային հղումներով: Հղումներով այցելելիս կարելի է գտնել բառաձևի գործածության քանակը և օրինակները բնագրում: Այս փուլում էլեկտրոնային համաբարբառների կազմման ողջ աշխատանքը հնարավոր է իրականացնել մեքենական եղանակով:

Էլեկտրոնային համաբարբառի ստեղծման երկրորդ փուլում պետք է մշակել էլեկտրոնային բառահոդված՝ բառի թեքված ձևերը ներկայացնել խմբավորված՝ բառարանային ուղիղ ձևի կողքին, առանձնացնել արտահայտությունները, դարձվածք-

ները, հարադրությունները և այլն: Եթե էլեկտրոնային համաբարբառների կազմման առաջին փուլը հնարավոր է ամբողջությամբ մեքենայացնել, երկրորդ փուլում բառացանկի մշակումը, համաբարբառի խմբագրումը պետք է իրականացվի լեզվաբանների կողմից:

concordance.am կայքում ներկայացված էլեկտրոնային համաբարբառները տարբերվում են բնագրային համաբարբառներից: Այդ տարբերությունները վերաբերում են *հեղինակների ընտրությանը և նրանց երկերի ընդգրկման ծավալին, բառահոդվածի կազմությանն ու ներկայացման եղանակներին*, ինչպես նաև լեզվական տարբեր իրողությունների քննության ժամանակ համաբարբառների կիրառության հնարավորություններին:

Նախկինում ստեղծվել են առավելապես դասական և հետդասական շրջանի գրաբարագիր ինքնուրույն և թարգմանական գրականության ներկայացուցիչների երկերի բնագրային համաբարբառներ: Սակավաթիվ են միջին հայերեն երկերի համաբարբառները: Քիչ են նաև աշխարհաբար երկերի համաբարբառները: Անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չի դարձվում ժամանակակից հեղինակների երկերի համաբարբառների կազմմանը, որոնք կարևոր են ոչ միայն նրանց լեզվի ու ոճի քննության, այլև լեզվում կատարվող փոփոխությունների ուսումնասիրության տեսակետից: Հետևաբար, էլեկտրոնային համաբարբառում կարևորվել է ներառել լեզվի պատմության տարբեր շրջաններն ընդգրկող հնարավորինս մեծ թվով հեղինակներ:

Նախորդ շրջանում կազմվել են հեղինակի միայն գլուխգործոցային համարվող երկերի համաբարբառները, որոնք բավարար չեն նույնիսկ տվյալ հեղինակի լեզվի և ոճի լիարժեք ու առավել ամբողջական քննության համար: Ուստի էլեկտրոնային համաբարբառում կարևորվում է հեղինակի բոլոր երկերի համաբարբառները ներկայացնելու հանգամանքը: Յուրաքանչյուր համաբարբառի կազմման համար պետք է հիմք ընդունել հեղինակի երկերի ակադեմիական հրատարակությունը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ տարբեր երկեր կարող են հրատարակվել մի քանի անգամ ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ որևէ ընդհանուր հատորով:

Բնագրային և էլեկտրոնային համաբարբառների տարբերություններն առավելապես նկատելի են բառահոդվածի կառուցվածքի, բառի և բառաձևերի ներկայացման սկզբունքներում:

Ինչպես հայտնի է, համաբարբառները բաժանվում են երկու խմբի՝ քերականական և բնագրային: Քերականական առաջին համաբարբառը 1969 թվականին հրատարակված Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկի համաբարբառն է, որը կազմվել էր 1919 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսած քննական բնագրի հիման վրա: Քերականական համաբարբառներում երկի բառապաշարը (ներառյալ նախդիրներն իրենց հոլովական գործածություններով) ներկայացվում է հետևյալ կերպ. բառի ուղիղ ձևի կողքին ներկայացվում են նրա քերականական գործածության տարբեր ձևերը և յուրաքանչյուր ձևի կողքին նշվում է, թե բնագրի որ էջում է այն գործածվել:

Հետագայում համբարբառ կազմողները, նկատելով բառաքերական համաբարբառների ոչ գործնական և

նպատակահարմար լինելը, հանգեցին միայն բնագրային համաբարբառներ կազմելու մտքին: Բնագրային համաբարբառների առաջին օրինակելի նմուշը Եզնիկի երկի համաբարբառն է, որի բառահոդվածում ներկայացվում է գլխաբառը և դրա գործածության բոլոր օրինակները բնագրային համապատասխան վկայություններով:

Բնագրային համաբարբառում բառահոդվածն ունի հետևյալ կառուցվածքը՝

ԱԺԵՆԱԼ - Բայց թե երեցն անպատեհ իրք ուզէ ի ծխէն կան քըշտէ, նա եպիսկոպոսն եւ դատաւորք եկեղեցոյն արգելեն զժողովուրդն եւ զժամն մինչեւ ապաշխարէ զինչ ցեղ որ մեղանքն ածենայ: - 55. Ապա թե կինն լինի խաբել զցուլն՝ նա խրատն ու մեծ տուգանք ի կնկանն դեհն է. ու այրկանն կամաւք խրատվի կինն՝ 10 քանի նորա ձետն ածենայ, եւ այս քիթն լինի: - 96. Եւ թէ կուրցն՝ նա զինչ ածենայ անասունն՝ նա ի չորս բաժնէն մէկն է տուգանքն – 169.⁴

Էլեկտրոնային նոր համաբարբառում բառահոդվածի կառուցվածքը մշակելիս հաշվի են առնվել քերականական և բնագրային համաբարբառներում եղած բացթողումները: Ըստ այդմ՝ էլեկտրոնային համաբարբառը կարող է համարվել և՛ քերականական, և՛ բնագրային: Դրանում բառաձևերը հնարավոր է ներկայացնել տեքստից առանձին, համակարգված, ինչպես

⁴ Ս. Մպարապետ, *Դատաստանագիրք*, Ե, 2019, էջ 7 (կազմող՝ Լ. Ա. Գուլգազարյան):

քերականական համաբարբառներում, և բնագրային օրինակներով, ինչպես բնագրային համաբարբառներում:

Էլեկտրոնային համաբարբառում այբբենական կարգով դասավորվում են երկուս գործածված բոլոր բառերը հիպերտեքստային հղումներով: Թեքվոդ խոսքի մասերի, ինչպես նաև փոխանվանաբար գործածված բառերի դեպքում բառի բառարանային ուղիղ ձևի կողքին ներկայացվում են երկուս գործածված մյուս թեքված ձևերը: Բառաձևերի գործածության օրինակները տվյալների հենքից ընտրվում և ներկայացվում են մեքենական եղանակով ամբողջական պարբերությամբ՝ նշելով բառաձևի գործածության քանակը՝

ԱՅՏ

«Այտ» բառն ուղիղ ձևով գործածված չէ:

«Այտերը» բառաձևը երկուս գործածվել է 1 անգամ:

Քեզ նայեմ այնպես,

Կարծես առաջին անգամն եմ տեսնում:

Այս, այդ քո շիկնած [այտերը](#) մաքուր՝

Քո թուխ մազերով լուսապսակված:

Եվ քո շուրթերը...

«Այտերին» բառաձևը երկուս գործածվել է 1 անգամ:

Եվ քո շուրթերը...

Ինչու է թվում,

Թե քո [այտերին](#) - առաջին անգամ-

Հավելը նույնքան դժվար է հիմա,

Որքան որ հնում հավատափոխման - դարձի բերումը,
Եվ քեզ համբուրելն - առաջին անգամ...

Ինչպես տեսնում ենք, բնագրային և էլեկտրոնային համաբարբառներում բառահոդվածի կազմության սկզբունքները տարբեր են: Կարելի է ասել, որ երկի *բառապաշարի ուսումնասիրության* դյուրության տեսակետից նախընտրելի են էլեկտրոնային համաբարբառները, որտեղ ներկայացված է այբբենական կարգով դասավորված բառացանկը՝ առանց բնագրային օրինակների: Մինչդեռ բնագրային համաբարբառներում երկի բառապաշարին ծանոթանալու համար պետք է կարդալ ամբողջ համաբարբառը:

Բառաձևերի ուսումնասիրության տեսակետից նույնպես նախընտրելի են էլեկտրոնային համաբարբառները, քանի որ դրանցում բառի ուղիղ և թեքված ձևերը ներկայացվում են համակարգված: Մինչդեռ բնագրային համաբարբառներում բառի թեքված ձևերը ներկայացվում են ոչ թե առանձին և խմբավորված, այլ բնագրային օրինակներով: Սա զգալիորեն սահմանափակում է համաբարբառի օգտակարությունը բառաձևերի քնության հարցում, քանի որ հետազոտողը ստիպված է կարդալ բոլոր օրինակները՝ բառաձևերը գտնելու, դրանց գործածությանը ծանոթանալու, ինչպես նաև պարզելու համար, թե քերականական միևնույն իմաստն արտահայտող զուգահեռ ձևերից որը հաճախակի կիրառություն ունի: Ընդ որում՝ բնագրային համաբարբառներում բառաձևերի ներկայացման սկզբունքները միասնական չեն: Երբեմն բառաձևերը ներկայացվում են ըստ հոլովաձևերի, երբեմն էլ՝ գործածության էջերի:

Բնագրային համաբարբառներում բառաձևերի գործածության օրինակները բերվում են կիսատ՝ հիմնականում կարճ բառակապակցություններով. հետագոտողը համաբարբառում վկայված բառի իմաստը հասկանալու համար պետք է կարդա բնագիրը: Առավել լուրջ է *նախադասության հնչերանգային և կառուցվածքային տիպերի ուսումնասիրության* խնդիրը, քանի որ բնագրային համաբարբառներում լեզվական փաստերը ամբողջական նախադասություններով գրեթե չեն ներկայացվում: Որոշ համաբարբառներում էլ բառաձևերի գործածության քանակը կամ չի նշվում, կամ նշվում է սխալ: Մինչդեռ էլեկտրոնային համաբարբառներում բառաձևերի գործածության օրինակները տվյալների հենքից ընտրվում և ներկայացվում են ամբողջական պարբերությամբ՝ նշելով յուրաքանչյուր բառաձևի գործածության քանակը:

Բնագրային համաբարբառներում ոչ բոլոր *հարադրություններն ու դարձվածքներն են ներկայացվում* որպես առանձին բառահոդված: Եթե էլեկտրոնային համաբարբառում բառացանկի օգնությամբ հետագոտողը կարող է տեքստից առանձնացնել բոլոր հարադրություններն ու դարձվածքները, բնագրային համաբարբառների դեպքում հետագոտողը բնագրի հետ ուղղակիորեն աշխատելու հնարավորություն չունի: Ստացվում է, որ կամ հետագոտողն ինքը պետք է բնագրից առանձնացնի բոլոր կապակցությունները, կամ իր ուսումնասիրությունից դուրս թողնի այն բոլոր արտահայտությունները, որոնք համաբարբառ կազմողը չի ընդգրկել համաբարբառում:

Բնագրային համաբարբառներում, որպես կանոն, նշվում են *բառաձևերի գործածության էջերը*: Պետք է նկատել, սակայն, որ շատ համաբարբառներում նշված չէ, թե երկի որ թվականի հրատարակությունն է ընկած տվյալ համաբարբառի կազմության հիմքում:

Էլեկտրոնային համաբարբառներում ևս կարող են նշվել բնագրում լեզվական օրինակների գործածության էջերը, եթե երկը էջակալված է: Սակայն քանի որ էլեկտրոնային տեքստերը չեն էջակալվում, բնագրերի էջակալման փոխարեն կարելի է նշել դրանց URL հասցեն, իսկ օրինակները փնտրել որոնման համակարգով:

Բնագրային և էլեկտրոնային համաբարբառների միջև եղած նկատելի տարբերությունները վերաբերում են ոչ միայն բառահոդվածի կառուցվածքին, այլև համաբարբառի կազմման ողջ գործընթացին: Համեմատության համար միայն նշենք, որ ավանդական եղանակով համաբարբառի կազմման համար պահանջվում է երկարատև աշխատանք. համաբարբառ կազմողը ամբողջ երկը վերածում է բառաձևերի ցանկի, առանձնացնում բառաձևի գործածության օրինակները, դասակարգում, խմբավորում, ներկայացնում այբբենական կարգով, հաշվում յուրաքանչյուր բառաձևի գործածության քանակը: Երկի էլեկտրոնային համաբարբառի կազմման ժամանակ դրանք արվում են մեքենական եղանակով: Համաբարբառների կազմման մեքենայացման արդյունքում համաբարբառ կազմելիս մնում է միայն *հոլովման և խոնարհման ընդհանուր կանոններից շեղվող բառաձևերը* խմբավորել բառարանային ուղիղ ձևի կողքին, առանձին բառահոդված դարձնել *հատուկ անունները*,

հարադրությունները, արտահայտություններն ու դարձվածքները, գրաբար տեքստերում՝ առանձնացնել կից գրվող նախդիրները:

Ցանկանում ենք ընդգծել, որ concordance.am կայքում ներկայացված բոլոր համաբարբառները կազմվել են **մեքենական եղանակով**: Երբեմն բառի թեքված ձևերը բառարանային ուղիղ ձևի կողքին ներկայացված չեն, արտահայտություններն ու դարձվածքներն առանձնացված չեն, քանի որ հայ մատենագրության ընդհանրական էլեկտրոնային համաբարբառի ստեղծումը ենթադրում է հսկայական և երկարատև աշխատանք:

Hakobyan Frida - Textual concordances and "The electronic concordance of the Armenian literature". - Armenian literature of concordances has a rich history, but one of its breakthrough stages was marked by the creation of a large Armenian electronic concordance available on concordance.am website. The electronic concordances presented on concordance.am are advantageously distinguished from both typographical, printed concordances and foreign-language electronic concordances. Those differences refer to the choice of authors, the structure and presentation of the headword.

Акопян Фрида - Текстовые конкордансы и «Электронный конкорданс армянской литературы». - Армянская литература конкордансов имеет богатую историю, но одна из ее прорывных этапов ознаменовалась созданием большого армянского электронного конкорданса на сайте concordance.am. Электронные конкордансы, представленные на concordance.am, выгодно отличаются от типографских, печатных конкордансов и электронных конкордансов на иностранном языке. Эти различия относятся к выбору авторов, составлению и представлению слова.

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ
ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ

Կորպուսային լեզվաբանությունը ձևավորվել է XX դարի երկրորդ կեսին: Այն զբաղվում է լեզվական կորպուսների՝ մեծ, ներկայացուցչական, պիտակավորված, էլեկտրոնային եղանակով հասանելի տեքստային հենքերի ստեղծմամբ: Լեզվական փաստերը քննվել են առանձին տեքստերի կամ տեքստային հենքերի միջոցով կորպուսային լեզվաբանության ձևավորումից և լեզվական կորպուսների ստեղծումից դեռևս հարյուրամյակներ առաջ, սակայն կորպուսային լեզվաբանության բնագավառում ձեռք բերված մեծ հաջողությունները հիմնականում պայմանավորված են համակարգչային տեխնիկայի՝ լեզվաբանության մեջ լայն կիրառությամբ և այնպիսի ծրագրերի ստեղծմամբ, որոնց միջոցով ուսումնասիրվում է լեզուն: Կորպուսային լեզվաբանության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլի: Սկզբնապես լեզվական կորպուսները ստեղծվում էին համակարգչային տեխնիկայի օգնությամբ. դրանք ունեին սահմանափակ ծավալ և ընդգրկում: Արդի փուլում վեբ տեխնոլոգիաների միջոցով ստեղծվում են միլիոնավոր տեքստեր պարունակող էլեկտրոնային մեծածավալ կորպուսներ, որոնք հնարավոր է մշտապես համալրել նոր տեքստերով:

Համակարգչի օգնությամբ ստեղծված առաջին կորպուսը **Բրաունի կորպուսն** (The Brown Standard Corpus of American English) է, որը ստեղծվել է 1960-ական թվականներին Հ. Կուցերայի և Ն. Ֆրենսիսի կողմից Բրաունի համալսարանում: Կորպուսը բաղկացած է 500 տեքստերից, որոնք վերցված են 1961 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակված գրքերից, թերթերից, ամսագրերից, պարբերականներից և այլն: Բրաունի կորպուսում յուրաքանչյուր տեքստ բաղկացած է 2000 բառից, իսկ ամբողջ կորպուսը՝ մեկ միլիոն բառից: Կորպուսի ստեղծման նպատակը գրավոր անգլերենի համակարգային ուսումնասիրությունն էր և տարբեր ժանրերի համեմատական քննությունը: Այն ժամանակակից լեզվական կորպուսների համեմատությամբ ծավալով փոքր է, սակայն համարվում է վաղ շրջանի կորպուսային լեզվաբանության նշանավոր աշխատանքներից մեկը:

Հետևելով Բրաունի կորպուսի կազմության սկզբունքներին՝ Լանկաստեր, Օսլո և Բերգեն համալսարանները համատեղ ստեղծեցին բրիտանական անգլերենի **Լանկաստեր-Օսլո-Բերգեն** (The Lancaster-Oslo-Bergen Corpus) կորպուսը, որը ներառում է Մեծ Բրիտանիայում 1961թ. ի վեր հրատարակված 15 տարբեր ժանրերի պատկանող 2000 բառից բաղկացած 500 տեքստեր¹:

Անգլերենի միջազգային կորպուսի ² ((ICE) International Corpus of English) ստեղծման աշխատանքները սկսվել են 1990թ.:

¹ Տե՛ս **Y.W. Lee David**, *What corpora are available, The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, New York, 2010, p. 109:

² Տե՛ս <http://ice-corpora.net/ice/index.html>:

Կորպուսի նպատակն է աշխարհի տարբեր երկրներում գործածվող անգլերենի տարբերակային ձևերի համեմատական քննությունը: Կորպուսում ներառված տեքստերը գրվել են 1989թ. հետո: Ամբողջ կորպուսը բաժանված է ենթակորպուսների: Յուրաքանչյուր ենթակորպուսում կա 500 տեքստ՝ բաղկացած 2000 բառից: Ի տարբերություն Բրաունի (Brown Corpus), Լանկաստեր-Օսլո-Բերգեն (LOB) կորպուսների կամ Բրիտանական ազգային կորպուսի (British National Corpus), որոնցում անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում գրավոր տեքստերը, Անգլերենի միջազգային կորպուսում (ICE) ավելի շատ են խոսակցական տեքստերը: Կորպուսի կազմման աշխատանքներին մասնակցում են բազմաթիվ հետազոտական խմբեր աշխարհի այն երկրներից, որտեղ անգլերենը համարվում է առաջին կամ երկրորդ պաշտոնական լեզու (Ավստրալիա, Կամերուն, Կանադա, Քենիա, Մալավիա, Տանզանիա, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա և այլն):

Այսպիսով կարելի է նշել, որ համակարգչային տեխնիկայի օգնությամբ ստեղծված շուրջ մեկ միլիոն բառ պարունակող առաջին կորպուսները ստեղծվել են ամերիկյան և բրիտանական անգլերենների համար:

Պատկերացնելու համար, թե ինչ նկատելի առաջընթաց է ունեցել կորպուսային լեզվաբանությունը հետագա տարիներին, բավական է միայն նշել, որ մինչև 1965 թվականը ստեղծվել էր ընդամենը 10 կորպուս, 1966–1970թթ.՝ 20, 1971–1975թթ.՝ 30, 1976–1980 թթ.՝ 80, 1981–1985 թթ.՝ 160, 1986–1990 թթ.՝ 320³:

³ **В.П. Захаров, С.Ю. Богданова**, *Корпусная Лингвистика*, Санкт-Петербург, 2013, стр. 13.

Համակարգչային տեխնիկայի զարգացման արդի մակարդակը լայն հեռանկարներ է բացում կորպուսային լեզվաբանության առջև՝ էապես նպաստելով լեզվական կորպուսների ստեղծման աշխատանքների դյուրացմանը: Հատկապես վերջին տարիներին արմատապես փոխվել է նաև լեզվական կորպուսների կառուցվածքը և ընդգրկման ծավալը: Աշխարհի տասնյակ լեզուների համար ստեղծվել են ավելի քան մեկ միլիոն բառից բաղկացած ազգային կորպուսներ:

Ազգային կորպուսների ամենաբնութագրական հատկանիշը ներկայացուցչականությունն է, ստեղծման նպատակը՝ պատմական զարգացման տարբեր փուլերում լեզվի տարբերակային ձևերի՝ գրավոր և բանավոր տեքստերի միջոցով ըստ հնարավորին ամբողջական ներկայացումը: Մա ենթադրում է, որ լեզվական կորպուսների ուսումնասիրությունն ամենից առաջ պետք է սկսել ազգային կորպուսների քննությունից: Չանդրադառնալով աշխարհի տարբեր լեզուների համար ստեղծված բոլոր ազգային կորպուսներին՝ այս հոդվածում կներկայացնենք միայն կորպուսային լեզվաբանության արդի չափանիշներին համապատասխան, լայն և հաճախական կիրառություն ունեցող կորպուսները:

Ազգային կորպուսների թվում առանձնանում է **Բրիտանական ազգային կորպուսը** (British National Corpus (BNC)): Այն ներկայացուցչական է, քանի որ դրանում ներառված տեքստերը արտացոլում են քսաներորդ դարի երկրորդ կեսի բրիտանական անգլերենի լեզվավիճակը: Միալեզվյան է, քանի որ կորպուսի տեքստերը գրված են բրիտանական անգլերեն: Համա-

Ժամանակյա է, քանի որ ներկայացնում է բրիտանական անգլերենի համաժամանակյա վիճակը:

Կորպուսի գրավոր տեքստերը (90%) վերցված են լրագրերից, ամսագրերից, պարբերականներից, գիտական և գեղարվեստական գրականությունից, կան նաև չտպագրված նյութեր: Կորպուսի փոքրածավալ խոսակցական հատվածի (10%) աուդիոձայնագրությունների տեքստերը ևս բազմաժանր են ⁴ : Բրիտանական ազգային կորպուսի հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ դրա կազմության սկզբունքները հետագայում օրինակելի դարձան նաև ամերիկյան անգլերենի կորպուսների ստեղծման համար:

Ամերիկյան ազգային կորպուսի (American National Corpus (ANC)) կազմման աշխատանքները սկսվել են 1999թ., իսկ 2003թ. ստեղծվեց շուրջ տասը միլիոն բառից բաղկացած առաջին ենթակորպուսը: Մի քանի տարի անց ներկայացվեց կորպուսի երկորդ տարբերակը, որը ներառում էր քսաներկու միլիոն բառ պարունակող գրավոր և բանավոր տեքստեր: Կորպուսն ունի պիտակավորման հարուստ համակարգ: Բացառությամբ 500,000 բառից բաղկացած Manually Annotated Sub-Corpus (MASC) ենթակորպուսի՝ Ամերիկյան ազգային կորպուսում (ANC) տեքստերի պիտակավորումն ամբողջությամբ արված է մեքենական եղանակով և ստուգված չէ լեզվաբանների կողմից:⁵

Ժամանակակից ամերիկյան անգլերենի կորպուսը (The Corpus of Contemporary American English (COCA)) ամերիկյան

⁴ Տե՛ս <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>:

⁵ Տե՛ս <http://www.anc.org/>:

անգլերենի՝ առցանց հասանելի լավագույն կորպուսն է: Այն ստեղծվել է Մարկ Դևիսի կողմից Բրիզհեմ Յանգ համալսարանում: Կորպուսը բաղկացած է ավելի քան 450 միլոն բառ պարունակող տարբեր ժանրային պատկանելություն ունեցող տեքստերից: Ի տարբերություն նախորդ կորպուսների՝ գրավոր և խոսակցական տեքստերի հիմնական մասը վերցված է համացանցային զանազան աղբյուրներից: Կորպուսն ունի նաև լավ մշակված որոնման համակարգ, որի օգնությամբ կարելի է որոնել բառեր, բառաձևեր, արտահայտություններ, նախադասություններ և ամբողջական տեքստեր, համեմատել որոնման արդյունքները⁶:

Անգլերենի բանկը (Bank of English) ստեղծվել է 1991թ.: Այն 1980թ. Բիրմինգհեմի համալսարանում ստեղծված COBUILD կորպուսի ենթակորպուսն է: Կորպուսում ընդգրկված տեքստերը ներկայացնում են գրավոր և խոսակցական անգլերենը, այդ լեզվի տարբերակային ձևերը (բրիտանական անգլերեն՝ 70%, ամերիկյան անգլերեն՝ 20%): Կորպուսում ընդգրկված գրավոր տեքստերը վերցված են համացանցից, թերթերից, գրքերից, խոսակցական տեքստերը՝ ռադիոհեռուստատեսային հաղորդումներից, ոչ պաշտոնական խոսակցություններից: Անգլերենի բանկը բաղկացած է մոտավորապես վեց հարյուր հիսուն միլիոն բառից: Այն ֆրանսերեն, գերմաներեն և իսպաներեն կորպուսների հետ միասին Collins Word Web նախագծի մաս է կազմում:

⁶ Տե՛ս <https://www.english-corpora.org/coca/>:

Oxford English Corpus-ը քսանմեկերորդ դարի անգլերենի լեզվավիճակը ներկայացնող տեքստային կորպուս է: Այն ծառայում է հետազոտական զանազան նպատակների. հատկապես մեծ է կորպուսի կարևորությունը բառարանագրական աշխատանքների իրականացման համար: Կորպուսում ներառված տեքստերի հիմնական մասը գրված է ամերիկյան, բրիտանական անգլերեններով, ինչպես նաև անգլերենի այն տարբերակներով, որոնք գործածվում են Կանադայում, Սինգապուրում, Աֆրիկայում և այլն: Տեքստերն ունեն տարբեր ժանրային պատկանելություն, հիմնականում վերցված են համացանցից, տպագրված գրքերից, էլեկտրոնային հաղորդագրություններից, սոցիալական ցանցերի գրառումներից և այլն: Տեքստերն ունեն մետատեքստային հղումներ, որոնք լրացուցիչ տեղեկություն են հաղորդում տեքստի ստեղծման տարեթվի, աղբյուրի, հեղինակի մասին⁷:

Վերոնշյալ կորպուսների համեմատությամբ իր կազմության սկզբունքներով, կառուցվածքով, ընդգրկման ծավալով առանձնանում է Google որոնողական համակարգի հենքում եղած գրքերի հիման վրա ստեղծված **Google Books կորպուսը**: Կորպուսը ստեղծվել է Մարկ Դևիսի կողմից Բրիգհեմ Յանգ համալսարանում: Այն բաղկացած է ամերիկյան անգլերեն, բրիտանական անգլերեն և իսպաներեն գրքերից: Ծավալով ամենամեծը ամերիկյան անգլերեն գրքերի ենթակորպուսն է՝ բաղկացած շուրջ հարյուր հիսունհինգ միլիոն բառից: Իսպաներեն գրքերի ենթակորպուսը պարունակում է քառասունհինգ միլիոն բառ: Փոքրածավալ է բրիտանական անգլերեն գրքերի ենթակոր-

⁷ Տե՛ս <https://www.oxforddictionaries.com/our-story/corpus>:

պուրը՝ կազմված երեսունչորս միլիոն բառից: Չնայած այս կորպուսը կազմվել է Google Books-ի տվյալների հենքում եղած գրքերի հիման վրա, սակայն վերջինիս համեմատությամբ նկատելի տարբերություններ է հանդես բերում: Ինչպես գիտենք, Google-ը հնարավորություն է տալիս փնտրել գրքերն ըստ հեղինակի կամ գրքի վերնագրի: Մինչդեռ այս կորպուսում, որոնողական ճկուն համակարգի շնորհիվ, կարելի է փնտրել բառեր, բառաձևեր, արտահայտություններ, նախադասություններ, ամբողջական տեքստեր: Արդյունքները կարելի է դասակարգել՝ ըստ գործածության հաճախականության, որոնման համապատասխանության կամ այբբենական կարգով⁸:

Ամերիկյան և բրիտանական անգլերենների համար ստեղծված կորպուսների բացի՝ ստեղծվել են կորպուսներ աշխարհի տասնյակ լեզուների համար: Դրանցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝ իտալերենի կորպուս ([Un corpus di italiano scritto – CORIS/CODIS](#)), հունգարերենի ազգային կորպուս ([Magyar Nemzeti Szövegtár](#)) բուլղարերենի ազգային կորպուս ([Български национален корпус](#)), բելառուսերենի ազգային կորպուս ([Беларускі N-корпус](#)), չեխերենի ազգային կորպուս ([Český národní korpus](#)), ռուսերենի ազգային կորպուս ([Национальный корпус русского языка](#)), լեհերենի ազգային կորպուս ([Narodowy Korpus Języka Polskiego](#)), գերմաներենի կորպուս ([Das Deutsche Referenzkorpus – DeReKo](#)), ուկրաիներենի լեզվական կորպուս ([Корпус української мови](#)) և այլն:

⁸ Տե՛ս <https://googlebooks.byu.edu/>:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում PAROLE (Preparatory Action for Linguistic Resources Organisation for Language Engineering) նախագիծը, որի շրջանակներում մշակվել է կորպուսների կազմության մեկ ընդհանրական սկզբունք, և տասնչորս լեզուների կորպուսներ կազմվել են այդ մեկ ընդհանրական սկզբունքի համաձայն: Այնուամենայնիվ, բոլոր լեզուների կորպուսները նույն ընդգրկումն ու ծավալը չունեն: Ամենամեծը գերմաներենի կորպուսն է, դրան հաջորդում են պորտուգալերենի (Corpus do Português), իսպաներենի (Corpus del Español), դանիերենի (Corpus del Español) կորպուսները⁹:

Առավել լայն տարածում և հաճախական գործածություն ունեցող կորպուսներից են նաև հարյուր միլիոն բառից բաղկացած ժամանակակից ճապոներենի կորպուսը ([Balanced Corpus of Contemporary Written Japanese \(BCCWJ\)](#)), չինարենի կորպուսները ([Academia Sinica Balanced Corpus of Modern Chinese](#), [Peking University Modern Chinese Corpus](#), [Xiamen University corpora](#), [Beijing Language and Culture University corpus](#), [Lancaster Corpus of Mandarin Chinese](#), [Leeds Chinese corpus](#), [PH corpus](#), [Peking University Ancient Chinese Corpus](#), [Sinica corpus of early Chinese](#), [Sheffield Corpus of Chinese for Diachronic Linguistic Study](#)): Մեծաթիվ են նաև պարսկերենի կորպուսները, որոնցից կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝ [دانش کدی معرف](#) ([همشهری کرهه](#) (**Hamshahri Collection**), [دانش کدی معرف](#)

⁹ **Y.W. Lee David**, *What corpora are available*, *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, New York, 2010, p. 118:

(TMC: Tehran Monolingual Corpus, Standard corpus for Persian Language Modeling):

Լեզվական կորպուսների քննությունից պարզ է դառնում, որ տարածվածությամբ աչքի են ընկնում ազգային կորպուսները: Դրանք պարունակում են մոտավորապես տասը միլիոն բառից բաղկացած տարբեր ժանրային պատկանելություն ունեցող գրավոր և խոսակցական տեքստեր, ներկայացնում են լեզվի տարբեր դրսևորումները լեզվի պատմական զարգացման տարբեր փուլերում: Ազգային կորպուսները նպաստում են լեզվական փաստերի համաժամանակյա քննությանը: Պետք է նշել սակայն, որ նույնիսկ օտարալեզու ամենահեղինակավոր կորպուսների կազմության սկզբունքները, լեզվական նյութի մշակման, ներկայացման եղանակները միասնական և ամբողջական չեն:

- Հնարավոր չէ կատարել լեզվական իրողությունների համաժամանակյա և տարաժամանակյա ամբողջական քննություն, քանի որ կորպուսներում *լեզվի պատմական զարգացման բոլոր շրջաններն ընդգրկող տեքստերը ներկայացված չեն:*
- Գրեթե բոլոր կորպուսներում գրավոր և խոսակցական տեքստերը հավասարապես բաշխված չեն. գրավոր տեքստերը կազմում են մեծամասնություն:
- Հիմնականում կորպուսներում ընդգրկված տեքստերը, ըստ ժանրային պատկանելության, առանձնացված չեն, ուստի շատ դեպքերում *հնարավոր չէ ուսումնասիրել լեզվական իրողությունները տարբեր ժանրային պատկանելություն ունեցող տեքստերում:*

- Որոշ կորպուսներում դժվար է որոնել լեզվական օրինակներ, ընտրված տեքստերից մեքենական եղանակով կազմել բառացանկ, բառերը դասավորել այբբենական կարգով, ներկայացնել՝ ըստ աճող կամ նվազող հաճախականության:
- Երբեմն կորպուսի ծանոթագրման համակարգն ամբողջական չէ և չի արտացոլում տվյալ լեզվի տիպաբանական բնութագիրը:
- Թերի է կորպուսում ընդգրկված տեքստերի մշակումը, լեզվական փաստերի գործածության վիճակագրության ներկայացումը:

Ինչ խոսք, նպատակ չունենք անդրադառնալ կորպուսների կառուցվածքային բոլոր բացթողումներին: Կորպուսային լեզվաբանության արդի փուլում պետք է կարևորել *ընդհանրական կորպուսների* ստեղծումը, որոնցում կներկայացվեն տվյալ լեզվի պատմական զարգացման բոլոր փուլերը, գրավոր և խոսակցական տեքստերը կբաշխվեն հավասարաչափ, տեքստերի ծանոթագրման և պիտակավորման համակարգն ամբողջությամբ կարտացոլեն տվյալ լեզվի տիպաբանական բնութագիրը, հնարավոր կլինի կատարել լեզվական օրինակների որոնում, մշակում, ըստ տարբեր հատկանիշների՝ դասակարգում և այլն:

Frida Hakobyan- The structure and inclusion of linguistic corpora.- The article presents widely used National Corpora, their structure and inclusion. The examination of the linguistic corpora reveals that National Corpora are distinguished by their prevalence and frequency of use. They

contain approximately ten million words, written and spoken texts of various genres, representing different expressions of language at different stages of the historical development of the language. The National Corpora contribute to the simultaneous examination of linguistic phenomena.

Фрида Акопян- Структура и включение лингвистических корпусов- В статье представлены национальные корпусы, их структура и включение. Изучение лингвистических корпусов показывает, что национальные корпусы отличаются распространенностью и частотой использования. Они содержат около десяти миллионов слов, письменных и устных текстов разных жанров, представляющих разные выражения языка на разных этапах исторического развития языка. Национальный корпусы способствуют изучению языковых явлений.

ԿԱՊԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ (ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ-ԱՐԱԲԵՐԷՆ)

Սօսի Միշոյեան Տապալադեան

ԳԱԱ լեզուի ինստիտուտ

Արեւմտահայերէնի բաժնի գլխաշխատող

Թէ՛ արաբերէնի, թէ՛ հայերէնի մէջ կապերը յարաբերակցութեան մէջ կը մտնեն գոյականին եւ դերանունին հետ եւ կ'արտայայտեն տարբեր իմաստներ: Արաբերէնը սերած ըլլալով ոչ հնդեւրոպական, այլ սեմական լեզուաընտանիքէ, ունի կապի խնդրառութեան այլ գործառոյթներ: Յօդուածին նպատակն է վեր հանել երկու լեզուներու կապի խնդրառական եւ իմաստային տարբերութիւնները, ցոյց տալ իւրաքանչիւրի առանձնայատկութիւնը եւ վերջապէս՝ բացայայտել խօսակցական արեւմտահայերէնի մէջ արաբերէնի ազդեցութեամբ կապի սխալ գործածութիւնը, նպատակ ունենալով քերականական օրէնքներու յստակացում, կանոնական ձեւերու մշակում, յոյս ունենալով որ այս ուսումնասիրութիւնը կը նպաստէ կապի ճիշդ օգտագործման:

- Արաբերէնի կապերը կը տարբերին հայերէն կապերէն այն առումով, որ խօսքի մէջ, ըստ գործածութեան, կ'ըլլան մի՛շտ նախադիր եւ երբե՛ք յետադիր. մինչդեռ հայերէնի մէջ

կան նախադիր, յետադիր եւ երբեմն ալ երկու դիրքերուն մէջ գտնուող կապեր¹. Ըսուածը ցոյց տանք աղիւսակով.
 Հայերէնի կապերը ըստ իրենց գործածութեան դիրքի².

ԿԱՊԵՐ	ԴԻՐՔ (նախադիր՝ ն., յետադիր՝ յ.)	ՕՐԻՆԱԿ
առ	ն.	առ այսօր
առանց	ն.	առանց գրիչի
առջեւ	յ.	տան առջեւ
առթիւ	յ.	տարեդարձի առթիւ
աորնթեր	յ.	գործերուն աորնթեր
անկախ	ն.+ յ.	անկախ անկէ, անկէ անկախ
բացի	ն.+ յ.	բացի իրմէ, իրմէ բացի
ի դէմս	ն.	ի դէմս տնօրէնին
դէպի	ն.	դէպի տուն
դիմաց	յ.	շէնքին դիմաց
դուրս	յ.	դպրոցէն դուրս
զատ	յ.	քեզմէ զատ
զուգընթաց	յ.	դասին զուգընթաց
ընդառաջ	յ.	ուսուցիչին ընդառաջ
ընդդէմ	ն.+ յ.	ընդդէմ մահու
ըստ	ն.	ըստ սովորութեան

¹الأصول في النحو لابن السراج ج1ص408، وحاشية الصبان على شرح الاشموني: ص2

²Ս. Տիոյան, Զահուկյանական ընթերցումներ Կապերի Ներկայացման Մի Եղանակի մասին, Ե. 2008, էջ 17:

Ժամանակ, ատեն	յ.	դասի ժամանակ
իբրեւ	ն.	իբրեւ արծիւ
ի վար, ի վեր	յ.	լեռն ի վեր, ...ի վար
ի	ն.	ի պատասխան
առիթով	յ.	այս առիթով
կողմ	յ.	աջ կողմ
քով	յ.	դրան քով
կից	յ.	եկեղեցւոյ կից
հակառակ	ն.+յ.	հակառակ հիւանդութեան խօսքին հակառակ
հանդերձ	ն.+յ.	հանդերձ ընտանեօք ընտանեօք հանդերձ
յանուն	ն.	յանուն ազատութեան
յանձին(ս)	ն.	յանձին պարոնին
համաձայն	ն.+յ.	պայմանագրին համաձայն համաձայն պայմանագրին
համապատասխան	յ.	առաջարկներուն համապատասխան
հետ	յ.	ծնողքի(ս) հետ
հետ միասին	յ.	ընկերոջս հետ միասին
համար	յ.	մօր(ս) համար
հանդէպ	յ.	ուսուցիչին հանդէպ
համեմատ	յ.	կարողութեան համեմատ
յետոյ (ետք, վերջ)	յ.	դասէն յետոյ, համերգէն ետք, կէսօրէ վերջ

յօգուտ	ն.	յօգուտ դպրոցականներուն
մասին	յ.	մեր մասին
մինչեւ	ն.	մինչեւ իրիկուն
մօտ	յ.	գետափին մօտ
մէջ	յ.	ջուրին մէջ
միջեւ	յ.	երկուքին միջեւ
մէջտեղ	յ.	սենեակին մէջտեղ
նախքան	ն.	նախքան սկսիլը
ներառեալ	ն.+ յ.	ներառեալ հաշիւը հաշիւը ներառեալ
ներս	յ.	դպրոցէն ներս
ներքոյ	յ.	հովանու ներքոյ
նկատմամբ	յ.	օրը նկատմամբ
նման, պէս	յ.	պատկերին նման (պէս)
նպատակով	յ.	հաշտուելու նպատակով
նուիրուած	յ.	յոբելեարին նուիրուած
շնորհիւ	ն.+յ.	շնորհիւ աշխատասիրութեան աշխատասիրութեան շնորհիւ
շուրջ	յ.	խօսակցութեան շուրջ
չափ	յ.	մկնիկի չափ
Պատճառաւ(ով)	յ.	ուշացումի պատճառով
սիրոյն	յ.	հայրենիքի սիրոյն
վար	յ.	վանիքէն վար
վեր	յ.	գլխէն վեր
վրայ	յ.	սեղանին վրայ

վերաբերեալ	յ.	հարցին վերաբերեալ
տակ	յ.	աթոռին տակ
տեղ, փոխարէն	յ.	կարդալու տեղ՝ քնացաւ: կարդալու փոխարէն՝ քնացաւ:
փոխանակ	ն.	փոխանակ ամչնալու
օգտին	յ.	աշակերտի օգտին

Արաբերէնի կապերն են³.

hawla حَوْلَ	khelaala خَلَالَ
fawqa فَوْقَ	mo'taberan مُعْتَبَرًا
'abra عَبْرَ	bikhosoos بِخُصُوصِ
ba'da بَعْدَ	raghma رَغْمَ
li لِ	bistethnaa' بِاسْتِثْنَاءِ
min مِنْ	bidoon بِدُونِ
rubba رُبَّ	bejaaneb بِجَانِبِ
'ala عَلَى	Befadli بِفَضْلِ
amama أَمَامَ	Hatta حَتَّى
bisababi بِسَبَبِ	'hinda عِنْدَ
munzu مُنْذُ	hala حَالَا
maa مَعَ	'ada عَادَا
hasha حَاشَا	ka لَكَ
Bi بِ	fi فِي
'an عَنْ	ila إِلَى

³http://arabic.speak7.com/arabic_prepositions.htm

mustasniyen مُسْتَنْيَا	bayna بَيْنَ
likulli لِكُلِّ	tahta تَحْتَ
bittijah بِاتِجَاهِ	'aksa عَكْسَ
khalfa خَلْفَ	waraa وَرَاءَ

• Արաբերենի կապերը կը կոչուին **hrufal jar** حروف الجر եւ կը բաժնուին երեք խումբերու⁴.-

ա. Անոնք, որոնք գոյական կապական խնդիրին հետ անջատաբար կը գործածուին, ինչպէս՝

Fi Hala, Բալա, Եւա, Min مِنْ, Hatta Խաթթա, 'an عَنْ, 'ind Ենդ, Ma' Եմ, Mounzu مُنْذُ, 'ada Եդա

Fi alhakli	في الحقلي	դաշտին մէջ
ala al tawelati	على الطاولة	սեղանին վրայ
Min almadrasati	من المدرسة	դպրոցէն (from)
Hatta assabahi	حتى الصباح	մինչեւ առաւօտ
'an attaami.	عن الطعام	ճաշէն (հրաժարեցաւ ճաշէն)
'ind alfajri	عند الفجر	առաւօտուն մօտ, կողմ
Ma' alawladi	مع الاولاد	փոքրիկներուն հետ
'ada tlmizi	عدا التلميذ	բացի աշակերտէն

բ. Անոնք, որոնք միայն կցական գործածութիւն ունին, ինչպէս՝
ka, bi, li
ka- Khkidon kalasasdi خالدٌ كَالْأَسَدِ Խալէտը Առիւծի նման է:
bi- Aktubu bilkalami أكتبُ بِالْقَلَمِ Մատիտով կը գրեմ:
li- Attariku lissayatati الطريقُ لِلْسَيَارَاتِ Ճամբան ինքնաշարժներուն (համար)
է:

⁴<https://analbahr.com/بحث-عن-حروف-الجر-في-اللغة-العربية-تعري/>

գ. Անջատաբար գործածուող կապերը դերանունին հետ գործածուելու պարագային կը վերածուին կցական կապերու. այսպէս՝ ‘ala Altawilati الطَّالِةِ على բայց՝ عليها’alaiha այլ օրինակ՝ الاصدقاء زعلتُ من Zaaltu min asdikaei բայց՝ زعلتُ منهم Zaaltu minhom. նմանապէս՝ عنهم nhom, فيكي fiki... և այլն:

Կապերու Խնդրառութիւնը

Արաբերէնի այն գոյականները, որոնք կը յաջորդեն կապին կը փոխեն իրենց հոլովը ուղղական հոլովէն սեռականի⁵. مكتبة maktabaton (գրադարան մը) / إلى مكتبة ila maktabaten (դէպի գրադարան մը): Գոյականը, որ կը յաջորդէ կապին majrour (مجرور) կը կոչուի, որ կը նշանակէ հոլովի փոփոխութիւն ուղղականէն սեռականի⁶: Արաբերէնի հոլովները կ'արտայայտուին նշաններով. եթէ գոյականը որոշեալ է, մէկ ti (تِ) կը ստանայ, եթէ անորոշ է՝ երկու, այսինքն՝ ten: Վերի օրինակին մէջ مكتبة բառը անորոշ է, ուստի կապ ստանալուն պէս վերածուեցաւ ten-ի (تِ) إلى مكتبة: Գոյականին որոշեալ կամ անորոշ ըլլալը կ'որոշուի բառին սկիզբը Al (ال) մասնիկով, որ կը կցուի գոյականին. البيت Al Baytu (տունը) / في البيت Fil bayti (տան մէջ)

⁵https://www.madinaharabic.com/arabic-language-course/lessons/L004_00.html?fbclid=IwARfa4qz-m1U5eGqnInRegRoR2--r2QDzvpZAath-KlvUEgaz0jLhV5GC-w

⁶Նոյն տեղը:

- Արաբերենի կարգ մը կապական դարձուածքներ հայերենի փոխադրութեան պարագային, գոյականի հոլովական թեքումով կ'արտայայտուին. այդպիսի կապեր են.-

جاءَ مِنَ المدرسةَ min. (Ja'a minal madrasati) Դպրոցէն եկաւ:
هَذَا الْكِتَابُ لِأَخْتِي Li (Hazal ktabu liukhti) Այս գիրքը քրոջս է: Առաջինին
պարագային minը հայերենի մէջ բացառական հոլովի թեքում
պահանջեց, իսկ երկրորդի պարագային՝ սեռական:
بِ Bi. كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ (Katabtu bil kalami) Մատիտով գրեցի:

Այս պարագային արաբերենի bi կցական կապը հայերենի
մէջ գործիական հոլովի թեքում պահանջեց: Նոյն bi կցա-կան կապը
երբեմն հայերենի մէջ կ'արտայայտուի նաեւ բացառական հոլովի
թեքումով. مَشَيْتُ بِجَانِبِ النَّهْرِ (Mashaytu bijanibi nahri) Քալեցի լիճին
քովէն:

Հայերենի կապերը տարբեր հոլովով խնդիրներ կը
պահանջեն. ուղղական հոլովով խնդիր կը պահանջէ քան կապը,
հայցական հոլովով խնդիր՝ առ, գերդ, դէպի, ի վեր, ի վար, առաջ,
ասդին, անդին, ետք,... եւ այլն, սեռական հոլովով խնդիր կ'առնեն
քով, վրայ, տակ, նման, մէջ, առջեւ, ետեւ, դիմաց, շուրջ,
պատճառով, մասին, նպատակով..., տրական հոլովով խնդիր
կ'առնեն առանց, յանուն, ըստ, համաձայն, հակառակ, համար, չափ,
հետ..., բացառական հոլովով խնդիր կ'առնեն՝ ասդին, անդին, վար,
ներս, դուրս, զատ..., գործիական հոլովով խնդիր կ'առնեն հանդերձ,
մեկտեղ, միասին կապերը⁷:

⁷Կ. Առաքելեան, Արդի Հայերենի Քերականութիւն, Գ. Գիրք, Պէյրուս
1998, էջ 115-117:

Յակոբ Չոլաքեան «Արեւմտահայերէնի Կանոնարկման Հարցեր» գիրքին մէջ ցոյց կու տայ կապերու մէկէ աւելի հոլով պահանջելու պարագաները⁸: **Ասդին** եւ **անդին** կապը քանակ արտայայտող բառերէն կը պահանջեն հայցական հոլովով խնդիր, իսկ ժամանակ եւ տեղ ցոյց տալու պարագային՝ բացառական հոլովով խնդիր. *Հինգ մէթր անդին / Տունէս անդին*

Կապերու Իմաստային Քննութիւն.

Կապերը ըստ իրենց արտայայտած իմաստի՝ կըլլան⁹.

Կապի իմաստ	Հայերէն	Արաբերէն ¹⁰
Ժամանակային	ատեն, ժամանակ, միջոցին, նախքան, պահուն, սկսեալ, ընթացքին... եւ այլն	ila إلى, Fi في, ‘ind عند ba’da بعد, min من

⁸ **Յ. Չոլաքեան**, Արեւմտահայերէնի Կանոնարկման Հարցեր, Երեւան 2018, էջ 23:

⁹ Նշ. աշխ., էջ 16-19:

¹⁰ محمد مروان، حروف الجر في اللغة العربية، مايو ٢٠١٨

https://mawdoo3.com/%D8%AD%D8%B1%D9%88%D9%81_%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B1_%D9%81%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%BA%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9

		Hattaحتى, Mounzuمنذ allam على،'ala، اللام قبل qabla
Տարածական	առջեւ, ետեւ, դիմաց, ներս, ի վար, ի վեր, քով, տակ... եւ այլն:	bayna بين, wara'ا وراء tahta تحت, bejaneb بجانب fawq فوق, bettejaah باتجاه Hattaحت ى، 'indدند، Fiفي، ila إلى، ba'dا بعد allam اللام، 'ala على amamaأمام،
Վերաբերութեան	մասին, հանդէպ, շուրջ, վերաբերեալ, վրայ...	hawla حول allam اللام، 'ala على bekhosoos بخصو ص
Բացառմանն զիջման	բացի, առանց, զատ, փոխարէն, փոխանակ, հանդերձ, տեղ, տեղով, չնայած,	bedoon... بدون bestethnaa' باس تثناء hala على، 'ala، حلا 'adaعدا

	չհաշված, հակառակ, բացառությամբնայ լն,	badalan min بدلان, hasha حاشا
Հիմունքի եւ հակառակ հիմունքի	ըստ, համաձայն, հիմամբ, հիմանվրայ, նայած, հակառակ, չնայած...	raghma رَغْمَ 'ala على, wafqan li وفقًا لـ
Պատճառի	շնորհիւ, պատճառովեւայլն .	alba على 'ala, الباء befadli...بفضل lawla لولا
Բացայայտման եւ ձեւի	իբրեւ, որպէս, ինչան, յանձինսեւայլն, պէս, նման, ինչպէս, որպէս	alkaf الكاف
Ընդդիմութեան	ընդդէմ, դէմ, հակառակ...	dedda ضَدَّ
Նպատակի	համար, յօգուտ, յանուն, վասն, նպատակով...	allam اللام

Համապատասխանությեան	ըստ, համաձայն, համապատասխան, համեմատ...	wafqan li ... وفقاً لـ
Միասնությեան	հետ, հանդերձ, մէկտեղ... եւ այլն	alba الباء, Ma مع
Չափի	չափ, աւելի,քան, աւելիքան, մինչեւեւայլն	belidafati ila بالإضافة إلى, min إلى,ila من

Աղիւսակը ցոյց կու տայ, որ երկու լեզուներու մէջ կան կապեր, որոնք մէկէ աւելի իմաստով կ'արտայայտուին¹¹. այդպիսի

կապերէն յիշենք օրինակ՝

մէջ՝ դպրոցին մէջ (տարածական.) *ամսուան մէջ*

(ժամանակային)

դուրս՝ դասարանէն դուրս (տրծ.) *այդ ժամէն դուրս* (ժմն.)

ի վեր՝ լեռն ի վեր (տրծ.) *այդ օրուրնէ ի վեր* (ժմն.)

վրայ՝ սեղանին վրայ (տրծ.) *այդ խօսքին վրայ* (ժմն.)

մինչեւ՝ մինչեւ տուն (տրծ.) *մինչեւ իրիկուն* (ժմն.)

Արաբերէնէն տանք օրինակներ.

مشيتُ من المنزل إلى المدرسة (mashaytu min almanzili ila almadrasati) Քալեցի

տունէն **մինչեւ** դպրոց:

ألعبُ من الظهر إلى العصر (al'abu min alzuhri ila al'asri) Առտուրնէ **մինչեւ**

իրիկուն կը խաղամ:

Վերի երկու նախադասութիւններուն մէջ min من եւ ila إلى կապերը իմաստային տարբեր դրսեւորումներ ունեցան. առաջինի

¹¹Յ. Չոլաքեան, նոյն տեղը:

պարագային տարածական, երկրորդի պարագային՝
ժամանակային իմաստ:

• Կարգ մը կապեր տարբեր հոլովներու հետ լրիւ ուրիշ
իմաստ կ'արտայայտեն. *քու դիմացդ / քեզի դէմ*

Կը թուի թէ **դէմն ու դիմացը** կարելի է փոխնիփոխ
գործածել, սակայն իւրաքանչիւրը իմաստային առումով տարբեր
ընկալում ունի: Դիմացը, հոս մէկու մը դէմ յանդիման կանգնիլն է,
իսկ դէմդ կրնայ հակառակորդի իմաստ պարունակել իր մէջ.
այնպէս որ կարելի չէ մէկը փոխարինել միւսով: Այս կը նշանակէ,
որ տարբեր լեզուներ կապի առանձին գործածութիւն ունին եւ միշտ
չէ որ կարելի է փոխարինել կամ նոյնութեամբ թարգմանել:
Արաբերէնի *Ashtaghilu fi drusi* اشتغل في دروسي նախադասութիւնը
կարելի չէ բառացիօրէն վերարտադրել արաբերէնի նոյն կապը
գործածելով: Հայերէնով կարելի չէ ըսել *Դասերուս մէջ կաշխատիմ*:
Այս ձեւը մերժուած է թէ՛ խօսակցական հայերէնին եւ թէ՛ գրաւորին
մէջ: Սակայն վերոնշեալ կապի սխալ գործածութիւն կը նկատուի
որոշ խաւի մը խօսակցական հայերէնին մէջ:

Արեւմտահայերէնի մէջ սկսած է հետզհետէ թափանցել
արեւելահայերէնի **մօտ** կապի իմաստային սխալ գործածութիւնը,
որ ինքնին օտար փոխառութիւն է: Մինչ արեւմտահայերէնի մէջ
միայն տարածական իմաստի գործառոյթ ունի. ինչպէս՝ *դպրոցին
մօտ, շէնքին մօտ*, բայց ոչ՝ *Աշակերտներուն մօտ անտարբերութիւն
կը նկատուի*: Պէտք է ըսել՝ *Աշակերտներուն մէջ անտարբերութիւն
կը նկատուի*: Եւ կամ՝ *Մեր դասարանը սիրուած է ուսուցիչներուն
մօտ*: Պէտք է ըսել՝ *Մեր դասարանը սիրուած է ուսուցիչներուն*

կողմէ¹²: Կամ՝ *Յակոբին մօտ պիտի երթամ* ըսելու փոխարեն, ըսել՝ *Յակոբին քով պիտի երթամ*:

Կարօ Առաքելեան նոյնպէս կ'անդրադառնայ այս երկու կապերուն եւ կը բացատրէ, թէ **մօտ** եւ **քով** կապերու ստացական իմաստը զարգացած է ֆրանսերէնի ազդեցութեամբ: Ան աւելորդ կը սեպէ կապի գործածութիւնը այս պարագային եւ կը նախընտրէ փոխանակ՝ **«Նպարավաճառին քով պանիր կայ»** ըսելու, ըսել՝ **«Նպարավաճառը պանիր ունի»**¹³:

Շուրջ կապը ունի տարածական եւ վերաբերութեան իմաստ.¹⁴ *Հէնքին շուրջ / դէպքին շուրջ*

Վրայ կապը նոյնպէս տարածականի, ժամանակայինի եւ վերաբերականի իմաստ կ'արտայայտէ¹⁵: *Սեղանին վրայ / Այդ խօսքին վրայ*, բայց նաեւ՝ *Խօսեցանք վերջին դէպքերուն վրայ*:

Վրայ կապը վերջին նախադասութեան մէջ «մասին, վերաբերեալ»ի իմաստ կ'արտայայտէ, բայց խօսակցական հայերէնին մէջ մտած է «վրայ» կապով արտայայտուելու այս ձեւը:

Վրայ կապի գործածութեան այլ տարածուած օրինակ է *նկարը կախուած է պատին վրայ* ըսելաձեւը. նախընտրելի է ըսել՝ *նկարը կախուած է պատէն*: Օտար լեզուներու մտածողութեան ներթափանցում մըն է ասիկա: Արաբական միջավայրի մէջ ապրողը ազդուած է արաբերէնի ըսելաձեւէն.

¹²**Յ. Չոլաքեան**, նոյն տեղը:

¹³**Կ. Առաքելեան**, նշ. աշխ., էջ 112:

¹⁴Նշ. աշխ., էջ 19:

¹⁵Նոյն տեղը:

الصَّورَةُ مَعْلُوقَةٌ عَلَى الْحَائِطِ al souratu mu'alaka 'alaal haiiti, որ բառացի կը նշանակէ՝ *նկարը կախուած է պատին վրայ*: Արաբերէնի ազդեցութեամբ «վրայ» կապի սխալ գործածութիւն կը նկատուի նաեւ հետեւեալ օրինակին մէջ, որ կ'արտայայտուի միայն խօսակցական հայերէնին ընդմէջէն եւ կը մերժուի գրականին մէջ: -*Ո՛ր էիր, ժամ մըն է վրադ կը փնտռեմ*: «Վրադ կը փնտռեմ» արտայայտութիւնը խօսակցական արաբերէնէ ներթափանցած է խօսակցական հայերէնին: Արաբերէնով կ'ըսուի՝ عمبدور عليك 'ambadawer alek عليك = عَل + ك, որ բառացի կը նշանակէ **վրադ**: Այլ օրինակ՝ *Ի՛նչ է վրաս կը նայիս*. փոխանակ ըսելու՝ *Ի՛նչ է ինծի կը նայիս*: Օրինակ մը եւս՝ *Միբահարած է վրան*: փոխանակ ըսելու՝ *Միբահարած է իրեն*:

Հետ կապը օտար լեզուի ազդեցութեամբ սխալ կը գործածուի հայախօս անհատներու որոշ զանգուածի մը կողմէ. أكل بالملعة aakulu bil mil'akati Դգալով կ'ուտեն: Եթէ արաբերէնի մէջ «դգալով կ'ուտեն» միտքը չարտայայտուի maa مع կապով, որ կը նշանակէ հետ, այլ bi ب կցական կապով, որ կը նշանակէ بواسطةbiwasitet, այսինքն՝ միջոցով, սակայն անգլերէնի մէջ օրինակ I eat **with** spoon միտքը կ'արտայայտուի **հետ** կապով (with), որուն գործածութիւնը հետզհետէ կը թափանցէ նաեւ խօսակցական հայերէնին մէջ: Ամերիկաբնակ աշակերտը կ'ըսէ՝ դգալին հետ կ'ուտեն:

- Հայերենի մեջ կապը կրնայ հանդես գալ որպես այլ խօսքի մաս, այդ պարագային կապի պաշտօնէն կը դադրի¹⁶: Մինչդեռ արաբերենի մեջ կապը կը ներկայանայ միայն իսկական կապի իմաստով. օրինակ՝

Արեւի նման (Կապ) / *Նման արտայայտութիւն* (ած).

Հատիկի չափ (կապ) / *Չափը գիտնալ* (գոյ.)

Ետք, յետոյ եւ վերջ բառերը թէւ իրարու մօտ են իրենց իմաստով, սակայն կը տարբերին իրենց գործածութեամբ¹⁷. **Ետքը** կը գործածուի որպէս կապ, **յետոյ** բառը իբրեւ մակբայ, իսկ **վերջը** իբրեւ գոյական. *Դպրոցէն ետք / Յետոյ կերթանք / Վերջը կուտենք*:

Եզրակացնելով կարելի է ըսել, որ երկու լեզուները սերած ըլլալով տարբեր լեզուաընտանիքներէ (հնդեւրոպական եւ սեմական), եթէ նոյնիսկ կապի իրենց գործածութեան մեջ իմաստային առումով կը նոյնանան, սակայն իրենց խնդառութեամբ անոնք բոլորովին տարբեր են: Այնպէս որ մէկ լեզուէ միւսը փոխադրելու պարագային նկատի պէտք է առնուի իւրաքանչիւր լեզուի կապի քերականական առանձնա-յատկութիւնները խոյս տալու համար անհարկի փոխառութիւն-ներէ եւ մէկ լեզուէն միւսը արտայայտչաձեւերու ներմուծութիւն-ներէ:

¹⁶ Կ. Առաքելեան, նշ. աշխ., էջ 106-107:

¹⁷ Յ. Չոլաքեան, նշ. աշխ. էջ 18:

Ամփոփում

The purpose of the article is to highlight the problematic and semantic differences of prepositions in the two languages Arabic and Western Armenian, to show the specificity of each, and finally to expose some influences of Arabic language in the spoken Western Armenian. With a view of clarifying grammar laws, developing canonical forms, and hoping that this study may contribute to the proper use of language.

Целью статьи является освещение структурных и семантических особенностей союзов двух языков- арабского и западноармянского, выявить специфику употребления каждого из них и, показать некоторые отличительные черты арабского и западноармянского разговорного языка, что приводит к уточнению грамматических правил и к разработке канонических форм. Такие исследования могут способствовать правильному использованию языка.

Նիկողոսյան Ժաննա
(Երևանի 181 հիմնական դպրոց)

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԻ «ՀԱՅՈՑ ԲԵՐԴԸ»
ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ**

Պատմավեպի լեզուն հիմնականում ներկայացնում է գրողի ապրած ժամանակաշրջանի գրական լեզվի ընդհանուր պատկերը, նրա ողջ համակարգը, բացառությամբ այն շեղումների, որոնք ամենից առաջ պայմանավորված են պատմավեպի ժամանակային առանձնահատկություններով: Պատմավեպա- սանից պահանջվում է հարազատ մնալ ինչպես պատմականությանը, այնպես էլ գեղարվեստական սկզբունքներին: Պատմական վեպի գեղարվեստական արժանիքները որոշելիս գրական-գեղարվեստական այլ խնդիրների հետ միասին մեծ կարևորություն է ստանում նկարագրվող դարաշրջանի պատմական և լեզվական երանգավորման պահպանման հարցը: Այդ խնդիրները հնարավոր է լուծել երկու եղանակով՝

ա. միջավայրի ճշմարտապատում նկարագրությամբ, նիստուկացի, սովորությունների, ժողովրդական հավատալիքների ու ծեսերի, հագուստեղենի, արդուզարդի, զենք-զրահի, կահկարասիի, ճարտարապետական շինությունների ճիշտ պատկերմամբ,

բ. լեզվառճական համապատասխան միջոցներով:

Այս երկու իրողությունները փոխադարձաբար իրար լրացնող անհրաժեշտ կողմեր են՝ պարտադիր ամեն մի իսկական գեղարվեստական ստեղծագործության համար:

Պատմավեպում անցյալի լեզվական երանգավորում ստեղծվում է ոչ թե անցյալ դարաշրջանի լեզվական միավորների ուղղակի

օգտագործմամբ, այլ պատմական ոճավորման միջոցներով: Իսկ պատմական ոճավորումը նկարագրվող դարաշրջանի լեզվական առանձնահատկությունների արտահայտման և խոսքի պատմական հավաստիության պատրանք ստեղծելու միջոցն է: Օգտագործելով նկարագրվող դարաշրջանի բնորոշ լեզվական զանազան իրողություններ՝ հեղինակը տպավորություն է ստեղծում, թե իր հերոսը խոսում է տվյալ դարաշրջանի լեզվով¹. պատմական վեպում կարևորը այն է, որ անցյալի դրսևորում ապրող, անցյալի զգեստներ հագնող, հնադարյան կերակուրներ ուտող մարդը խոսի անցյալի լեզվով, ունենա իր դարին հատուկ մտածողություն և հոգեբանություն: Եվ այստեղից էլ առաջ է գալիս պատմավիպագրության լեզվական արվեստի դժվարին խնդիրներից մեկը՝ պատմական ժամանակաշրջանի լեզվառճական համապատասխան երանգավորում ստեղծելու համար հնաբանությունների գործածության հարցը:

Հայ լեզվաբանության մեջ հնաբանություն են համարվում արտալեզվական և լեզվական գործոնների հետևանքով հնացած բառերը, որոնք նորաբանությունների հետ բառապաշարի ոչ գործուն շերտին են դասվում²:

Մի շարք լեզվաբանական ուսումնասիրություններում առաջին խմբի մեջ մտնող հնաբանությունները ներկայացված են տարբեր

¹ Տե՛ս **Ֆ. Խլիաթյան**, *Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը*, Եր., 1988, էջ 179:

² **Գ. Ջահուկյան, Ֆ. Խլիաթյան**, *Հայոց լեզու*, Եր., 1976, էջ 88:

անուններով, ինչպես՝ պատմական հնաբանություններ ³ , պատմական բառեր ⁴ , իսկ երկրորդ խմբի բառերի համար՝ հնաբառեր⁵, հին բառաշերտին պատկանող, գործածությունից դուրս եկած բառեր⁶ և այլն:

«Հնաբանությունները գեղարվեստական երկերում օգտագործվում են միայն տվյալ ստեղծագործության բովանդակության անմիջական պահանջով,- գրում է Եզեկյանը,- հնաբույր բառերի գործածությունը պատմական երկի մեջ արդարացվում է նրանով, որ դրանք նպաստում են երկի բովանդակության, նրա գաղափարական նպատակադրման պարզ վերարտադրմանն ու բացահայտմանը»⁷:

Ստ. Զորյանի ստեղծագործությունների լեզուն, նրա ոճը, նրա լեզվագիտական հայացքները հայ գրական լեզվի պատմության մեջ եղած ամենախնթնատիպ ու հետաքրքրական երևույթներից են. չէ՞ որ լեզուն այն կարևոր միջոցն է, որի օգնությամբ հեղինակը ստեղծում է հարուստ, համոզիչ գեղարվեստական պատկերներ, նկարագրություններ, որոնք ազդում են ընթերցողի վրա, տպավորվում նրա երևակայության մեջ: Յուրաքանչյուր հեղինակի ոճ արտահայտվում է լեզվի միջոցով, նրան հատուկ լեզվական տարրերով, իսկ ստեղծագործության լեզուն իր կոնկրետ դրսևորումն

³ Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան , Ս. Էլոյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 1, Եր., 1975, էջ 234:

⁴ Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազյուլյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Եր., 1975, էջ 183:

⁵ Ա. Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Եր., 1993, էջ 206:

⁶ Հ. Պետրոսյան, *Հայրենագիտական բառարան*, Եր., 1987, էջ 381:

⁷ Լ. Եզեկյան, *Ընթերցողի ստեղծագործության լեզուն և ոճը*, Եր., 1975, էջ 71:

է ստանում և անհատականացվում է միայն տվյալ հեղինակին հատուկ ոճի միջոցով: Դ. Դեմիրճյանը նշել է. «Ոճը հեղինակի անձնական իրավունքն է, նրա ստեղծագործության, նյութի, պլոտեի բնույթը: Հեղինակը կարող է այստեղ ամեն տեսակ շարժումներ կատարել ազատ և ինքնակամ»⁸:

Այս կամ այն առիթով Ջորյանի ստեղծագործությանն անդրադարձած բոլոր ուսումնասիրողները գրեթե միաբերան նշում են նրա լեզվի հարստությունը, պատկերավորությունն ու ինքնօրինակությունը:

Գեղարվեստական երկի լեզվի բնութագրման համար բացառիկ նշանակություն ունի նրա բառապաշարի ուսումնասիրությունը, որը երկի լեզվական հիմնական ատաղձն է, նրա շինանյութը: Այստեղ հեղինակը ոչ միայն կարող է բառային հոմանիշների ընտրություն կատարել, այլև նկատի ունենալ բառերի բազմիմաստությունը՝ իմաստային տարբեր երանգներով ու կապակցությամբ, հաճախ էլ, օգտվելով տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցներից, կազմել նոր բառեր կամ բառերի յուրահատուկ, մասնակի կիրառություններ տարբեր բառակապակցություններում ու շարակարգում նոր իմաստավորմամբ: Այս ամենից ելնելով՝ միանշանակ պետք է ասենք, որ պատմական որևէ ժամանակաշրջանի երանգավորումը ստեղծելու գործում կարևոր է պատմավեպի լեզվի, մասնավորապես բառապաշարի դերը:

⁸ Դ. Դեմիրճյան, *Ժամ. հայ գրական լեզվի զարգացման տենդենցները*, «Սով. գրակ. և արվեստ», 1951, N 9, էջ 116:

Ստ. Զորյանը իր պատմավեպերում թե՛ հեղինակի խոսքում, թե՛ հերոսների երկխոսություններում գործածել է այնպիսի հնաբանություններ, որոնք մասամբ գործածական են նաև արդի գրական լեզվում կամ եթե գործածական էլ չեն, ապա ընթերցողը խոսքի մեջ առանց դժվարության հասկանում է դրանց իմաստը։ Ստ. Զորյանը մեծ վարպետությամբ է օգտվել հայոց լեզվի հարուստ բառազանձից։ Վեպի բառապաշարի կորիզը դարձնելով համագործածական բառերը՝ նա առանց երկնչելու ձեռքը մեկնել է գրաբարին և ժողովրդախոսակցական լեզվին։ Զորյանը կարողացել է վերատեղծել պատմական դարաշրջանն ու նրան հատուկ մարդկանց՝ իրենց էությամբ ու մտածելակերպով։

Վիպասանի պատմական բառապաշարին դիմելն ունի ոճական-արտահայտչական միտվածություն։ «Հայոց բերդը» պատմավեպում հնաբանությունները գործածված են պատմական ժամանակաշրջանին հատուկ լեզվական միջավայր ստեղծելու, կերպարների անհատականացմանն ու խոսքի ոճավորմանը նպաստելու համար։

Դարաշրջանի հավաստի երանգավորումն ստեղծելու նպատակով վիպասանի գործածած հնաբանությունները կարելի է բաժանել հիմնականում երկու խմբի՝ պատմաբառեր և հնաբառեր։

Պատմաբառեր։ Պատմավեպում առավել հաճախ են գործածված արտալեզվական գործոնների հետևանքով առաջացած հնաբանությունները՝ պատմաբառերը։ Պատմաբառեր են բոլոր այն բառերը, որոնք անվանում են ժողովրդի կյանքի ընթացքում պատմության գիրկն անցած, միայն տվյալ պատմական ժամանակաշրջանին հատուկ առարկաներ, հասկացություններ ու

երևույթներ ⁹ : Պատմաբառերը դուրս են մղվել առօրյա գործածությունից իրենց նշանակած առարկաների, երևույթների ու հասկացությունների հետ միասին, չունեն նոր համարժեքներ և գործածվում են միայն գիտապատմական և գեղարվեստական գրականության մեջ ¹⁰ : Վ. Առաքելյանը նկատում է. «Հնացած են համարվում նաև այնպիսի բառերը, որոնք արտացոլում են հին շրջանի փոխհարաբերություններ, կենցաղային, առօրյա և ռազմական հասկացություններ, որոնք գործողության նեղ ոլորտ ունեն. դրանք կիրառվում են պատմական, պատմավիպասանի գրականության մեջ, և դրանց հնացումը բառերի ձևով չի պայմանավորվում, այլ նրանց իմաստային ոլորտն է հնացել:» ¹¹ : Պատմավիպասանին այդ բառերն անհրաժեշտ են՝ անցյալի կյանքը վերարտադրելու, պատմական ռճավորման համար, և նա կամա թե ակամա ստիպված է լինում դիմելու դրանց: Նշված բառաշերտը, որ օգտագործվում է պատմական երանգավորումը պահպանելու նպատակով և հետագայում տերմինի նշանակություն է ստանում, կարելի է նաև կոչել պատմական ժամանակաշրջանի երանգավորումը վերստեղծող տարրեր: Հնաբանությունների այս խումբը գեղարվեստական երկում օգտագործվում է միայն տվյալ ստեղծագործության բովանդակության անմիջական պահանջով: Ստ. Զորյանի գործածած պատմաբառերն ունեն կիրառության լայն

⁹ Պ. Պողոսյան, *Խոսքի մշակույթի և ռճագիտության հիմունքներ*, հ. 1, Եր., 1991, էջ 157:

¹⁰ Ա. Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Եր. 1993, էջ 207:

¹¹ Վ. Առաքելյան, *Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ռճը*, Եր., ԳԱ հրատ., 1984, էջ 195:

ընդգրկում: Ըստ իրենց գործածության ոլորտի և ոճական դերի՝ դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

Ա. Զարդերի և հարդարանքի առարկաների անվանումներ: Ստ. Զորյանը, խորությամբ ուսումնասիրելով մեր և հարևան՝ պարսից և հույն ժողովուրդների՝ 4-րդ դարի հասարակական տարբեր խավերի կյանքին ու կենցաղին վերաբերող պատմիչների թողած տեղեկությունները, իր վառ երևակայությամբ ստեղծել է այդ խավերի հագուստների, զարդերի ու նիստուկացի անչափ տեսանելի ու հավաստի պատկերների գեղարվեստական արտացոլումը:

Պատմաբաների այդ խմբին են պատկանում Զորյանի պատմավեպում հանդիպող հետևյալ բառերը՝ ճարմանդ (կեռ), շարեր, գդակ, կապա (զգեստ, պարեգոտ), սթար (ծածկոց, սփռոց), մույկ (ոտնաման), հերկալ (երկճյուղ մետաղյա քորոց), պարեգոտ, ուլունքաշար, ճակատանոց, գլխանոց (սաղավարտ, գլխարկ), բազպան, ծիրանի (անթևք զգեստ), թեզանիք (թևնոց), վերնոց (թիկնոց), տապճակ (ձիու վրա փռելու գորգ), կեխեր (թամբ), թիկնոց, խույր (գլխարկ) և այլն:

Ահա բնագրային մի հատված. «Արշակ թագավորը հագնված էր պարզ. գլխին՝ միայն թագաձև գդակ, ուսերին՝ մի թուխ թիկնոց, որ առնում էր վրան ո՛չ տոն և ո՛չ հանդիսավոր օրերին: Իսկ թագուհին դրել էր նուրբ բանված մի գլխանոց և ուսերին առել էր մի պարզ մեկնոց, որը կրծքին ամրացված էր բյուզանդական ճարմանդներով»¹²:

¹² Ստ. Զորյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 7, Եր., 1982, էջ 169: Այսուհետև շարադրանքի մեջ կնշենք միայն բնագրի էջերը:

Բ. Զենքերի, ռազմական և որսորդական պարագաների անվանումներ: Այս խմբի պատմաբանների առանձնահատկությունն այն է, որ այս առարկաները և նրանց անվանումները ընդհանուր առմամբ դուրս են եկել գործածությունից: Հենց այս խմբի բաղերն են, որ մեծ մասամբ տերմինի նշանակություն են ստացել և ժամանակակից լեզվում չունեն հոմանիշ ձևեր: Հնաբանությունների այս խումբը հիմնականում հատուկ է հեղինակային նկարագրություններին:

Այստեղ հանդիպում ենք գենքի այնպիսի տեսակների անվանումների, որոնք հատուկ են եղել այդ ժամանակաշրջանին, հետագայում ընդհանրապես դուրս են եկել գործածությունից: Վիպասանի կողմից այդ պատմաբանների օգտագործումը վեպի լեզվին դարաշրջանի շունչն ու ոգին հաղորդելու միտում ունի: Գործառական սահմանափակ շրջաններ ունեցող պատմաբանների մեջ թերևս ամենամեծ խումբը կազմում է ռազմական բառապաշարը: Դա պայմանավորված է վեպում ռազմական գործողությունների առատությամբ, ճակատամարտերի գրաված ծավալով:

Պատմավեպում առկա են հինավուրց գենքի ու զրահի, գորատեսակների հետևյալ անվանումները՝ պատիճ (սրունքը պատող սոնապան), տեգ, նետ, աղեղ, դաշույն, աշտե, այրուձի, հեծյալ, նիզակ, սկավառակ, մկունդ (գեղարդ), մկունդախաղ, սաղավարտ (մետաղյա գլխաման), կապարձ (նետաման), գամ (մետաղյա ձող), թուր, ասպախումբ (հեծյալների խումբ), ասպատակ (հեծելախումբ), պատիչներ և այլն:

Գ. Կենցաղի հետ կապված առարկաների, չափի միավորների, հարկերի, վարչական միավորների, կառավարման հետ կապված իրողությունների անվանումները: Այս խմբի մեջ մտնող բաղերը

ավելի տիպական են դարձնում 4-րդ դարին յուրահատուկ կենցաղը: Հնաբանությունների այս խմբի մեջ մտնող բառերը ոչ միայն հայկական կենցաղից են վերցված, այլև պարսիկ և հարևան այլ ժողովուրդներից, որոնց հետ անմիջապես շփման մեջ էին գտնվում հայերը: Կենցաղի հետ կապված առարկաների, չափի միավորների, հարկի, վարչական միավորների անվանումները հիմնականում ճանաչողական արժեք ունեն և տիպականացնում են այդ շրջանի կենցաղը: Պատմավեպում հանդիպում ենք հետևյալ բառերին՝ գահավորակ (բազմոց), կահ (կահույք), կնքամատանի, տոհմանիշ, սուրհանդակ (լրատար), առանձնարան, հրովարտակ (փաստաթուղթ), իշխանաժողով, մարդաժողով, շեն (ցյուղ), գահնամակ (պատվաստիճանների ցուցակ), ռամիկ (ցյուղացի), սեպուհ, ապարանք, խորհրդաժողով, արքունիք և այլն:

Դ. Անձնանուններ և տեղանուններ: Պատմական ժամանակաշրջանի վերստեղծմանը առավելապես նպաստում է պատմական տեղանունների և անձնանունների օգտագործումը, որոնց հաճախակի կարելի է հանդիպել պատմավեպում: Այդ անվանումների մի մասը հետագայում փոխարինվել է նորերով, հենց այս իմաստով էլ այն վերագրում ենք հնաբանությունների առաջին խմբին:

Պատմական գունավորում գոյացնող տեղանուններից և անձնանուններից են՝ Վասպուրական, Արշարունիք, Սուրմարի, Կոզովիտ, Վաղարշապատ, Բյուզանդիա, Եղջերասար, Թոնդրակ սար, Ջկնգետ, Կավաշ, Շահապիվան, Վժան ցյուղ, Աղիովիտ կամ Առբերան, Լիսին բլուր, Տիգրոն, Այրարատ նահանգ, Բագրևանդ, Հաղամակերտ, Գազավոն Կամսարական, Պապակ Պալունի, Վարձա

Ապահունի, Սուրակ իշխանիկ, Վահևունի սեպուհ, Համունի իշխան, Բասենի իշխան Մանեճ և այլն:

Վիպասանի ընտրած անձնանունները շատ համահունչ են ժամանակաշրջանի ոգուն և ամբողջությամբ ձուլվում են պատումային խոսքին: Ժողովրդական հերոսների համար վիպասանն ընտրել է այնպիսի անձնանուններ, որոնք պատշաճում են տեղին, ժամանակին և հերոսների սոցիալական ծագմանն ու դրությանը:

Հնաբառեր: Դարաշրջանի ոգին արտահայտելու նպատակով պատմաբաներից բացի հեղինակն օգտագործել է նաև իմաստային-կիրառական այլ ոլորտների հնաբան բառապաշարային տարրեր՝ հնաբառեր, որոնց նշանակած գաղափարներն այժմ էլ կան, գոյություն ունեն, սակայն արտահայտվում են այլ բառերով և կամ մեր լեզվի զարգացման ներքին օրենքների համապատասխան ձևափոխվել են, և ներկա ձևն ու հին ձևը տարբեր ոճական երանգավորումներ ունեն: Եթե պատմաբանների օգտագործման ժամանակ ընտրության հնարավորություն չկա, քանի որ դրանք չունեն գուգահեռ ձևեր, ապա հնաբառերի ընտրության դեպքում գրական լեզվում դրանց ունեցած նոր, հոմանիշ ձևերի փոխարեն հեղինակը նախընտրում է գործածել հին ձևերը՝ ոճական արտահայտչական նկատառումներով, ժամանակաշրջանի խոսքային երանգավորումն ապահովելու, խոսքի հանդիսավորությանը նպաստելու պահանջով: Եթե առաջին խմբի հնաբանությունները գեղարվեստական երկի մեջ ամենից առաջ կապված են պատմական իրականության ճիշտ պատկերման անհրաժեշտության հետ, ապա երկրորդի մեջ մտնող բառերը ավելի շատ կապված են երկի գեղարվեստականության բարձրացման, բովանդակությունը ավելի համոզիչ դարձնելու հարցի հետ. հենց այս իմաստով էլ բառերի

հիշյալ խումբը համարում ենք պատմական երանգավորում ստեղծող ռճական լավագույն միջոցներ և դասում պատմավեպի լեզվի արտահայտչական միջոցների շարքը:

Հեղինակը այս խմբի հնաբանություններից գործածել է այնպիսիները, որոնք մատչելի են յուրաքանչյուր ընթերցողի և միևնույն ժամանակ ավելի արտահայտիչ են, քան ժամանակակից գրական լեզվի համապատասխան ձևերը: Ղ. Աղայանը գրել է. «Մենք գրաբարից կիսմենք, ինչ որ կիսմվի, կուտենք, ինչ որ կարելի է ուտել և մարսել, բայց ո՛չ կուտենք և ո՛չ կիսմենք անմարս բաները»¹³:

Հնաբանությունների այս խմբի մեջ կարելի է թվարկել հետևյալ բառերը, որոնցից յուրաքանչյուրը գրական լեզվում ունի իր զուգահեռ ձևերը՝

երասան-սանձ, հանապազ-միշտ, հավախոս-լուսադեմ, աքլորականչ, փութալ-շտապել, ցայգ-լուսաբաց, այգաբաց, ոլոքամերկ-սրնքաբաց, զրախոս-զրպարտող, հարածամ-միշտ, զի-որովհետև, բանալ-բացել, ընդոստ-շեշտակի, իցե-գուցե, առժամ-կարճ ժամանակով, ներհակ-հակառակ, բավ-բավական, կարի-ուժգին, ընդելուզել-հյուսել, գանահարել-սաստիկ ծեծել և այլն:

Խոսքին հնաբուրություն տալու հետաքրքիր միջոց է նաև բառերի կրճատ ձևերի օգտագործումը՝ բավ-բավական, հնար-հնարավոր, այցել-այցելել, պարտ ենք-պարտավոր ենք, վրդով-վրդովված, հարկ է-հարկավոր է, մեն-ամեն, փորձ-փորձառու:

¹³ Ղ. Աղայան, Տարագ, 1890, N 5, էջ 83:

Նշենք նաև, որ վիպասանը, հարազատ մնալով ժողովրդական լեզվամտածողությանը, իր պատմավեպում՝ որպես խոսքի ոճավորման, պատկերվորման ու արտահայտչական կարևոր միջոցներ, առատորեն գործածել է հարադրություններ և դարձվածքներ, որոնք յուրահատուկ կենդանություն ու թարմություն են հաղորդել խոսքին՝ ավելի դիպուկ ու տպավորիչ դարձնելով այն:

Վիպասանը պատումի լեզվին դարաշրջանի ոգին և շունչը հաղորդելու նպատակով գործածել է հարադրավոր բայերի այնպիսի կազմություններ, որոնք ստեղծում են գրաբարյան կապակցությունների պատրանք: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

անել- որձակոտոր անել, սուգ անել, գլխով անել, խոնարհում անել, շարժում անել, հարցում անել, քայլ անել, ճիգ անել, խնդիր անել, մատնանիշ անել,

առնել- լուր առնել, հրաժեշտ առնել, հանգիստ առնել, նկատ առնել, վեր առնել, զենք առնել, զանց առնել:

Ստ. Ջորյանի պատմավեպի լեզուն հարուստ է նաև դարձվածքների, առած-ասացվածքների, օրհնանքների և անեծքների նպատակային և տեղին գործածությամբ: Դրանք խոսքը դարձնում են սեղմ, դիպուկ, պատկերավոր, քանի որ դրանց միջոցով դրսևորվում են մեր ժողովրդի կենսափորձը, հոգեբանությունը, կենցաղն ու սովորույթները, որը շատ կարևոր է պատմական և ազգային միջավայրը, ժամանակաշրջանը պատկերելու համար:

Պատմավեպում գործածված են հնաբանությունների շարքին դասվող գրաբարյան նախդիրներով կազմություններ, դարձվածային միավորներ: Սրանք և՛ հեղինակի, և՛ կերպարների խոսքում շատ բնական ու հարազատ են հնչում՝ ստեղծելով պատմական անցյալի որոշակի պատրանք: Դրանցից են՝ ի խրատ այլոց, երիցս ավաղ, ի

պատիժ այլոց, ի գործ դնել, ի լուր ամենքի, երիցս անիծյալ, միով բանիվ, հավուր դատաստանով, ցանկությունդ ի բարին, ի զեն, ի ցույց, փրկել ի չարե:

Հոգևորական խավի կողմից գործածված կրոնական բովանդակության ասացվածքները, թևավոր խոսքերը կամ աստվածաշնչյան մեջբերումները, լինելով պատմականություն ստեղծող լեզվական տարրեր, համահունչ են ժամանակի ոգուն: Այսպես, օրինակ «Ով սուր առցի՝ սրով անկցի...»(166): «Ով ոչ լուիցե ունկամք լուիցե թիկամք»(252): «Հոդս ի ձեր գլուխ» (348): «Խաղաղությունն է մայր բարյաց»(407): «Շինականները կռիվ են ելած ոչ թե կամավ, այլ մտրակի հրամանավ» (406):

Այսպիսով, հնաբանությունները՝ պատմաբաններն ու հնաբանները, մեծ դեր են խաղացել պատմական դարաշրջանի երանգավորման գործում և որպես պատմականություն ստեղծող տարրեր՝ նպաստել են շատ տեսանելի և արտահայտիչ ներկայացնելու չորրորդ դարի իրադարձությունների, հասարակարգի, առօրյա, կենցաղային կյանքի ու պարագաների հանգամանալից, ճշմարտացի պատկերը:

Ամփոփենք: Ստ. Զորյանի «Հայոց բերդը» պատմավեպում հիանալիորեն լուծված է պատմական բառապաշարի և պատմական երանգավորման հարցը: Ճիշտ և տեղին ընտրված բառերը ոչ միայն ներդաշնակել են ժամանակաշրջանի ոգուն, այլև հնաբուրություն և պատմականության պատրանք են ստեղծել վեպում:

Никогосян Жанна- Исторические слова в романе "Армянская крепость" Стефан Зорьяна.- Статья посвящена изучению исторических слов в романе "Армянская крепость" С. Зорьяна. Работа представляет

исторический стиль и исторический словарь. Экзамен по историческому словосочетанию проводился в двух группах: исторические слова и старые слова. В романе "Армянская крепость" исторические и старые слова широко используются в результате предпочтений автора. Исторические слова сыграли важную роль в формировании исторической эпохи, и также способствовали тому, что события четвертого века стали заметными и выразительными. В романе Зоряна вопрос исторического словаря и исторического колорита прекрасно решен.

Nikoghosyan Zhanna- Historical wordstrip in the novel "Armenian fortress" by Stepan Zoryan. - Article dedicated study of historical wordstrip in the novel "Armenian Fortress" by Stepan Zoryan. In article presented historical styling and historical wordstrip. The study of historical wordstrip we have implemented by two group: historical words and keywords. Historical wordstrip is widely used in "Armenian Fortress" novel, it's a result of the author's preference. Historical wordstrip have played a major role in shaping the historical era, as well as contributing to making the events of the fourth century visible and expressive. In this Zoryan's novel is well solved the question of historical wordstrip and historical coloring.

ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԱՀՄԱՆՄԱՆ
ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Հոմանիշներ են համարվում լեզվական այն միավորները, որոնք ունեն մոտ կամ նույնական իմաստներ: Սրանց նկատմամբ լեզվաբանության մեջ միշտ էլ հետաքրքրություն է եղել, և հոմանիշների ուսումնասիրմանը նվիրված բազում աշխատություններ կան: Սա պատահական չէ, քանի որ հոմանիշները լեզվի հարստության, խոսքի ոճավորման կարևորագույն բաղադրատարրերն են: Սակայն պետք է նկատել, որ դրանց մասին գրված լեզվաբանական աշխատությունները մեծ մասամբ վերաբերում են բառային հոմանիշներին, իսկ քերականական հոմանիշները բավական քիչ են ուսումնասիրված: Ռուս լեզվաբանության մեջ Ա. Մ. Պեշկովսկին, «քերականական հոմանիշ» տերմինը առաջին անգամ գործածության մեջ դնելով, նշում է, որ այդպիսի միավորներ պետք է համարել քերականական իմաստով մոտ ձևերը ¹ : Ն. Պառնասյանը քերականական հոմանիշներ է համարում քերականական իմաստների, քերականական հարաբերությունների դրսևորումները տարբեր քերականական միջոցներով, որոնք ունեն իմաստային կամ ոճական նրբերանգներ, և որոնց հիմքում ընկած են միևնույն

¹Տե՛ս **Пешковский А.**, *Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы*, Ars poetica, Вып. 1, М., 1927, էջ 56:

առարկայական հարաբերությունները ² : Ռ. Ավետիսյանը քերականական հոմանիշների առաջացումը բացատրում է այսպես. «Նախադասության մեջ, կապված հաղորդման նպատակների ու ասացվածքի տրամաբանական շեշտի հետ, հեղինակը նույն միտքն արտահայտում է բառերի տարբեր շարադասությամբ, որոնք էլ քերականական հոմանիշության հիմք են ստեղծում» ³ : Տարբերակվում են ձևաբանական և շարահյուսական հոմանիշներ: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Լ. Եզեկյանը, քերականական հոմանիշների համակարգում ձևաբանական հոմանշության շարքերը համեմատաբար ավելի քիչ են, քան շարահյուսական մակարդակում ⁴ : Սա բացատրվում է շարահյուսական տարբերակների, քերականական գուգաձևությունների բազմազանությամբ, ինչն էլ պատճառ է դառնում շարահյուսական հոմանիշների ձևավորման համար:

Հետաքրքրական է, որ Ն. Պառնասյանը *հոմանիշ* տերմինի փոխարեն նախընտրում է գործածել *համանիշ* տերմինը: Նա նշում է, որ **հոմանիշ** տերմինի գործածության կարիքը բնավ չկա, «հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ **համ-** նախածանցին նույնանիշ գրաբարյան **հոմ** նախածանցը ժամանակակից հայերենում բոլորովին չի գործածվում»: Ն. Պառնասյանը **համանիշ** տերմինը գործածում է իմաստային և ոճական-կիրառական նրբերանգային տարբերություններ ունեցող լեզվական միավորների համար, իսկ

² Տե՛ս Պառնասյան Ն., *Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում*, Եր.ն, 1970, էջ 26:

³ Ավետիսյան Ռ., *Քերականական հոմանիշությունը ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1988, էջ 3:

⁴ Տե՛ս Եզեկյան Լ., *Ոճագիտություն*, Եր., 2003, էջ 229:

լրիվ նույն իմաստն ունեցող և արտահայտած իմաստների ծավալով լրիվ համընկնող միավորների համար՝ **նույնանիշ** տերմինը ⁵ : Բառային հոմանիշների համար Ա. Սուքիասյանը առանձնացնում է **հոմանիշ** տերմինը՝ որպես այս հասկացությունների ընդհանուր անվանում, իսկ **նույնանիշ** և **համանիշ** տերմինները դիտարկում է որպես լեզվական միևնույն իրողության երկու տարբերակներ⁶։ Ռ. Ավետիսյանը առաջարկում է բառային հոմանիշներին վերաբերող անվանումները տարածել նաև քերականական հոմանիշների վրա և «քերականական իմաստների ծավալով լրիվ համընկնողները անվանել քերականական նույնանիշներ, իմաստային ընդհանրությամբ ու նրբիմաստներով տարբերվողները՝ քերականական համանիշներ, իսկ ամբողջ իրողությունը՝ քերականական հոմանիշներ» ⁷ : Մենք մեր շարադրանքում նպատակահարմար ենք համարում գործածել **շարահյուսական հոմանիշ** տերմինը՝ ընդունելով Ա. Սուքիասյանի և Ռ. Ավետիսյանի մոտեցումները։

Այժմ փորձենք պարզել, թե որ կառույցներն են համարվում շարահյուսական հոմանիշներ և ինչ չափանիշներով։ Նախ և առաջ պետք է որոշել, թե ի՞նչն է թույլ տալիս շարահյուսական կառույցներն անվանել հոմանիշներ՝ բովանդակայի՞ն, թե՞ քերականական իմաստների ընդհանրությունը։ Այսինքն՝ կարո՞ղ են հոմանիշ համարվել, օրինակ, **Նա իմ գեղեցիկ աղջիկն է և Նա իմ գեղանի դուստրն է** տիպի կառույցները։ Լ. Թելյանը այս մասին

⁵ Տե՛ս Պառնասյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 21։

⁶Տե՛ս Սուքիասյան Ա., *Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1971, էջ 32-33։

⁷ Ավետիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 15։

գրում է. «Ակնհայտ է, որ կառույցների շարահյուսական իմաստների միջև առկա հարաբերությունը սահմանելու նախապայման պետք է համարվի դրանց բառային կազմերի նույնությունը, այլապես բառային և շարահյուսական հոմանիշության սահմանները հնարավոր չի լինի տարազատել»⁸: Ի. Կովտոնովան ևս կարևորում է բառային կազմերի նույնությունը՝ նշելով, որ քերականական հոմանիշները պետք է գործ ունենան բացառապես քերականական իմաստների հետ⁹: Սակայն ինչպես նկատում է Լ. Թեյլանը, այս պայմանը կարող է նաև խախտվել, եթե լինեն նյութական իմաստից զուրկ բառերի փոխարինումներ ¹⁰ : Տվյալ դեպքում հոմանիշ կառույցները, նույնը լինելով բառային կազմով, կտարբերվեն քերականական իմաստների ծավալով¹¹:

Բառային կազմերով տարբերվող նախադասությունները Ի. Ժիլինը անվանում է հաղորդակցային տարբերակներ և նշում, որ սրանք հաղորդակցական բնույթի հոմանիշներ են և ոչ թե քերականական¹²:

Բոլորովին այլ կարծիքի է Ն. Վարդանյանը: Նա շարահյուսական հոմանիշներ է համարում նաև տարբեր բառային կազմ ունեցող միավորները. «Հոմանիշ կարող են դիտվել նաև բառակազմերով չնույնացող, սակայն հոմանիշ (երբեմն նույնիսկ

⁸ Թեյլան Լ., *Շարահյուսական հոմանիշության չափանիշների մասին*, Արդի հայերենի քերականության հարցեր, Եր., 2016, էջ 71:

⁹ Տե՛ս Կовтунова И., *О синтаксической синонимике*, Вопросы культуры речи, М., 1955, էջ 130:

¹⁰ Տե՛ս Թեյլան, Լ., նշվ. աշխ., էջ 71:

¹¹ Տե՛ս Պառնապյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 37:

¹² Տե՛ս Жилин И., *Синонимика в синтаксисе современного немецкого языка*, Кр., 1974, էջ 10:

հականիշ) բառերով ձևավորված և գուգահեռ կառուցվածք ունեցող միավորները»¹³ : Նույն կերպ «Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ» բուհական դասագրքում շարահյուսական հոմանիշներ են համարվել դրական և ժխտական կառուցվածք ունեցող նախադասություններ՝ 1. Դատողությունը ճիշտ չէ:// Դատողությունը սխալ է: 2. Նա խելոք է:// Նա հիմարներից չէ¹⁴:

Այս առումով հետաքրքրական է Լ. Կաչանովայի՝ *կադապարային* և *կոնկրետ* շարահյուսական հոմանիշների տարբերակումը: Այն կառույցները, որոնք ունեն նույն հիմնական բառային կազմը և նկարագրում են միևնույն իրադրությունը, նա համարում է *կոնկրետ շարահյուսական հոմանիշ* կառույցներ: Իսկ այն կառույցները, որոնք, նկարագրելով միևնույն իրադրությունը, ունեն տարբեր բառային կազմեր, համարում է *կադապարային* և նշում, որ հոմանիշ կհամարվեն միայն ճանաչողական տեսանկյունով (ասպեկտ)¹⁵:

Մեր կարծիքով, շարահյուսական հոմանիշների սահմանների հստակեցման և տարբերակման համար անշուշտ պետք է կարևորել բառային կազմերի նույնությունը: Բառային կազմերով չնույնացող միավորների դեպքում հոմանշությունը դրսևորվում է առանձին բառային միավորներ միջև, այսինքն՝ **Նա իմ**

¹³ Վարդանյան Ն., *Շարահյուսական հոմանիշներն ըստ Պարույր Սևակի պոեմների*, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 1, Եր., 2004 թ, էջ 51:

¹⁴ Տե՛ս Ավետիսյան Յու., Սարգսյան Արտ., Թեյլան Լ. և այլք, *Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ*, Եր., 2016, էջ 250:

¹⁵ Տե՛ս Качанова Л., *Синтаксическая синонимия русских предложений в пределах изофункционального ряда* "сложноподчиненное—простое предложение" когнитивно-синтаксический аспект, Ставрополь, 2006, էջ 18:

գեղեցիկ աղջիկն է և Նա իմ գեղանի դուստրն է նախադասությունները, կարծում ենք, քերականական՝ այս դեպքում շարահյուսական հոմանիշներ չեն, քանի որ միևնույն բովանդակությունը քերականական տարբեր ձևերով չի արտահայտվել, այլ պարզապես առկա է **գեղեցիկ-գեղանի, աղջիկ-դուստր** բառային հոմանշությունը: Իսկ վերը նշված դասագրքում բերված օրինակներում դրսևորվել է **խելոք-հիմար, ճիշտ-սխալ** բառային հականշությունը, և ժխտման ու հաստատման միջոցով կառույցներն արտահայտում են միևնույն բովանդակությունը, ինչը շարահյուսական հոմանիշներ համարելու միակ պայմանը չէ:

Այնուհետև հարկ է որոշել, թե «շարահյուսական կառույցների միջև իմաստային հարաբերության ձևավորման վրա ի՞նչ ազդեցություն ունեն դրանք կազմող բառերի (հատկապես բայ-ստորոգյալների) քերականական կարգերի, բարդ նախադասությունների դեպքում՝ հատկապես մասերի եղանակաժամանակային բնութագրերի տարբերությունները»¹⁶ : Այսինքն, պետք է պարզել, օրինակ, *Ես գնում եմ, Ես գնացի, Ես կգնամ* կառույցները հոմանիշներ են, թե՞ ոչ: Կարծում ենք, որ այսպիսի կառույցները շարահյուսական հոմանիշներ չեն: Լ. Թեյլանը, այս կառույցները հոմանիշներ չհամարելով, նշում է այն հանգամանքը, որ «ձևաբանական տարբերությունները որոշակի համատեքստերում կարող են չեզոքանալ և այդպիսով գոյացնել հոմանիշ միավորներ (հմտո. «Վաղը մեկնում եմ», «Վաղը մեկնելու եմ», «Մարդը մահկանացու է» և «Մարդիկ մահկանացու են» և

¹⁶ Թեյլան Լ., նշվ. աշխ., էջ 72:

այլն)»¹⁷: Ն. Պառնասյանը այս վերջին օրինակների վերաբերյալ ահա թե ինչ է գրում. «Երբ ընդհանրական մտքեր, հանրահայտ ճշմարտություններ հաղորդելիս խոսողը գործածում է գոյականի եզակի թվի ձևը, դրանով ընդգծում է տվյալ առարկայի, առարկաների խմբի հավաքական ամբողջություն լինելը (Մարդը մահկանացու է): Երբ այդ նույն միտքն արտահայտելիս գործածվում է գոյականի հոգնակի թվի ձևը, ընդգծվում է առարկաների խմբի հոգնակիությունը (Մարդիկ մահկանացու են)»¹⁸ : Նա այս օրինակները համարում է շարահյուսական հոմանիշներ՝ հաշվի առնելով այն, որ հոմանիշ են ոչ թե **մարդիկ** և **մարդ** ձևերը, այլ ամբողջական նախադասությունները: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այսպիսի դեպքերում, փաստորեն, առաջ է մղվում բովանդակային կոդմը:

Լ. Թեյլանն առաջարկում է շարահյուսական մակարդակում ևս առանձնացնել բառային իմաստաբանության մեջ ընդունված ենթանվանական և հոմանշական դաշտերին զուգահեռ իմաստային դաշտեր: Նա ենթանվանական դաշտին շարահյուսական մակարդակում համապատասխանող իմաստային դաշտը կոչում է ստորակցական և գրում, որ «սրա գերիշխող (դոմինանտ) անդամ կարելի է համարել տվյալ միավորի կառուցվածքային կադապարը, որն իր կոնկրետ իրացումների հետ կապված կլինի քերականական իմաստների սեռատեսակային հարաբերությամբ: Ստորակցական դաշտի անդամ միավորները բառակազմերի նույնության պայմաններում տարբերվում են քերականական կարգային

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 72:

¹⁸ **Պառնասյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

իմաստներով՝ եղանակ, ժամանակ, սեռ, հոլով և այլն, որոնք, ինչպես նշեցինք, որոշակի համատեքստերում կարող են չեզոքանալ և առաջացնել հոմանիշներ»¹⁹:

Պետք է անդրադառնալ նաև փոխադարձ փոխակերպելիության՝ շարահյուսական հոմանիշների որոշման պայման հանդիսանալու հարցին:

Նախ պետք է տարբերակել *փոխակերպելիությունը փոխարինելիությունից*:

Ի. Ժիլինը շարահյուսական հոմանիշներին բնորոշ առանձնահատկություն համարում է փոխարինելիությունը: Նա գրում է, որ շարահյուսական հոմանիշներ պետք է համարել այն կառույցները, որոնք ունեն նույն կամ մոտ իմաստային նշանակություն, համապատասխանում են քերականական իմաստներով, արտահայտում են նման շարահյուսական հարաբերություններ և կարող են որոշակի կոնտեքստում փոխադարձ փոխարինվել²⁰: Այս դեպքում, սակայն, լեզվաբանը ուշադրություն է դարձնում ոչ միայն փոխադարձ փոխարինվելու հանգամանքին, այլ նաև նրան, որ դա տեղի ունենա որոշակի խոսքաշարում, ինչպես ինքն է նշում՝ շարահյուսական հոմանիշ շարքում: Նա «մանրային» է համարում այն մոտեցումը, որ եթե երկու շարահյուսական կառույցներ ուղղակիորեն կարող են գործածվել մեկը մյուսի փոխարեն առանց իմաստի փոփոխման, ապա հոմանիշներ են, և հակառակը²¹:

¹⁹ Թեյլան Լ., նշվ. աշխ., էջ 74:

²⁰ Տե՛ս Жилин И., նշվ. աշխ., էջ 10:

²¹ Տե՛ս Жилин И., նշվ. աշխ., էջ 12:

Ս. Գյուլբուղադյանի կարծիքով շարահյուսական հոմանիշները կարող են փոխարինել միմյանց, բայց ոչ միշտ: Այդ դեպքերը, երբ չեն փոխարինում միմյանց, Ս. Գյուլբուղադյանը պայմանավորում է ոճական տարբերությամբ: Նա բերում է **Տղան հանդիպեց հորը** և **Տղան հանդիպեց հոր հետ** նախադասությունները և գրում, որ սրանք ունեն այն նուրբ տարբերությունը, որ առաջին դեպքում այդ հանդիպումը կարող է պատահական լինել, իսկ երկրորդ դեպքում ենթադրվում է նախնական պայմանավորվածություն²²:

Ըստ Ն Պառնասյանի՝ փոխարինելիությունը հոմանիշների որոշման պայման չի կարող լինել. «Թե՛ բառական և թե՛ հատկապես շարահյուսական մակարդակում մեկ համանիշը մյուսով փոխարինելը հաճախ իր հետ բերում է ոճական, հուզաարտահայտչական, իսկ հաճախ նաև նուրբ իմաստային տարբերություններ, մի բան, որ կարող է անդրադառնալ հաղորդման նպատակի, խոսքի վրա»: Իսկ *փոխակերպություն* նա համարում է մի կառույցի կառուցվածքային-քերականական այնպիսի փոփոխությունը, որի ընթացքում շարահյուսական հարաբերությունների հիմքում ընկած առարկայական հարաբերությունները մնում են նույնը՝ ձեռք բերելով միայն ոճական, նրբիմաստային տարբերություններ ²³ : Լ. Թեյլանը, կարևորելով Ն. Պառնասյանի այս դրույթը, գրում է, որ այն ընդհանրական արժեք ունի և կարող է օգտակար լինել շարահյուսական մակարդակի բոլոր միավորների քննության

²² Տե՛ս **Գյուլբուղադյան Ս.**, *Ժամանակակից հայերենի շարահյուսություն*, Եր., 1988, էջ 245-246:

²³ Տե՛ս **Պառնասյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

համար²⁴: Այս առումով հետաքրքրական է Վ. Սուխոտինի հետևյալ միտքը. «....Փոխադարձ փոխարինելիությունը չի կարող դիտվել որպես միակ միջոց այս կամ այն կառույցները շարահյուսական հոմանիշներ համարելու համար, քանի որ մեկ շարահյուսական կառույցը մեկ ուրիշով փոխարինելու հնարավորությունը հիմք չէ, այլ լեզվում համապատասխան կառուցվածքի հետևանք»²⁵:

Լ. Կիսելյովան ևս շարահյուսական հոմանիշների տարբերական չափանիշ համարել է փոխակերպելիությունը: Նրա կարծիքով հոմանիշ պետք է համարել այն կառույցները, որոնք տարբերվում են ձևաբանական կազմով, կարող են պատկանել խոսքի տարբեր ոճերին և կարող են փոխադարձ փոխակերպվել²⁶:

Մենք ևս կարծում ենք, որ շարահյուսական հոմանիշների որոշման հիմք պետք է համարել փոխադարձ փոխակերպելիությունը: Փոխարինելիությունը առավել համատեքստային երևույթ է և ավելի շատ կարող է դրսևորվել բառային հոմանիշների դեպքում: Այս առումով մեջբերենք Ա. Սուքիասյանի հետևյալ միտքը. «Հոմանիշների փոխադարձ փոխարինելիության հնարավորությունը հիմնականում կախման մեջ է դրվում հոմանիշների բացարձակապես համարժեք (ադեկվատ) համատեքստերում, այսինքն միևնույն շարահյուսական

²⁴ Թեյլան Լ., *Ժամանակային և պատճառահետևանքային հարաբերությունն արտահայտող բարդ նախադասությունների հոմանիշ կառույցները ժամանակակից հայերենում*, Լեզվի և ոճի հարցեր, 1985, N 9, էջ 8:

²⁵ Տե՛ս **Сухотин В.**, *Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке*, М., 1960, էջ 16:

1 ²⁶ Տե՛ս **Киселева Л.**, *Синтаксическая синонимия конструкций, выражающих условные отношения*, Ленинград, 1984, էջ 175:

կառուցվածքում և նույն բառային միջավայրում գործածվելու փաստից»²⁷: Սակայն նույնիսկ բառային հոմանիշների դեպքում այն բացարձակ չափանիշ չէ, «քանի որ նույնիսկ նույնանիշ բառերը ոչ բոլոր համատեքստերում է հնարավոր իրարով փոխարինել, մյուս կողմից, եթե անգամ հոմանիշների շարքի մեջ մտնող առանձին բառեր իմաստներով ոչ մի տարբերություն չունեն, նրանք կարող են տարբերակվել ոճական կիրառությամբ կամ գործածականությամբ»²⁸:

Ռ. Ավետիսյանը փոխակերպումը պայմանավորում է տրամաբանական շեշտի փոփոխությամբ, որն էլ առաջացնում է նրբիմաստային տարբերություններ: ²⁹ Ընդհանրապես պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ ցանկացած կառույց գործածվում է որոշակի նպատակադրմամբ և որոշակի ոճական արժեք ունի: Ա. Գվոզդևը գրում է, որ շատ կարևոր է հոմանիշների ճիշտ և տեղին ընտրությունը: Նա *ոճական հնար* է անվանում այն իրողությունը, երբ անտեղի ենք համարում մի որևէ հոմանիշի գործածությունը այնտեղ, որտեղ նույն շարքից մյուս հոմանիշն առավել տեղին է³⁰:

Ըստ Ն. Պառնասյանի՝ «երբ խոսողն ընտրում է նույն հարաբերությունն արտահայտող ձևերից մեկը, ապա նպատակ է ունենում ընդգծել այդ հարաբերության տարբեր կողմերը, դրսևորում է իր սուբյեկտիվ ընկալման ձևը, իր վերաբերմունքը և

²⁷ Սուքիասյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 152:

²⁸ Սուքիասյան Ա., *Ժամանակակից հայոց լեզու. հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն*, Եր., 2004, էջ 124:

²⁹ Տե՛ս Ավետիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 21:

³⁰ Տե՛ս Гвоздев А., *Очерки по стилистике русского языка*, М., 1952, էջ 31-32:

կամ հուզաարտահայտչական, ոճական տարբեր երանգավորում է տալիս խոսքին»³¹:

Ա. Չուբարյանը շարահյուսական հոմանիշների ընտրությունը համարում է խոսողի կամ գրողի կողմից ընտրվող միջոցների համակարգի մաս, որով արտահայտվում է նրա հաղորդակցական միտումը. «Այստեղից հետևում է, որ հոմանիշ կառույցների շարքից այս կամ այն շարահյուսական կառույցի ընտրությունը երբեք պատահական չէ, և, մշտապես, պատճառաբանված է»: Նրա կարծիքով ցանկացած շարահյուսական կառույց նախ և առաջ նպատակ ունի ներկայացնել «օբյեկտիվ իրականության մեջ առկա հարաբերությունների այս կամ այն տիպը: Մյուս կողմից, բնականաբար, այդ հարաբերությունների յուրաքանչյուր տիպ իր համապատասխան, հաղորդակցական առումով նախընտրելի արտահայտությունն է գտնում որոշակի շարահյուսական կառույցում»: Լեզվաբանը նշում է, որ, օրինակ, դերբայական դարձվածը գործածվում է այն դեպքում, երբ խոսողը կամ գրողը ցանկանում է դրանով արտահայտված տեղեկույթը ներկայացնել պակաս կարևոր տվյալ հաղորդակցական գործընթացի համար, իսկ կարևոր ինֆորմացիայի դեպքում նախընտրելի է դիմավոր երկրորդական նախադասության գործածությունը³²:

Մրա հետ կապված՝ պետք է պարզել, թե տարամակարդակ միավորները (պարզ և բարդ նախադասություններ,

³¹ Պառնասյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

³² Տե՛ս Չուբարյան Ա., *Ժամանակային կառույցների շարահյուսական համանշտության հարցի շուրջ*, Օտար լեզուները դպրոցում, Եր., 2003, էջ 144-149:

նախադասություն և բառակապակցություն, բառակապակցություն և բառ և այլն) հոմանիշ են, թե՞ ոչ:

Գ. Ռիխտերը շարահյուսական հոմանիշներ է համարում բովանդակային ընդհանրություն ունեցող ամբողջական նախադասությունները. «Շարահյուսական հոմանիշներ համարելու փաստը անհրաժեշտ է դիտարկել ամբողջական նախադասությունների միջև, որոնք տարբերվում են միայն շարահյուսական կառուցվածքով, ոճական նրբերանգներով»³³:

Ի. Կովտունովան կարևորում է կառույցների քերականական զուգահեռությունը, այսինքն, օրինակ, պարզ և բարդ նախադասությունները չեն կարող դիտարկվել իբրև շարահյուսական հոմանիշներ: Հոմանիշներ կհամարվեն այն զուգահեռ կառույցները, որոնք տարբերվում են միայն այն տարրերով, որոնք տվյալ քերականական իմաստի արտահայտիչներ են, օրինակ՝ պատճառային նշանակությամբ բարդ նախադասությունները կհամարվեն հոմանիշներ, եթե տարբեր լինեն միայն այդ նշանակությունն արտահայտող միջոցները: Լեզվաբանը կարծում է, որ հակառակ դեպքում քերականական իմաստների ուսումնասիրությունը կդադարի գոյություն ունենալ իբրև ինքնուրույն խնդիր և կմիաձուլվի տեքստի իմաստային և ոճական վերլուծությանը³⁴:

Ի. Ժիլինը հոմանիշ է համարում ոչ միայն նույն, այլև տարբեր կառուցվածքն ունեցող միավորները: Նա հակադրվում է

³³ Տե՛ս **Рихтер Г.**, *Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке (стилистические наблюдения)*, Русский язык в школе, № 3, М., 1937 г., էջ 28:

³⁴ Տե՛ս **Ковтунова И.**, նշվ. աշխ., էջ 126, 130-133:

ինչպես այն լեզվաբաններին, ովքեր հոմանշությունը դիտարկում են միայն գուգահեռ կառույցների դեպքում, այնպես էլ տարամակարդակ կառույցների հոմանշությունն ընդունող լեզվաբաններին, և իրավացիորեն փաստում, որ հոմանիշ կարող են լինել և՛ տարամակարդակ, և՛ միևնույն մակարդակն ունեցող կառույցները³⁵:

Վ. Սուխոտինը անհրաժեշտ է համարում ընդգծել այն փաստը, որ հոմանիշ շարքերը չեն սահմանափակվում այս կամ այն միավորների գործածությամբ, օրինակ՝ բառակապակցություն, պարզ նախադասություն, բարդ նախադասություն և այլն. «Բառակապակցությունը և նախադասությունը միայն հիմք են հանդիսանում շարահյուսական հոմանիշների դասակարգման համար: Փաստերը վկայում են, որ շարահյուսական հոմանիշների բնույթի որոշումը բառակապակցության կամ նախադասության ոլորտում առանձին հնարավոր չէ, քանի որ ձևափմաստաբանական պլանում այս միավորների միջև եղած հարաբերությունները խաչվում են»³⁶: Շ. Հարությունյանը շարահյուսական հոմանիշների՝ տարբեր կամ նույն կարգի միավորներ լինելը համարում է սրանց բնորոշ առանձնահատկություն. «Շարահյուսական հոմանիշները ունեն այն առանձնահատկությունը, որ կարող են լինել տարբեր կարգի միավորներ՝ բառ և բառակապակցություն, բառ և նախադասություն, բառակապակցություն և նախադասություն,

³⁵ Տե՛ս **Жилин И.**, նշվ. աշխ., էջ 14-15:

³⁶ **Сухотин В.**, նշվ. աշխ., էջ 20:

ինչպես նաև նույն կարգի միավորներ, հիմնականում նախադասություններ»³⁷:

Այնպիսի շարահյուսական կառույցները, ինչպես՝ *աղջիկը, որը սև մազեր ունի- սև մազերով աղջիկը- սև մազեր ունեցող աղջիկը*, կարծում ենք, կարելի է համարել հոմանիշներ: Այս դեպքում պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ համեմատվում են ամբողջական նախադասության այն մասերը, որոնք, ըստ երևույթին, մեկ կառույցի տարբեր փոխակերպումներն են (հմմտ. *Աղջիկը, որը սև մազեր ունի*, ապրում էր Երևանում// *Սև մազերով աղջիկը* ապրում էր Երևանում// *Սև մազեր ունեցող աղջիկը* ապրում էր Երևանում):

Այս ամենը ամբողջացնելով՝ կարող ենք ասել, որ շարահյուսական հոմանիշները նույն հիմնական բառակազմն ունեցող ինչպես նույն, այնպես էլ տարբեր կարգի շարահյուսական կառուցվածքներն են, որոնք քերականական տարբեր միջոցներով արտահայտում են միևնույն հարաբերությունը, հավասարաթեք են և կարող են փոխադարձ փոխակերպվել:

Արտահայտվել են նաև շարահյուսական կառույցների հոմանշությունը ժխտող կարծիքներ: Ա. Չուլանովան զարգացնում է Պ. Չեսնոկովի այն դրույթը, որ եթե միևնույն միտքը կարելի է արտահայտել տարբեր շարահյուսական կառույցների միջոցով, ապա այդպիսի կառույցները կարող են համարվել այլընտրանքային, բայց ոչ հոմանիշ, և, որքան էլ ունենան բովանդակային համարժեքություն և նկարագրեն միևնույն

³⁷ **Հարությունյան Հ.,** *Անդամ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1970, էջ 53:

իրադրությունը, դրանք առնչվում են խոսքի և ոչ թե շարահյուսության ոլորտին: Սրա հիման վրա Ա. Չուլանովան տարբերակում է *համակարգային՝ ստատիկ հոմանիշներ* և ոչ *համակարգային՝ դինամիկ հոմանիշներ*: Համակարգային հոմանիշներ նա համարում է այն միավորները, որոնք գործածվում են պատրաստի վիճակում, ունեն համարժեք կամ մոտ իմաստներ և տարբերվում են արտահայտման միջոցներով, խոսողին տալիս են միևնույն լեզվական միտքն արտահայտելու այլընտրանքային ձևեր: Ոչ համակարգային հոմանիշները իմաստով մոտ կամ համարժեք են, բայց ունեն շարահյուսական տարբեր կառուցվածքներ և պատրաստի վիճակում չեն ընտրվում խոսողի լեզվամտածողության մեջ ամրակայված հոմանշային շարքից: Այս դեպքում շարահյուսական կաղապարի ընտրությունը որոշվում է բառաձևի ընտրությամբ: Սրանք համարվում են այլընտրանքային և պետք է ուսումնասիրվեն խոսքի լեզվաբանության շրջանակներում:³⁸

Մեր կարծիքով շարահյուսական հոմանիշները խոսքին հատկացնելը այնքան էլ նպատակահարմար չէ: Ըստ էության, լեզվական ցանկացած միավոր ծառայեցվում է խոսք կառուցելուն, և պետք է քննել խոսքում ունեցած իր դերով, կատարած գործառույթներով, բայց սա չի նշանակում, որ այն դադարում է լեզվական միավոր լինելուց: Այլընտրանքային համարվող միավորներն էլ, կարծում ենք, կան խոսողի գիտակցության մեջ, և խոսողը, կախված իրադրությունից, նպատակադրումից, դրսևորվող

³⁸ St' u **Чуланова А.,** *К вопросу о целесообразности и значении термина "Синтаксическая синонимия"*, Вестник Томского государственного университета, Томск, № 320, 2009, էջ 29-30:

վերաբերմունքից, ընտրում է որևէ տարբերակ: Շարահյուսական հոմանիշները խոսքին հատկացնելով՝ նեղացնում ենք լեզվական սահմանը՝ թողնելով միայն նախնական կաղապարներ: Լեզուն ուսումնասիրում է քերականական տարբեր իմաստները և դրանց արտահայտման հնարավոր տարբերակները, դրսևորած առանձնահատկությունները, իսկ խոսքում ուսումնասիրվում են որպես հաղորդակցային միավորներ՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Պետք է նկատի ունենալ, որ լեզուն և խոսքը, լեզվականը և խոսքայինը փոխկապակցված են. «Լեզվականը պայմանավորում է խոսքայինը և միաժամանակ պայմանավորվում է նրանով: Խոսքայինը լեզվականն է՝ իրականացած հաղորդակցական տվյալ պահին և հիմք դարձած նոր որակի լեզվական-հաղորդակցական հնարավորության կազմավորման համար»³⁹: Եվ ինչպես, օրինակ, լեզվի բառապաշարը կարող է բառագեղին հետաքրքրել որպես բառագիտական ուսումնասիրության նյութ, այնպես էլ լեզվառճաբանին կհետաքրքրի բառապաշարի, բառերի գեղագիտական հագեցվածությունը, ոճական առանձնահատկությունները⁴⁰:

Այսպիսով, լեզվում շարահյուսական հոմանիշների առանձնացումն ու տարբերակումը առավել արդյունավետ և նպատակահարմար կլինի, քանի որ վերջիններս սերտորեն կապված են ձևաբանական և բառական միավորներին, պայմանավորված են մեկը մյուսով, ուստի սրանց քննությունը կհանգեցնի լեզվական միավորների բազմակողմանի

³⁹ **Համբարձումյան Վ.**, Լեզու, ոճ, խոսք, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 3 (45), Երևան, 1981 թ., էջ 183, 186:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ուսումնասիրմանը, ինչպես նաև հնարավորություն կտա բացահայտել շարահյուսական տարբեր կառույցների միջև առկա հարաբերությունները, դրանց գործածության ոճական նպատակադրումն ու արժեքը:

Саргсян Нране – Стандарты для определение синтаксических синонимов. Синтаксические синонимы - это синтаксические конструкции, которые имеют почти одинаковый словарный состав, выражают сходные отношения с помощью разных грамматических средств и способны взаимно трансформироваться. Эти конструкции могут принадлежать как к одному, так и к разным синтаксическим уровням.

Sargsyan Nrane - Standards for determination of syntactic synonyms. Syntactic synonyms are syntactic structures that have almost the same vocabulary, can express similar relationships using different grammatical means and can mutually transform. These structures can belong to the same and to different syntactic levels.

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԾԱԾԿԱԼԵԶՈՒՆ

Ինչպես հայտնի է, **ծածկալեզուն** (միջազգային եզրույթով՝ **արգո** (**argot**) սոցիալական, մասնագիտական կամ այլ կապերով միավորված մարդկանց խմբի լեզվի մի շերտն է, որը ձևավորվում է տվյալ հանրույթի լեզվի հիմքի վրա¹: Այստեղ բառերը և կայուն բառակապակցությունները գործածվում են այլ նշանակությամբ՝ միտքը տվյալ խմբից դուրս գտնվող մարդկանց համար անհասկանալի դարձնելու նպատակով:

Ծածկալեզու են ունեցել հայ վաճառականները, զգրարները, թափառաշրջիկ արհեստավորները և այլք: Ծածկալեզվի մի տեսակ են ունեցել նաև ուշ միջնադարի հայ աշուղները, որոնք որոշ ստեղծագործություններում բառերը կամ վանկերը շրջել են, երբեմն էլ դրանցում որոշակի հնչյուններ ավելացրել («թարս լեզու»)²:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում հայտնի է նաև ծածկալեզվի մի շատ հայտնի տեսակ («ծոփ լեզու»), որտեղ բաղաձայն հնչյուններ են հավելվում (**գ, գ, լ** և այլն) բառերի յորաքանյուր վանկի ձայնավորից առաջ, իսկ ձայնավորով սկսվող վանկից առաջ՝ նաև **ը** հնչյունն ավելացրել:

¹ **М. Приемышева**, *Тайные и условные языки в России XIX в.*, ч. 1, СПб., 2009, с. 10-22.

² **Մ. Աղայան**, *Հայ գուսանները և գուսանաաշուղական արվեստը*, Ե., 1959, էջ 39:

Հայերենի որոշ բարբառների բառապաշարներում առավել կամ նվազ չափով առկա են առանձին բառեր և բառակապակցություններ, որոնք արտահայտում են որոշակի թաքնված իմաստ և հասկանալի են միայն բարբառը կրողների որոշակի շերտերի: Օրինակ, Վանի բարբառում **տեղին** բառն ուներ նաև «ոսկի» թաքնված իմաստը («Տեղին ք'օնի՞ ի» նախադասությունը վանեցին կհասկանա՜ր՝ «Որքա՞ն է ոսկու փոխարժեքը»), Բայազետի բարբառում **հառու թըռնել** բառակապակցությունն ունի նաև «անբարոյականություն անել» թաքուն իմաստը («Էն կընիկը շատ հառու ա թըռե» նախադասությունը գավառցին հասկանում է «Այն կինը շատ անբարոյական է եղել»), իսկ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում **խօղ ուղացնիլ** բառակապակցությունը ունի նաև «խաբել, մոլորեցնել» իմաստը («Հըրեվանիս հառ՛սը ըսկ'եսօրը խօղ ա ուղացնըմ» նախադասությունը վայոցձորցին կհասկանա՜ «Հարևանիս հարսը սկեսուրին խաբում-մոլորեցնում է»):

Անհրաժեշտ է նշել, որ երբեմն հնարավոր չէ հստակ սահմանազատել ծածկալեզվի և սովորական կայուն բառակապակցության դրսևորումները, քանի որ կայուն բառակապակցությունը նոր բարբառային միջավայրում կարող է արտահայտել շատերին անհասկանալի՝ ծածուկ իմաստ, իսկ ծածկալեզվի բառը կամ բառակապակցությունը ժամանակի ընթացքում կարող է հասկանալի դառնալ տվյալ միջավայրի բոլոր շերտերի համար:

Ծածկալեզվի հարուստ և յուրօրինակ դրսևորումներ ունի հայերենի ամենաառանձնահատուկ բարբառներից մեկը՝ Ագուլիսի բարբառը: Հայոց պատմական Գողթն գավառի այս հինավուրց

բարբառի վերաբերյալ իր հայտնի աշխատանքում³ **պայմանավոր լեզու** կամ **պայմանավոր խոսքեր** եզրույթով է ծածկալեզուն բնորոշել Սարգիս Սարգսյանը: Գրքի երկրորդ մասում ներկայացնելով Ագուլիսի ծածկալեզվի մի ամբողջ ցանկ պայմանական բառեր՝ հեղինակը նշում է, որ դրանք գործածվում են հատկապես Զաքարյալայի և Նուխիի վաճառական զոկերը՝ իրենց խոսքը շրջապատի համար անհասկանալի դարձնելու համար⁴: Այդուհանդերձ, Վերին և Ներքին Ագուլիսների և շրջակա գյուղերի (Տանակերտ, Յոնա, Քաղաքիկ, Հանդամեջ, Դիսար, Ռամիս, Փառակա և այլն) բնակիչները ծածկալեզուն կիրառել են նաև առօրյա կյանքում՝ միմյանց հետ երեխաներից, հյուրերից, օտարներից գաղտնի շփվելիս:

Ագուլիսի ծածկալեզվի առանձին բառեր և բառակապակցություններ անուղղակիորեն ներկայացնում է Մարի Զաքարյանը՝ իր «Ագուլիսի բարբառը» մենագրություն-բառարանում⁵: Մի սովոր բառացանկ է ներկայացնում նաև պատմաբան Արզամ Այվազյանը՝ իր աշխատասիրած «Ագուլիսի բարբառի մասունքներ» ժողովածուում⁶:

Բացի հիշյալ աշխատանքներում ամփոփված նյութից, ծածկալեզվի վերաբերյալ տարիներ առաջ նյութեր ենք գրանցել նաև ծնունդով գողթնցիներ Նազիկ Ավազյանից (ծնվ. 1924թ., Յոնա),

³ **Ս. Սարգսեանց**, *Ագուլեցոց բարբառը (զօկերի լեզուն)*, Մ., 1883, 1-ին մաս, էջ 19-20:

⁴ **Ս. Սարգսեանց**, նշված աշխատանքը, 2-րդ մաս, էջ 11-12:

⁵ **Մ. Զաքարյան**, *Ագուլիսի բարբառը*, Ե., 2008:

⁶ *Ագուլիսի բարբառի մասունքներ* (աշխատասիրությամբ Ա. Այվազյանի), Ե., 2011, էջ 107-110:

Ռոստոմ Շիկանյանից (ծնվ. 1922թ., Ցղնա), Սարգիս Հայրապետյանից (ծնվ. 1945թ., Տանակերտ), Բորիս Միքայելյանից (ծնվ. 1943թ., Ռամիս):

Ագուլիսի ծածկալեզվում մեծ թիվ են կազմում առանձին ծածկաբառերը, որոնք, կիրառվելով այլ բառերի և բառակապակցությունների հետ, արդեն իսկ արտահայտում են թաքնված իմաստ.

Ծածկաբառ	Բառացի իմաստ	Թաքնված իմաստ
Բըրսըվեր Գըլհըվեր	Երեսնիվայր Գլխիվայր	Ապառիկ
Մըկընըկայոփ	Մկան ատամ	Բրինձ
Կուկ	Կոկ («հարթ, ողորկ»)	Լավ
Պլաֆ	Պլիկ («մետաղադրամ»)	Փող
Նօլնը	Պայտ	Ռուբլի
Գծնդ	Գունդ	Թուման (10 ռուբլի)
Կօտիկ	Կոտիկ («գլխանոց»)	Աբասի (20 կոպեկ)
Ծայտ	Ծիտ	Շահի (5 կոպեկ)
Տըրըխկուն	Թրիսկան	Հրացան
Փըտաջօր Քըրաջօր	Փայտաջուր Քարաջուր	Գինի
Քըրտօնք	Քրտինք	Օղի
Պ ° 2	Բա2	Ձի
Ծեղ	Ծեղ	Հաց

Քէստ	Քէստ («ջուլիակի սանր»)	Գարի
Թօ	Թա(նկ)	Թանկ
Հալելուկ	Հալելիք	Յուղ
Մըրքավոր	Մորուքավոր	Հոգևորական
Մըկըձէք	Մկան ձեռք	Շատ փոքր
Այբ, Բեն, Գիւմ...	Այբ, Բեն, Գիւմ...	Մեկ, երկու, երեք...

Ագուլիսի ծածկալեզվում մեծ թիվ են կազմում նաև ծածուկ իմաստ արտահայտող կայուն բառակապակցությունները.

Բառակապակցություն	Բառացի իմաստ	Թաքնված իմաստ
Ազու տախտեղ	Ազայի պղպեղ	Շատ վատ մարդ
Առու թըռօղ	Առու թռչող	Թեթևաբարո կին
Շամբալութի յեղ	Շագանակի յուղ	Շատ ժլատ մարդ
Ուսպատ ծախիլ	Իրեն ցուցադրել	Բարեմասնություն-ները դրսևորել
Վառ չափիլ	Հետույք չափել	Իրավիճակը պարզել
Ագին կըշկըռիլ	Պոչը կշկռել	Կարճ կապել
Բ ° ր ° կ մանիլ	Բարակ մանել	Հիվանդանալ
Դաբանին թըքիլ	Կրնկին թքել	Փախչել

Աղվիսի խորագր	Աղվեսի ուտելիք	Պանիր
Խընձժր նօտիլ	Խնձոր ուտել	Խոսք հավաքել
Տըրէխ հաքցընիլ	Տրէխ հազցնել	Խաբել
Դուրք թակուղ	Դուռ թակող	Գզիր
Դէղին շօն	Դէղին շուն	Ինքնաեռ
Ծէրտ ուհման	Ծերտ մարդ	Ժլատ մարդ
Ծէղ կըրիլ	Ծէղ կրել	Հաց ուտել

Ծածկալեզվի բաղադրիչներից են նաև ամբողջական կայուն նախադասությունները, որոնք կրկին խիստ որոշակի թաքնված իմաստ ունեն բարբառում:

Նախադասություն	Բառացի իմաստ	Թաքնված իմաստ
Տիրիվ ա կըտրում: Տիրիվ ա քաղում:	Տերև է կտրում: Տերև է քաղում:	Հասկանում է:
Ուրմանը ծօկ ա: Կըտօրը ծօկ ա:	Պատը ծակ է: Կտուրը ծակ է:	Լսող մարդ կա:
Պըտօրհանըտ բնց պահա:	Պտրհանդ («պատի մեջ	Աչքդ բաց պահիր, ուշադիր եղիր:

	փորված պահարան») քաց պահիր:	
Քըչամանը մօտիկ ա:	Քարաճիկը մոտիկ է:	Խոսք պահող չէ:
Դեղին շունը հըջըցծր:	Դեղին շանը հաչացրու:	Ինքնատեղ գցիր:
Աղինջով վառ չի սըրբեծ:	Եղինջով հետույք չի սըրբել:	Դժվար կյանք չի տեսել:
Դժգլաղումը աղ կօ:	Աղահանքում աղ կա:	Խելացի է:
Դըրմընան ծցը դ ° րտ ° կ ա:	Հարդանոցը դատարկ է:	Անխելք է:
Տընձակութ ա կըտրեծ:	Տանձի պոչ է դարձել:	Խիստ նիհարել է:
Բ ° ր ° կ ա մանում:	Բարակ մանում:	Հիվանդ է:
Նն, մույն վառ չափա, իկ:	Գնա, մի հետույք չա փիր, արի:	Գնա, իրավիճակը պարզիր:
Կըրճըվանուց ուման ա ակած:	Կարճևանից մարդ է եկել:	Խոսքդ կարճ կապիր:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում շրջակա ժողովուրդներին ագուլիսցիների տված ծածկանունները՝ **ծանի**

(«թուրք»), **յնջը արկան** («պարսիկ»), **սուհ** («ռուս»), **դըդնըանգուճ** («հրեա») և այլն: Առաջինը հավանաբար աղերս ունի հայերեն **ծանակ** («խայտառակություն, ծաղր») բառի, թերևս նաև հունարեն **σάβναζ** («գիժ»), լատիներեն **sannio** («ծաղրածու») բառերի հետ⁷, երկրորդը՝ «աջը երկար» բառակապակցունն է, երրորդը՝ բարբառի **սուհ** («սոխ») բառն է՝ $n > ու$ և $խ > հ$ հնչյունափոխություններով, չորրորդը՝ հայերեն **դեղնականջ** բառն է, ամենայն հավանականությամբ «ոսկեականջ» («ոսկեսեր») իմաստով:

Ագուլիսի բարբառի ծածկալեզվի դրսևորումները վկայում են բարբառի բառապաշարի և պատկերավոր արտահայտությունների հարստությունը: Վերոհիշյալ ցանկերը թեն ամբողջովին և սպառնիչ չեն ներկայացնում բարբառի բառապաշարի այս հետաքրքիր շերտը, այնուամենայնիվ հնարավորություն են տալիս ըստ ծագման դրանք բաժանելու հետևյալ հիմնական խմբերի՝ ա) առարկայի կամ երևույթի արտաքին հատկանիշից բխող բառեր և բառակապակցություններ (**մրկնըկայոփք**, **քէստ**, **դեղին շօն**, **ծայտ**, **նօլը**, **տըրըխկուն**, **հալէլուկ**, **մըրքավուր**), բ) առարկայի կամ երևույթի ներքին հատկանիշից բխող բառեր և բառակապակցություններ (**Ագու տախտեղ**, **շամբալութի յեղ**, **դըդնըանգուճ**), գ) փոխաբերական իմաստ արտահայտող բառեր և բառակապակցություններ (**ագին կըշկըռիլ**, **բ°ր°կ մանիլ**, **վառ չափիլ**, **տընձակութ կըտրիլ**), դ) այլ լեզուներից թարգմանաբար փոխառված բառեր և բառակապակցություններ (**քրտօնք**՝ պարսկերեն *araq* (1. «քրտինք», 2. «օղի») բառից, **պլագ**՝ պարսկերեն

⁷ **Հ. Աճառյան**, նշված աշխատանքը, հ.2, Ե., 1973, 444 էջ :

pul («փող») բառի նվազական **փուլիկ** կամ վերջինից ածանցյալ **պիլկ** ձևից⁸) և այլն:

Vardanyan Artak – The Secret Language of the Agulis Dialect.– One of the most unique dialects of the Armenian language – the Agulis dialect, has rich and peculiar manifestations of the secret language (argot). By origin, the vocabulary of the Agulis dialect can be divided into groups: a) words and phrases derived from the external sign of an object or phenomenon (**մրկնրկայոփր a mouse tooth** (“rice”), **դէղին շօն yellow dog** (“samovar”), **մրրքավուր bearded man** (“priest”); b) words and phrases derived from the internal attribute of an object or phenomenon (**Ազու տախտէ Aza pepper** (“a very bad person”), **շամբաւութի յէկ chestnut oil** (“meanie”), **դըղնըանգուճ yellow-eared** (“Jew”); c) words and phrases expressing figurative meaning (**ազին կըշկընիլ spin the tail** (“curl”), **բ ° բ ° կ մանիլ thinly spin** (“get sick”), **տընձակութ կըտրիլ become the tail of a pear** (“lose weight”), etc.

Варданян Артак – Тайный язык агулисского диалекта.– Один из самых уникальных диалектов армянского языка – агулисский, обладает богатыми и своеобразными проявлениями тайного языка (арго). По происхождению словарный состав агулисского диалекта можно разделить на группы: а) слова и словосочетания, исходящие из внешнего признака предмета или явления (**մրկնրկայոփր мышиный зуб** (“рис”), **դէղին շօն желтая собака** (“самовар”), **մրրքավուր бородач** (“священник”); б) слова и словосочетания, исходящие из

⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ.4, Ե., 1979, էջ 87:

внутреннего признака предмета или явления (Ազու տախտէկ **азанский перец** (“очень плохой человек”), շամբալուրի յէկ **масло каштана** (“скупердяй”), դրդնրանգուճ **желтоухий** (“еврей”); в) слова и словосочетания, выражающие переносный смысл (ազին կըշկըռիլ **закрутить хвост** (“закругляться”), բ°բ°կ մանիլ **тонко прясть** (“болеть”), տընձակուր իրտրիլ **стать хвостиком груши** (“сильно похудеть”) и др.

Ֆիշենկճեան Անի
(ԳԱԱ ԼԻ)

*ԱԾԱԿԱՆ ԵՒ ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԽՕՍՔԻ ՄԱՍԵՐՈՒ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ
/Դստ Զարեհ Մելքոնեանի եւ Մկրտիչ Մկրտիչեանի
դասագիրքերու/*

Քսաներորդ դարու քսանական թուականներու երկրորդ կիսուն իրարու ետեւէ Ֆրանսայի, ապա Պէյրութի մէջ լոյս կը տեսնեն Լեւոն Շանթի ¹ արեւմտահայերէնի քերականութեան դասագիրքերը տարբեր տարիքի եւ դասարաններու աշակերտութեան համար: Հրապարակի վրայ էին Հրանդ Զապէլ Ասատուրի ², Զապէլ Տօնէլեանի /Ասատուրի/³ եւ Յովհաննէս Գազանճեանի ⁴ ու այլոց

¹ Շանթ Լեւոն, «Հայերէնի Գրաւոր Դասեր», Ա. Աստիճան, Փարիզ, 1927; Շանթ Լեւոն, «Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», Հոլովում եւ խոնարհում, 5-րդ եւ 6-րդ տարւան համար, Ա. հատոր, Պէյրութ, 1932; «Գործնական Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», Նախադասութիւններու ուսումը, Բ. հատոր, 6-րդ տարւան համար, Պէյրութ, 1939; «Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», առաջին պրակ, դպրոցական հինգերորդ տարւան համար, Պէյրութ, 1949:

² *Հրանդ եւ Զապէլ Ասատուր*, «Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբարի», Կ. Պոլիս, 1902:

³ *Տօնէլեան Զապէլ*, Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբարի, Բ. գիրք, Կ. Պոլիս, 1899:

դասագիրքերը՝ տարրական, միջին եւ աւագ դասարանցիներուն համար:

1950-1960-ական թուականներուն լոյս կը տեսնեն *Լեւոն Շանթի*⁵, *Մինաս Թէօլէլեանի*⁶, *Զարեհ Մելքոնեանի*⁷, *Մկրտիչ*

⁴ *Պապանճեան Յովհաննէս*, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, միջին դասընթացք, Կ. Պոլիս, 1919: Նոյնի, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Ա. եւ Բ. Մաս, Կ. Պոլիս, 1924; Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, տարրական դասընթացք, Է. տպագրութիւն, Իսթանպուլ, 1947; Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, միջին դասընթացք, Անթիլիաս-Լիբանան, 1980; Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Թ. տպագրութիւն, Իսթանպուլ, 1995:

⁵ *Շանթ Լեւոն*, «Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», երկրորդ պրակ, դպրոցական վեցերորդ տարւոյն համար, Պէյրութ, 1950; «Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», երրորդ պրակ, դպրոցական եօթներորդ տարւոյն համար, Պէյրութ, 1950; «Քերականութիւն Արեւմտեան Հայերէնի», չորրորդ պրակ, դպրոցական ութերորդ տարւոյն համար, Պէյրութ, 1950; եւ այլն:

⁶ *Թէօլէլեան Մինաս*, Քերականութիւն արդի հայերէնի, Ա. գիրք, Հալէպ, 1950:

⁷ *Մելքոնեան Զարեհ*, Գործնական քերականութիւն արդի հայերէնի, Հալէպ, 1950: Նոյնի, Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, տարրական դասընթացք, Գ. տպագրութիւն, վերամշակուած, Պէյրութ, 1966; Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, նախապատրաստական դասընթացք, Գ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1968; Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի (միջին եւ բարձրագոյն դասընթացք, Գ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1966; Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, (միջին եւ բարձրագոյն դասընթացք), Դ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1973; Գործնական

Մկրտիչեանի ⁸ եւ այլ քերականութեան եւ գրականութեան նուիրուած ու վերամշակուած դասագիրքեր⁹:

Հայաստանի՝ Սփիւոքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի ստեղծումէն ետք, Հայրիենիք-Սփիւոք կապերը առաւել կ'ամրապնդուին: Կոմիտէն կը նախաձեռնէ սփիւոքահայ տնօրէններու եւ ուսուցիչներու վերապատրաստում, կը կազմակերպէ սփիւոքահայ աշակերտներու այցը Հայաստան, ինչպէս նաեւ հայրենի մտաւորականներու եւ մարզական խումբերու այցը՝ Սփիւոք: Կոմիտէն վաթսունական թուականներու երկրորդ կիսուն Սփիւոքի դպրոցներու համար կը պատրաստէ եւ Սփիւոք կ'առաքէ արեւմտահայերէնի դասագիրքեր: Սակայն այդ դասագիրքերը մեծ մասամբ Սփիւոքի կրթարաններէն ներս մուտք չեն գործեր զանազան պատճառներով: Լեզուաբան Յովիկ Պերթիզեան կը պարզաբանէ վերոյիշեալ երեւոյթը. «Հայաստանի սփիւոքահայութեան հետ կապի կոմիտէն սփիւոքահայերուս նուիրեց, յատկապէս մեզի համար պատրաստուած, արեւմտահայերէնի դասագիրքեր՝ մեծ քանակութեամբ, որոնց մէջ օգտագործուած քերականական եզրերը եւ դասաւանդման

քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, նախապատրաստական դասընթացք, Ե. տպագրութիւն, Պէրթուք, 1983:

⁸ *Մկրտիչեան Մկրտիչ, Քերականութեան դասեր, Բ. գիրք, (Նախակրթարանի Ե.-Զ. կարգերուն համար), Հալէպ, 1962: Նոյնի, Քերականութեան դասեր, Բ. գիրք, Հալէպ 1982; Քերականութեան դասեր, Գ. գիրք, Հալէպ, 1995:*

⁹ Տե՛ս Զովաքեան Յ., Ֆիշենկճեան Ա., Գրական արեւմտահայերէնի ուսումնասիրութեան պատմութիւն, Երեւան, 2016, էջ 137- 158:

համակարգն ու եղանակը մեծաւ մասամբ կը տարբերէին մինչ այդ դպրոցներուն մէջ որդեգրուածէն»¹⁰ : Պերթիզլեան կը նշէ այլ պատճառ մը եւս . «մնացին անգործածելի, որովհետեւ մեր դպրոցներուն մէջ դասաւանդող ուսուցիչները մեծաւ մասամբ տեղեակ չէին անոնց բովանդակութենէն»¹¹:

Իրականութեան մէջ ոչ միայն Հայրենիքէն ուղարկուած դասագիրքերը իրենց կառուցուածքով ու մեթոտաբանութեամբ կը տարբերէին Սփիւռքի քերականութեան դպրոցական դասագիրքերէն, այլ՝ Սփիւռքի մտաւորականներու կողմէ պատրաստուած դպրոցական դասագիրքերը նոյնպէս միատարր չէին:

Յօդուածը լուսարձակի տակ կ'առնէ Զարեհ Մելքոնեանի «Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի»¹² եւ Մկրտիչ Մկրտիչեանի «Քերականութեան դասեր»¹³ դպրոցական դասագիրքերու ածական եւ դերանուն խօսքի մասերու քերականական կարգերու համեմատական քննութիւնը:

Ուսումնասիրելով վերոյիշեալ հեղինակներու՝ Զարեհ Մելքոնեանի եւ Մկրտիչ Մկրտիչեանի, դասագիրքերու մէջ տեղ գտած ածականներու եւ դերանուններու առնչուող հատուածները,

1 ¹⁰ Պերթիզլեան Յովիկ, Արեւմտահայերէնի քերականութեան դասագիրքերու այլազանութիւնն ու անկէ յառաջացած շփոթը, «Ազդակ» օրաթերթ, <http://www.aztagdaily.com/archives/30284>:

2 ¹¹ Պերթիզլեան Յովիկ, նոյն տեղը, <http://www.aztagdaily.com/archives/30284>:

¹² Մելքոնեան Զարեհ, Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, միջին եւ բարձրագոյն դասընթացք, Դ. Տպագրութիւն, Պէրոյթ, 1973, էջ:

¹³ Մկրտիչեան Մկրտիչ, Քերականութեան դասեր, Բ. գիրք, (Նախակրթարանի Ե.-Զ. կարգերուն համար), Հալէպ, 1962:

կը նկատենք որոշակի տարբերություններ ածականներու եւ դերանուններու տեսակի, թիւի եւ անոնց շարահիւսական կառուցուածքի վերաբերեալ:

Առաջին հերթին կարելի է նշել, որ Գազանճեանի եւ Զապէլ Հրանդ Ասատուրի նման Զարեհ Մելքոնեան եւ Մ. Մկրտիչեան եւս կը շեշտեն, որ ածականները անփոփոխ բառեր են. հետեւաբար ո՛չ թիւ ունին, ո՛չ հոլով եւ յօդ ալ չեն առնէր:

Զ. Մելքոնեանի համաձայն ածականները հինգ տեսակ են¹⁴՝ **որակական, թուական, ստացական, ցուցական եւ անորոշ**, իսկ Մկրտիչ Մկրտիչեանի համար՝ չորս. **որակական, թուական, ցուցական եւ անորոշ**¹⁵: Հեղինակները բնութագրելով ածականներու տեսակները կու տան համապատասխան օրինակներ: Մկրտիչ Մկրտիչեանի համաձայն որակական ածականը ունի երեք աստիճաւ . մինչդեռ Մելքոնեանի մօտ չենք նկատեր. Մկրտիչեան կը խօսի որակական ածականներու երեք կարգերու մասին. ա) դրական, բ) բաղդատական, գ) գերադրական: Կը բացատրէ իւրաքանչիւրի կազմութեան ձեւերը առանձին, գերադրական աստիճանի կազմութեան մասին կը նշէ երեք տարբերակ՝ -

-ամենա բառով՝ ամենագեղեցիկ,

- գոյն /յետադաս/ ածանցով՝ գեղեցկագոյն,

-եւ ամէնէն բառերու յաւելումով- ամէնէն գեղեցիկ:

¹⁴ Մելքոնեան Զարեհ, Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, միջին եւ բարձրագոյն դասընթացք, Դ. Տպագրութիւն, Պէյրութ, 1973, էջ 101:

¹⁵ Մկրտիչեան Մկրտիչ, Քերականութեան դասեր, Բ. գիրք, (Նախակրթարանի Ե.-Զ. կարգերուն համար), Հալէպ, 1962, էջ 121:

Բացարձակ թուական ածականներու ընկերակցող գոյականները կրնան եզակի ըլլալ, կը գրէ Զարեհ Մելքոնեան: Օրինակ՝ հինգ եղբայր ունիմ եւ ո՛չ թէ եղբայրներ: Նաեւ բաշխական թուական ածականէն ետք նոյնպէս եզակի գոյական կու գայ. կ'ըսէ ան. «Չորսական ոսկի տուի» եւ այլն¹⁶: Իսկ «Առաջին» եւ «վերջին» թուական ածականները կարելի է նկատել Անորոշ ածական կը գրէ հեղինակը: Մելքոնեանի համաձայն անորոշ ածական կարելի է նկատել **«այն»** ցուցական ածականը եւ համապատասխան օրինակով՝ «Այն անձերը, որոնք հոս էին, գոհ մնացին» կը բացատրէ թէ «այն»ը այս նախադասութեան մէջ ցուցականի իմաստ չունի: Մինչդեռ եթէ ըսենք՝ «Այս գլխարկը չէ՛մ ուզեր, այն գլխարկը կ'ուզեմ», կը գրէ հեղինակը միայն այդ պարագային «այն»ը ցուցական կ'անուանուի¹⁷:

Մելքոնեան ցուցական ածական կը համարէ **այս, աս, սա, այդ, ատ, այն, ան** բառերը: Մինչդեռ Մկրտիչեան **սա, այս, այդ, այն եւ սոյն բառերը** կ'անուանէ ցուցական ածական, երբ կապուած են գոյականին¹⁸: Իսկ ցուցական դերանուն են՝ **այս, սա, այդ, անիկա, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, այսպիսին, այդպիսին, այնպիսին, հոս եւ հոն** բառերը, կը գրէ Մկրտիչեան¹⁹:

Մելքոնեան դասագիրքին մէջ չ'անդրադառնար ցուցական ածականներու եւ յօդերու կապակցութեան մասին:

¹⁶ Մելքոնեան Զարեհ, նշ. աշխ., էջ 101:

¹⁷ Մելքոնեան Զարեհ, նշ. աշխ., էջ 102:

¹⁸ Մկրտիչեան Մկրտիչ, նշ. աշխ., էջ 122:

¹⁹ Մկրտիչեան Մկրտիչ, նշ. աշխ., էջ 62:

Ստացական ածականները, Մելքոնեան համաձայն, անձնական դերանուններու սեռական հոլովաձեւերն են /իմ, մեր, քու, ձեր, իր, իրենց, անոր, անոնց/, երբ գործածուին գոյականի հետ, իսկ -«*Իմ, մեր, քու, ձեր, իր, իրենց, անոր, անոնց բառերը ստացականը դերանուն կը համարէ, երբ յօդ /եւ հոլով/ առած են,- /Մերը գեղեցիկ/*²⁰։ Մկրտիչեան՝ իմ, քու, իր, անոր, մեր, ձեր, իրենց, անոնց բառերը կը կոչէ ստացական դերանուն, անոնք ստանալով ստացական յօդ կը վերածուին ստացական դերանունի։

Անորոշ ածականները հեղինակներու մօտ հանդէս կու գան որոշակի փոփոխութիւններով. տե՛ս աղիւսակը .

Զարեհ Մելքոնեան	Մկրտիչ Մկրտիչեան
Միւս, ամբողջ, բոլոր, նոյն իւրաքանչիւր, որքան, ամէն մը /մըն/, միեւնոյն, ո՛ր, որեւէ ինչ, այսպիսի, այդպիսի ինչպիսի, քանի ուրիշ տարբեր, քանի մը, մէկ քանի ոչ մէկ, շատ մը, այսինչ այնինչ, այդինչ, ասանկ ատանկ, ո՛րչափ, այսչափ այնչափ, այսքան, որպիսի, եւ այլն։	Այլ, ամբողջ, ամէն, այսչափ այնքան, բոլոր, բազմաթիւ իւրաքանչիւր, կարգ մը, մէկ քանի, միեւնոյն, նոյն, շատ մը, ո՛չ մէկ, ո՞ր, որեւէ, ուրիշ որոշ, քանի՞ քիչ մը եւ այլն։

²⁰ Մելքոնեան Զարեհ, նշ. աշխ., էջ 105։

Ծանոթութեան մէջ Զարեհ Մելքոնեան կ'անդրադառնայ կարգ մը վերոնշեալ բառերու իմաստային եւ շարահիւսական գործածութեան. այսպէս

1-«Ամբողջ» անորոշ ածականէն ետք եզակի գոյական կու գայ. «բոլոր»էն ետք՝ յոգնակի. հեղինակը կու տայ համապատասխան օրինակներ. Ամբողջ կերակուրը, բոլոր կերակուրները: «Ամէն» անորոշ ածականը կը նշանակէ «իւրաքանչիւր». Կը գործածուի եզակի գոյականի հետ.- «Ամէն անձ»²¹:

2-«Որոնք» բառը երբ հարցական իմաստ ունենայ՝ կ'ըլլայ Անորոշ դերանուն: Այսպէս. «Որո՞նք ըսին այդ բանը»: Այս պարագային «որո՞նք»ը յոգնակին է «ո՛վ»ին:

3-«Մը» անորոշ ածականը երբ անորոշ դերանունի վերածուի կ'ըլլայ «մէկ քանին»: Անորոշ դերանուններն են նաեւ հետեւեալները, կը գրէ Մելքոնեան, **ամէն ոք, ո՛վ, ո՛վ որ, որո՞նք, ինչ որ, որը, ամէն ինչ, քիչ մը, մաս մը, ոմանք** եւ այլն:

Մկրտիչեան անորոշ դերանուն կը համարէ՝ *Ամբողջ, ամէն, ամէնքը, ամէն ինչ, ամէն ոք, այսինչը, այսչափը, այդչափը, այնչափը, այսքանը, այդքանը, բան մը, բոլորը, ինչքանը, ինչ բան, ի՞նչ, իւրաքանչիւրը, իւրաքանչիւր ոք, մարդ, մարդ մը, մէկը, մէկալը, մէկ մասը, մաս մը, մէկ քանին, միւսը, նոյնը, շատը, ոմանք, ոչինչ, ո՛չ մէկը, ո՛չ ոք, ո՞րը, ո՞ր մէկը, ո՛րքանը, ուրիշը, ուրիշ մը, ո՞վ, ով որ, քանին, քիչը*²²:

²¹ Մելքոնեան Զարեհ, նշ. աշխ., էջ 102:

²² Մկրտիչեան Մկրտիչ, նշ. աշխ., էջ 68-69-70-71:

4-«Մարդ» անունը անորոշ դերանուն կ'ըլլայ, երբ կը նշանակէ «որեւէ մէկը»: Այսպէս. «Մա՛րդ չի դիմանար» կը գրէ Մելքոնեան²³:

Զարեհ Մելքոնեան յաջորդական երկու դասերով կ'անդրադառնայ «Ածականներու փոփոխումը» եւ «Ածականը որպէս ստորոգելի» բառակապակցութիւններու բացատրութեան: «Ածականներու փոփոխումը» դասով հեղինակը կը բացատրէ ածական-գոյական եւ ածական-դերանուն փոփոխման պարագաները. Ապա կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան.

1-Երբ ածականի մը գոյականը վերցուի՝ ածականը կը դադրի ածական ըլլալէ ու կը ստանայ թիւ, յօդ եւ հոլով: Օրինակ. ***Ուշիմ աշակերտները վարձատրուեցան***: Ուշիմը-որակական ածական է աշակերտները գոյականին: Աշակերտները գոյականը վերցնելու պարագային նախադասութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ստանայ. Ուշիմները²⁴ վարձատրուեցան: Ուստի ուշիմները բառը՝ կը դադրի ածական ըլլալէ:

2-Երբ ածականի մը գոյականը վերցնենք՝ ածականը ի՛նք կ'առնէ վերցուած գոյականին թիւը, հոլովը, պաշտօնը եւ յաճախ՝ յօդը:

3-Երբ ածականները դադրին ածական ըլլալէ՝ որակականը եւ թուականը կը փոխուին անունի, մինչդեռ ցուցական, անորոշ եւ ստացական ածականները՝ դերանունի: Օրինակներ՝

***Մեծ քրոջս ժպտեցայ**: Որակական ածական

Մեծին ժպտեցայ: Անուն

***Երկրորդ կարգը կ'ուզեմ**: Դասական թուական ածական

²³ Մելքոնեան Զարեհ, նշ. աշխ., էջ 105:

²⁴ Ուշիմները ձեւը արեւմտահայերէն արդի քերականութեան մէջ կ'անուանուի ՓՈԽԱՆՈՒՆ:

Երկրորդը կ'ուզեմ: Անուն

***Այս** գիրքը կ'ուզեմ: Ցուցական ածական

Այս կ'ուզեմ: Ցուցական դերանուն

***Միս** նկարներուն նայէ: Անորոշ ածական

Միսներուն նայէ: Անորոշ դերանուն

***Աս** իմ գիրքս է: Ստացական ածական

Աս իմս է: Ստացական դերանուն

4-Երբ որակական եւ թուական ածականները անունի վերածուած են՝ կը կոչենք ածական-անուն:

Եզրակացնելով, Զարեհ Մելքոնեանի եւ Մկրտիչ Մկրտիչեանի արեւմտահայերէնի քերականութեան դասագիրքերու մէջ, յատկապէս ածական եւ դերանուն խօսքի մասերուն առնչուող բաժինները ուսումնասիրելով, մենք կը նկատենք ձեւաբանական բովանդակային տարբերութիւններ. եւ եթէ նկատի ունենանք թէ միեւնո՛յն ժամանակ, համայնքի /Սուրիոյ/ վարժարաններէն ներս այդ դասագիրքերով կ'աւանդուէր քերականութիւնը, ապա մեր առաջ կը պարզուի այն խառնաշփոթը, որ կը տիրէ դասագիրքերու եւ մամուլի մէջ:

Այսօրուան դասագիրքերուն մէջ /յատկապէս Կարօ Առաքելեան եւ Յակոբ Զոլաքեան/ ածականն ու դերանունը համակարգուած է հետեւեալ ձեւով.

1-Ածական. երկու տեսակ՝ որակական եւ յարաբերական.

2-Դերանունն՝ անձնական, անդրադարձ, փոխադարձ, ցուցական, հարցական, յարաբերական, անորոշ, որոշեալ, ժխտական եւ ստացական: Թէեւ այս հեղինակներու մօտ եւս մենք կը նկատենք որոշակի փոփոխութիւն, որուն անդրադառնալը այս յօդուածին չ'առնչուիր: Ուստի հայոց լեզուի ուսուցման հարցը առաջնահերթ համարելով անյապաղ պատրաստել արեւմտահայերէնի խօսքի մշակոյթի ուսուցման համակարգչային յատուկ ծրագիր՝ անգլիախօս, ֆրանսախօս, արաբախօս եւ այլ միջավարերու համար տեսալսողական եղանակներով:

Թէեւ ուշացած ենք, բայց կարելի է նախաձեռնել եւ առաջնորդուիլ:

The structure and methodology of the class books sent from the Motherland, did not only differ from the grammar books prepared by the diasporan intellectuals, but in reality, the latter were also not coherent.

By examining and studying the Western Armenian grammar books, prepared by Zareh Melkonian and Mgrdich Mgrdichian, in particular the sections relating to the parts of speech - adjective and pronoun, it is obvious that there were considerable morphological and comprehensive differences and if we take into consideration, that these grammar books were taught in the community (Syria) schools, then the confusion that dominates in these class books becomes clear.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արքահամյան Անահիտ

Երկրագործական Մի ֆանի Գործիքներն Անվանումներ
Արագածոտնի Մարզում Գործածվող Բարձրագույն...3

Աւետիսեան Լուսինե

Վարդական ԿԱՄ Երբ ՅԱՅՏԱԾՈՒՈՒՄ Է
ՄՈՒՑՈՒՄԾ ԾԱՂԿԱՆՈՒՆԸ.....12

Բաղդյան Մարինա

ԱՆՁԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ,
ՈՒՒՄԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ.....44

Բաղդյան Մեղա

ԲԱՐԴ ԼԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌԱՇՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ54

Բառնայան Ջենմա

ՄԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ
՝ ԲԱԶՄԱՎԷՊՏ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷԶԵՐՈՒՄ.....72

Գևորգյան Գայանե

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՉՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ
ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱՄԵԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ,
ՏՐԱՊԻԶՈՆ, ԾԻՆԳԻՐ, ՄԻՄԵՐ.....82

Գրիգորյան Սուսաննա

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ «ԳԻՐՔ ՀԱՐՅՄԱՆՑ»-Ը
ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....96

Զաքարյան Հովհաննես

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ ԵՎ ՎԵՐԱՆԱՅՈՒՄՆԵՐ.....118

Խաչատրյան Հասմիկ

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....135

Խաչատրյան Վալենտին

ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՇԵՂՎՈՂ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐ Դ. ՓԱՐՊԵՅՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ.....147

Խաչատրյան Օֆելյա

«ԱԿՆԱՐԿ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂԴԱԽՈՍՈՒՑԱՆ» ԼՐԱՄՇԱԿՎԱԾ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՔԱՆԴԱԿ ՁԵՌՆԱՐԿԻ ՄԱՍԻՆ.....164

Խաչիբաբյան Նաիրա

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱԼՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ..... 173

Կատվայան Վիկտոր

ԿԱՐԲԻԻ ԽՈՍՎԱԾՔԸ ԻԲՐԵՎ

ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄ.....184

Հակոբյան Ֆրիդա

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ԵՎ

«ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ.....193

Հակոբյան Ֆրիդա

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԿՈՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԸՆԴԳԻԿՈՒՄԸ.....206

Միշոյեան Տապպաղեան Սօսի

ԿԱՊԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

((ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ- - ԱՐԱԲԵՐԷՆ)218

Նիկողոսյան Ժաննա

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԻ

«ՀԱՅՈՑ ԲԵՐԴԸ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ.....235

Մարգարյան Նոանե

ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԱՀՄԱՆՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ.....249

Վարդանյան Արտակ

ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԾԱԾԿԱԼԵԶՈՒՆ.....267

Անի Ֆիշենկճեան

ԱԾԱԿԱՆ ԵՒ ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԽՕՍՔԻ ՄԱՍԵՐՈՒ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

/ըստ Զարեհ Մելքոնեանի եւ Մկրտիչ Մկրտիչեանի

դասագիրքերու/.....277